

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
VAZIRLIGI**

SAMARQAND DAVLAT UNIVERSETETI

Mirzaxodjayev A.B., Sharifov Sh.S., Boboqulov S.B.,

“MAKROIQTISODIYOT”

fanidan o‘quv qo‘llanma

Samarqand-2021

UDK 330.1. 541(575.1)

BBK 65.02.Uz

M 54

Mirzaxodjayev A.B., Sharifov Sh.S., Boboqulov B.M.,
“Makroiqtisodiyot” fanidan o‘quv qo‘llanma.– Samarqand: SamDU
nashri, 2021 yil, – 248 bet.

Ushbu o‘quv qo‘llanmada “Makroiqtisodiyoti” fanidan barcha mavzular bo‘yicha o‘rganilishi lozim bo‘lgan iqtisodiy tushunchalar, kategoriyalar va qonunlarning mazmun – mohiyati mantiqiy ketma- ketlikda, chizmalar, rasmlar hamda grafiklarda keltirilgan. Mualliflar fikricha bu xolat “Makroiqtisodiyoti” fanini talabalar tomonidan o‘rganishni makroiqtisodiy muammolari va ularni yichimini anglab etishlari uchun xizmat qiladi.

O‘quv qo‘llanma O‘zbekiston Respublikasi Oliy va O‘rta Maxsus ta’lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan fan dasturi asosida tuzilgan bo‘lib, fan bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarni egallash uchun muhim vosita hisoblanadi.

Ushbu o‘quv qo‘llanma Oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun mo‘ljallangan.

O‘quv qo‘llanma Samarqand davlat universiteti Ilmiy kengashida ko‘rib chiqilgan va chop etishga tavsiya etilgan (2021 yil, 31 may, 11-sonli bayonnoma)

Ma’sul muxarrir

i.f.n. dots. **Boboqulov B.M**

Taqrizchilar:

i.f.n. **Sultonov.Sh.A**

i.f.n. **Bozorov.B.U.**

i.f.n. **Taniyev. A**

ISBN 978-9943-

©Mirzaxodjayev A.B., Sharifov Sh.S., Boboqulov B.M., 2021

©Samarqand davlat universiteti, 2021

KIRISH

Taklif etilayotgan o'quv qo'llanma asosan universitet talabalari uchun mo'ljallangan. Makroiqtisodiyot, iqtisodiyotning ajralmas qismi sifatida (ekonomiks) eng dinamik va qiziqarli iqtisodiy fanlardan biridir. Iqtisodiyot fanining, shu jumladan makroiqtisodiyotning ijtimoiy fanlar tizimidagi o'rnini muhim, chunki u ijtimoiy takror ishlab chiqarish asoslarini, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning hal qiluvchi motori va farovonlikni oshirishning asosiy omilini o'rganadi.

Makroiqtisodiyot o'quvchilarga uy xo'jaligi, korxonalar, korporatsiya iqtisodiyoti qanday ishlashi va rivojlanishi, qanday boshqaruv qarorlari zarurligi to'g'risida bilim beradi. O'quv qo'llanmada makroiqtisodiyotning asosiy tarkibini eng aniq belgilaydigan mavzularga e'tibor qaratilgan. Ishda iqtisodiy hodisa va jarayonlarni grafikli, matematik va jadvalli tahlil qilish shakllaridan keng foydalanilgan.

O'quv qo'llanmaning asosiy vazifasi talabalarga kursni o'rganishda, shuningdek kurs va davlat imtihonlariga tayyorgarlik ko'rishda yordam berishdir. Shu bilan birga, mualliflar qo'llanma makroiqtisodiy muammolarga qiziquvchi keng kitobxonlar uchun foydali bo'lishiga umid qilmoqda. Bundan tashqari o'quv qo'llanma nazariy xarakterga ega va uslubiy komponentni (muhokama uchun savollar, topshiriqlar, testlar va hk.) o'z ichiga oladi.

O'quv qo'llanmaning o'ziga xos xususiyati - o'quv materialini taqdim etishning maksimal darajada aniqligi va aniqligi.

O'quv qo'llanmadan "Mintaqaviy iqtisodiyot", "Mehnat iqtisodiyoti", "Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar", "Moliya", "Institusional iqtisodiyot", "Ijtimoiy soha iqtisodiyoti", "Infratuzilma iqtisodiyoti", "Makroiqtisodiy tahlil va prognozlash", "Loyihalar tahlili" kurslarini o'rganishda foydalanish mumkin.

I BOB. MAKROIQTISODIYOT FANIGA KIRISH

1.1. Asosiy makroiqtisodiy masalalar. Makroiqtisodiyot fanining predmeti

Makroiqtisodiyot - milliy ishlab chiqarish, ishsizlik va inflyatsiya umumiy darajasini o'rganadi; iqtisodiy tizimning xususiyatlari bilan shug'ullanadi, umuman mamlakat iqtisodiyotining rivojlanish omillari va natijalarini o'rganadi.

Mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida makroiqtisodiyot 30-yillarning boshlarida shakllana boshladi. XX asr, mikroiqtisodiyotning shakllanishi XIX asrning so'nggi yillariga to'g'ri keladi (L. Valras, K. Menger, A. Marshall). Makroiqtisodiyotning asoslarini Jon Maynard Keynes yaratgan.

J. Keynes o'zining "Bandlik, foizlar va pullarning umumiy nazariyasi" (1936) kitobida barqaror ishsizlik darajasi va bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanmaslik imkoniyatini isbotladi, ammo shu bilan birga davlatning to'g'ri moliyaviy va pul-kredit siyosati ishlab chiqarishga ta'sir qilishi mumkin. shu bilan ishsizlikni kamaytirish va iqtisodiy inqirozlar davomiyligini qisqartirish. Binobarin, Keynes butun iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish zarurligini asoslab berdi. Makroiqtisodiyot va davlat siyosatida Keynes iqtisodiy nazariyasi hukmronlik qildi. Urushdan keyingi davrdan 1960 yillarga qadar, makroiqtisodiy siyosatning har qanday tahlili Keynes postulatlariga asoslangan edi. Keynes tomonidan ishlab chiqilgan g'oyalarni uning izdoshlari - J. Xiks, A. Xansen, P. Samuelson ishlab chiqdilar.

Biroq, yangi nazariy o'zgarishlar Keynes makroiqtisodiy nazariyasining avvalgi ahamiyatini pasaytirdi. Keynschilikning eng og'ir tanqidini M. Fridman boshchiligidagi monetaristik oqim namoyish etdi.

"Makroiqtisodiyot" atamasi ilmiy muomalaga nisbatan yaqinda kiritilgan, ammo umumiy iqtisodiy tendentsiyalarni makroiqtisodiy tahlil qilishning o'zi ko'p asrlar davomida markaziy o'rinni egallab kelgan. Shunday qilib, fransuz iqtisodchisi- fiziokrat F. Kene o'zining "Iqtisodiy jadval" asarida (1758) iqtisodiyotda birinchi marta ijtimoiy

takror ishlab chiqarishni ijtimoiy mahsulotning tabiiy va qiymat elementlari o'rtasidagi muvozanat nisbatlarini aniqlash nuqtai nazaridan tahlil qilishga urindi.

Makroiqtisodiy tahlilning ayrim nuqtalari ingliz iqtisodchisi D. Yumning to'lovlar balansiga monetaristik yondashuvida asarlarida mavjud. Ijtimoiy takror ishlab chiqarishni tahlil qilishda makroiqtisodiy yondashuvni Karl Marks o'zining "Kapital" ning (1885) 2-jildida bayon qilgan modelida ishlatgan bo'lib, unda jami ijtimoiy mahsulotning tabiiy-moddiy va qiymat tuzilmalari o'rtasidagi yozishmalardan kelib chiqqan.

Makroiqtisodiyot aniq maqsadlarga ega va tegishli vositalardan foydalanadi.

Maqsad tizimi quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi.

1. Milliy ishlab chiqarishning yuqori va o'sib borayotgan darajasi, ya'ni real yalpi ichki mahsulot (YaIM) darajasi.
2. Past majburiy ishsizlik sharoitida yuqori ish bilan bandlik.
3. Erkin bozorlarda talab va taklifning o'zaro ta'siri orqali narxlar va ish haqini aniqlash bilan birlashtirilgan barqaror narx darajasi.
4. To'lov balansining nol qiymatiga erishish.

Birinchi maqsad - iqtisodiy faoliyatning yakuniy maqsadi aholini tovar va xizmatlar bilan ta'minlashdir. Milliy ishlab chiqarishning umumiy o'lchovi - bu yakuniy tovarlar va xizmatlarning bozor qiymatini ifodalovchi yalpi ichki mahsulot (YaIM).

Makroiqtisodiy siyosatning ikkinchi maqsadi yuqori bandlik va ishsizlikni pasaytirish. Iqtisodiy sikl davomida ishsizlik darajasi o'zgarib turadi. Turg'unlik bosqichida ishchi kuchiga talab kamayadi va ishsizlik darajasi oshadi. Tiklanish bosqichida ishchi kuchiga talab ortadi, ishsizlik kamayadi. Barchaning munosib mehnatga bo'lgan ehtiyojini qondirish, bu qiyin vazifadir.

Uchinchi makroiqtisodiy maqsad - erkin bozorlar sharoitida narxlarning barqarorligi. Umumiy narxlar darajasining umumiy o'lchovi iste'mol tovarlari va xizmatlarining belgilangan "savat" to'plamini sotib olish xarajatlarini hisobga oladigan iste'mol narxlari indeksidir. To'rtinchi maqsad ochiq iqtisodiyotga taalluqli bo'lib, to'la ish bilan

ta'minlanganlik darajasida to'lash balansi bilan umumiy iqtisodiy muvozanatga erishishni anglatadi.

Asosiy makroiqtisodiy maqsadlarning nisbati asosiy makroiqtisodiy maqsadni belgilaydi, bu makroiqtisodiy siyosatning asosiy vazifasini aks ettiradi, uni amalga oshirish ikki shaklda namoyon bo'ladi:

- oraliq makroiqtisodiy maqsadlar;
- taktik makroiqtisodiy maqsadlar.

Birinchi asosiy makroiqtisodiy o'zgaruvchilar qiymatlarini tartibga solsa, ikkinchisi milliy iqtisodiyotni o'zgartiradi. Davlat o'z ixtiyorida iqtisodiyotga ta'sir o'tkazish uchun foydalanishi mumkin bo'lgan tegishli vositalarga ega. Davlat o'z ixtiyorida iqtisodiyotga ta'sir o'tkazish uchun foydalanishi mumkin bo'lgan tegishli vositalarga ega.

Makroiqtisodiy siyosatning quyidagi vositalari ajratib ko'rsatiladi. **Soliq- byudjet siyosati**, bu iqtisodiyotga ta'sir o'tkazish maqsadida soliqlar va davlat xarajatlari bilan manipulyatsiya qilishni anglatadi. Fiskal siyosatning birinchi tarkibiy qismi - soliqqa tortish, umumiy iqtisodiy vaziyatga ikki jihatdan ta'sir qiladi:

- uy xo'jaliklarining sarflanadigan daromadlarini kamaytirish. Masalan, soliqlar aholining tovar va xizmatlarni sotib olishga sarf qiladigan pul miqdorini kamaytiradi, natijada tovarlarga bo'lgan umumiy talab kamayadi, bu esa YaIMning pasayishiga olib keladi;

- tovarlar va ishlab chiqarish omillari narxlariga ta'sir qilish. Shunday qilib, foyda solig'ini oshirish firmalar uchun yangi kapital mahsulotlarga sarmoya kiritishni rag'batlantiradi.

Pul-kredit siyosati, davlat tomonidan mamlakatning pul, kredit va bank tizimlari orqali amalga oshiriladigan kredit siyosati. Pul massasini tartibga solish foiz stavkalariga va shu bilan iqtisodiy muhitga ta'sir qiladi. Masalan, qimmat pul siyosati foizlarni oshiradi, iqtisodiy o'sishni pasaytiradi va ishsizlikni oshiradi. Aksincha, arzon pul siyosati iqtisodiy o'sishni va ishsizlikning pasayishini keltirib chiqaradi.

Daromadlar siyosati - bu hukum tomonidan inflyatsiyani siyosiy choralari bilan ushlab turish istagi: ish haqi va narxlar ustidan

to'g'ridan-to'g'ri nazorat qilish yoki ish haqi va narxlarni oshirishni ixtiyoriy rejalashtirish.

G'arbiy iqtisodiy adabiyotda daromadlar siyosati eng ziddiyatli hisoblanadi. O'ttiz-qirq yil oldin ushbu siyosat inflyatsiyaga qarshi kurashda samarali deb hisoblangan. Hozirgi kunda ko'plab iqtisodchilar buni nafaqat samarasiz, balki zararli deb hisoblashadi, chunki bu inflyatsiyani pasaytirmaydi. Shuning uchun aksariyat rivojlangan davlatlar favqulodda vaziyatlarda undan foydalanadilar.

Tashqi iqtisodiy siyosat. Xalqaro savdo samaradorlik va iqtisodiy o'sishni, aholi turmush darajasini oshiradi. Tashqi savdoning muhim ko'rsatkichi sof eksport hisoblanadi, bu eksport qiymati va import qiymati o'rtasidagi farqdir. Agar eksport importdan oshsa, ortiqcha, agar import eksportdan oshsa, savdo defitsiti mavjud.

Savdo siyosati eksport va importni rag'batlantiradigan yoki cheklaydigan tariflar, kvotalar va boshqa tartibga solish vositalarini o'z ichiga oladi. Tashqi sohani tartibga solish turli xil iqtisodiy rayonlarda makroiqtisodiy siyosatni muvofiqlashtirish orqali amalga oshiriladi, lekin asosan valyuta bozorini boshqarish orqali amalga oshiriladi, chunki tashqi savdoga mamlakat valyuta kursi ta'sir qiladi.

Asosiy makroiqtisodiy masalalar:

- iqtisodiy sikllarni tahlil qilish;
- inflyatsiya va ishsizlikning o'zaro ta'siri;
- barqaror iqtisodiy o'sishga erishish;
- iqtisodiyotning real va pul sohalarining o'zaro ta'siri;
- mamlakat savdo balansini tahlil qilish;
- milliy bozorlarning mamlakat ichkarisida va iqtisodiyotning tashqi sektori bilan aloqasi;
- davlatning samarali makroiqtisodiy siyosatiga erishish.

Makroiqtisodiyot umumiy iqtisodiy nazariyaning bo'limi hisoblanib, unda milliy xo'jalik darajasida iqtisodiyotning fundamental muammolari tadqiq qilinadi.

Makroiqtisodiy nazariyaning ikki ko'rinishi o'zaro farqlanadi:

- a) pozitiv Makroiqtisodiyot;
- b) normativ Makroiqtisodiyot.

Pozitiv Makroiqtisodiyot real iqtisodiy xodisalarni va ularning aloqadorliklarini o‘rganadi.

Normativ Makroiqtisodiyot esa qaysi sharoitlar yoki jihatlar maqbul yoki nomaqbul ekanligini belgilaydi, harakatning aniq yo‘nalishlarini taklif etadi.

Shu joyda Iqtisodiy nazariyaning ikki mustaqil bo‘limi sifatida Makroiqtisodiyot va Mikroiqtisodiyot fanlarining predmetlarini o‘zaro farqlab olishimiz zarur.

Mikroiqtisodiyot predmeti bo‘lib “belgilangangan” iqtisodiy shart-sharoitlarda uy xo‘jaliklari va firmalar darajasida iqtisodiy karor kabul qilish mexanizmi xisoblanadi. Mikroiqtisodiy tahlil obyekti bo‘lib alohia tovarlar bozorlari, resurslar bozorlari, ulardagi talab va taklif hisoblansa makroiqtisodiyotda milliy iqtisodiyot darajasida Mehnat, pul, tovarlar va xizmatlar bozorlarining o‘zaro munosabatlari va o‘zaro ta’sirini tahlil qilinadi.

Makroiqtisodiyot yalpi ishlab chiqarishining barqaror o‘sishini, resurslarning to‘liq bandligini, inflyatsiyaning past sur‘atlarini va to‘lov balansining muvozanatini ta’minlash nuqtai nazaridan mamlakat iqtisodiyotini bir butun holda tadqiq qiladi va uni makroiqtisodiy tartibga solishning iqtisodiy mexanizmlarini o‘rganadi.

Keltirilgan ta’rifdan ko‘rinib turibdiki Makroiqtisodiyot predmetida o‘zaro bogik kuch jihatni ajratib ko‘rsatish mumkin. Bular:

- 1) milliy iqtisodiyot;
- 2) davlat tomonidan iqtisodiy siyosati yuritish va iqtisodiyotni tartibga solish;

- 3) jahon xo‘jaligi doirasida milliy iqtisodiyotni boshqa mamlakatlar iqtisodiyoti bilan o‘zaro munosabatlari masalasi. 1-jadvalda keltirilgan iqtisodiy nazariyaning ikki qismida ko‘riladigan masalalar ro‘yxati Mikroiqtisodiyot va Makroiqtisodiyot fanlari predmetlarini yaxshiroq farqlab olishga yordam beradi. Nisbatan mustaqil bo‘lgan bu ikki fanning iqtisodiy xodisalar va qonuniyatlar to‘grisidagi xulosalari bir birini to‘ldirib turadi.

1.1-jadval.

Iqtisodiy nazariyaning asosiy masalalari va tarkibi*

Iqtisodiy nazariyaning masalalari	Iqtisodiy nazariyaning bo‘limlari
Mikroiqtisodiyot	
Iste’molchilar bozordagi talab hajmi va tarkibini qanday belgilaydilar?	Iste’molchi talabi nazariyasi
Ishlab chiqaruvchilar maxsulot ishlab chiqarish hajmi va usullarini qanday aniqlashadi?	Mahsulot ishlab chiqarish va taklif etish nazariyasi
Bozor bahosi qanday tashkil topadi?	Tarmoq va umumiy
Milliy daromad qanday taqsimlanadi?	Iqtisodiy muvozanat nazariyasi
Davlat ishlab chiqarish omillarini tarmoqlararo taqsimlash va milliy daromadni individlararo taqsimlashda ishtirok etishi kerakmi?	Ishlab chiqarish omillar bahosini shakllantirish nazariyasi Ijtimoiy farovonlik nazariyasi
Makroiqtisodiyot	
Milliy daromad miqdorini nima belgilab beradi?	Statik Makroiqtisodiy muvozanat nazariyasi
Pul nima va uning roli qanday?	Pul nazariyasi
Baholar darajasi nima va uning dinamikasini qaysi omillar belgilab beradi?	Inflyatsiya nazariyasi
Bandlik darajasini nima belgilab beradi?	Ish bilan bandlilik nazariyasi.
Iqtisodiy kon’yuktura o‘zgarishlarinni qaysi omillar belgilab beradi?	Iqtisodiy davrlat nazariyasi
Barqaror Iqtisodiy o‘shning shartlari qanday?	Iqtisodiy o‘sh nazariyasi
Mamlakatning Iqtisodiy kon’yukturasiga tashki dunyo qanday ta’sir ko‘rsatadi?	To‘lov balansi va valyuta kursi nazariyasi
Davlat barqaror Iqtisodiy o‘shga erishishni qanday ta’minlashi mumkin?	Davlatning barqarorlashtirish siyosati nazariyasi

Uy xo‘jaliklari, firmalar, davlat va tashqi dunyo makroiqtisodiyot subyektlari hisoblanadilar.

Bu subyektlar orasida davlatning roli bahsli masala hisoblanib kelmoqda. Keynschilar bozor tizimi mexanizmlarining iqtisodiyotni barqaror o‘shini ta’minlashga doim ham qodir emas va davlatning

iqtisodiyotga aralashuvi zarur deb hisoblashishsa Iqtisodiy nazariyaning klassik maktabi namoyondalari bunday aralashishga qarshi fikrlar bildirishadi.

Bugungi kunga kelib ko'pchilik mamlakatlarda davlatning iqtisodiyotdagi roli sezilarli darajada katta ekanligini hisobga olsak, davlatning iqtisodiy rivojlanish strategiyasini belgilash, bozor mexanizmlariga putur etkazmagan holda iqtisodiyotni tartibga solishi muhim ekanligiga iqror bo'lamiz. Davlat makroiqtisodiyotning boshqa subyektlari hatti-harakatini belgilovchi omillarni hisobga olgan holda, barqaror Iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash maqsadida, o'z tasarrufida mavjud bo'lgan vositalar orqali ularni yo'naltirib turadi. Bu vositalar esa fiskal (byudjet-soliq) va monetar (pul-kredit) siyosatdir. Xulosa qilib aytganda Makroiqtisodiyot fani alohida mamlakatda iqtisodiy siyosatning va jahon xo'jalik aloqalarini tashkil etishning nazariy asosi hisoblanadi.

1.2. Makroiqtisodiyot fanining tadqiqot usullari

Agar fanning predmeti- u nimani o'rganadi degan savolga javob bersa, u holda metod - bu fan qanday o'rganiladi.

Metod - bu ma'lum bir fan mavzusini o'rganish usullari, shakllari to'plami; maxsus tadqiqot vositasi.

Makroiqtisodiyot, boshqa fanlar singari ham umumiy, ham maxsus tadqiqot usullaridan foydalanadi.

Makroiqtisodiyot fanining tadqiqot usullariga ilmiy mavhumlashish, analiz va sintez, deduksiya, induksiya, statistik kuzatuv, iqtisodiy matematik modellashtirish usullari kiradi.

Juda murakkab tizim hisoblangan milliy iqtisodiyotni tadqiq qilish o'ziga xos usullardan foydalanishni talab etadi. Son-sanoqsiz faktlarni, minglab ko'rsatkichlarni aloxida-aloxida o'rganib chiqish va ular borasida ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish o'ta qiyin vazifadir. Shu sababli ham Makroiqtisodiyot fanida agregat kattaliklardan foydalanishga asoslangan tadqiqot usullaridan foydalaniladi.

Agregatlash, ya'ni bir qancha iqtisodiy ko'rsatkichlar va kategoriyalarni yagona makroiqtisodiy ko'rsatkich yoki kategoriyaga umumlashtirish orqali milliy iqtisodiyotdagi makroiqtisodiy jarayonlarni tadqiq qilish imkoniyati yuzaga keladi.. Agregat ko'rsatkichlar yordamida minglab aloxida bozorlarni mamlakatning yagona bozori sifatida ko'rib chiqish mumkin bo'ladi. Makroiqtisodiy tahlil jarayonida alohida tovarlar va xizmatlarning bahosi, ularga bo'lgan talab va ularni taklif etish hajmlari ko'rsatkichlari emas, balki agregat ko'rsatkichlar hisoblangan baholarning o'rtacha darajasi, yalpi talab va yalpi taklif ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Davlat obligasiyalari bo'ycha foiz stavkalari, Markaziy bankning hisob stavkasi, tijorat banklarining kreditlar uchun belgilagan foiz stavkalari kabi kapital uchun to'lov stavkalari umumlashtirilib ularning o'rtacha miqdori bozor foiz stavkasi deb yuritiladi va makroiqtisodiy tahlil jarayonida bu agregat ko'rsatkichdan foydalaniladi.

Makroiqtisodiy tahlilda asosiy tadqiqot usuli Makroiqtisodiy jarayonlarni agregat ko'rsatkichlardan foydalangan holda Iqtisodiy matematik modellashtirishdir.

Makroiqtisodiy modellar iqtisodiy ko'rsatkichlar va jarayonlar o'rtasidagi miqdoriy, sabab- oqibat bog'lanishlarini matematik formula, grafik va chizmalar ko'rinishida ifodalaydi.

Bunga yalpi talab-yalpi taklif (AD-AS) modelini, Keynes xochini, Fillips egri chizigini, IS-LM modelini, Iqtisodiy o'sishning Domar, Xarrod va Solou modellarini keltirish mumkin. Bu modellarni bir vaqtning o'zida ham grafik ko'rinishda, ham algebraik formula ko'rinishida tasvirlash mumkin. Algebraik formulalar kabi makroiqtisodiy modellar ham ikki, uch yoki bundan ko'p o'zgaruvchili bo'lishi mumkin.

AD-AS modelida yalpi talab va yalpi taklif hajmlarining baholarning umumiy darajasi dinamikasi ta'sirida o'zgarishi va Makroiqtisodiy muvozanatga erishish mexanizmi o'rganilsa, Fillips egri chizigi yordamida ishsizlik va inflyatsiya ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlik tadqiq qilinadi.

Yuqorida sanab o‘tilgan modellar barcha mamlakatlar iqtisodiyotini tahlil qilishda qo‘llanaveradi. Ammo ularda keltirilgan empirik koeffisientlar, turli Iqtisodiy ko‘rsatkichlarning o‘zaro bog‘liqligi xususiyati bir mamlakatda ikkinchisidan farq qilishi mumkin. Har qanday makroiqtisodiy modelda, u qanchalik sodda yoki murakkab bo‘lmasin, ma’lum darajada mavhumlikka yo‘l qo‘yiladi. Masalan, makroiqtisodiy tahlil davomida milliy iqtisodiyot ba’zan yopiq iqtisodiy tizim, ya’ni tashqi iqtisodiy aloqalari mavjud bo‘lmagan “yopiq iqtisodiyot” deb qaraladi. Amalda esa barcha mamlakatlar tashqi dunyo bilan iqtisodiy aloqalarga ega, ya’ni “ochiq Iqtisodiyot”ga ega. Hech bir model iqtisodiy hodisa va jarayonlar o‘rtasidagi bog‘liqliklarni to‘lato‘kis qamrab olmaydi. Shunga qaramasdan makroiqtisodiy modellardan foydalanish eng muhim iqtisodiy qonuniyatlarni aniqlash, qabul qilinadigan turli iqtisodiy qarorlarning olinishi mumkin bo‘lgan ko‘p variantli natijalarini oldindan aniqlab olish, makroiqtisodiy siyosatning turli yo‘nalishlarini muvofiklashtirish imkonini beradi.

Makroiqtisodiy modellarda tashkaridan belgilanadigan, ya’ni modelda tayyor kattalik sifatida qabul qilinadigan ekzogen o‘zgaruvchilar hamda modelni yechish natijasida topiladigan ichki endogen o‘zgaruvchilar farqlanadi. Bir modelda ekzogen hisoblangan o‘zgaruvchi (ko‘rsatkich) ikkinchi model uchun endogen hisoblanishi mumkin.

Makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar ekzogen va endogen o‘zgaruvchilarga guruhlanibgina qolmasdan zaxiralarni tavsiflovchi va oqimlarni tavsiflovchi o‘zgaruvchilarga ajratiladi. Birinchi guruh ko‘rsatkichlar tadqiqot obyektining ma’lum sanadagi holatini tavsiflaydi. Bularga kapital bilan qurollanganlik darajasi, ishsizlik darajasi, davlat qarzi kabi ko‘rsatkichlar misol bo‘ladi. Ikkinchi guruh ko‘rsatkichlar ma’lum davr oraligida iqtisodiy jarayonlarning kechishini tavsiflaydi. Bularga yil davomida ishlab chiqilgan YaIM hajmi, iste’mol va investitsiya xarajatlari miqdori, inflyatsiya sur’ati kabi ko‘rsatkichlar misol bo‘ladi. Oqimlar ma’lum davr mobaynida zaxiralarning o‘zgarishini keltirib chiqaradi. Masalan yil davomida qilingan investitsiyalar Iqtisodiyotda to‘plangan kapital hajmi, o‘z navbatida esa

Mehnatni kapital bilan qurollanganligi darajasining ham oshishiga olib keladi.

Makroiqtisodiyot pozitiv va normativ yondashuvlarni ajratib turadi.

Pozitiv yondashuv- bu iqtisodiy tizimning amaldagi faoliyatini tahlil qilishdir.

Normativ yondashuv - tavsiyalar xarakteriga ega bo‘lib, qanday sharoitlar yoki jihatlar ma'qul yoki istalmaganligini belgilaydi.

Pozitiv va normativ yondashuvlarning kombinatsiyasi yuqori darajadagi ilmiy mavhumlikka qaramay, makroiqtisodiy tadqiqotlar davlat iqtisodiy siyosatini ishlab chiqish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qilishiga imkon beradi.

1.3. Chegaralangan resurslar va “daromadlar –xarajatlar” ning doiraviy oqimi modeli

Makroiqtisodiyotda mamlakat iqtisodiyoti va uning yalpi ishlab chiqarishning o‘shishi, pasayishi, turg‘unlik davrlarini iqtisodiy tahlil qiladi va uni tartibga solish iqtisodiy mexanizmlarini yaratadi.

Makroiqtisodiyotdagi muammolarni qisqacha quyidagicha ifodalash mumkin: Insonlar chegaralangan imkoniyatlar doirasida yashaydilar. Jamiyatda yoki umuman dunyo miqiyosida barcha resurslar, mablag‘lar, vaqt, chegaralanganligi u yoki bu ishlab chiqarishni ma’lum vaqtda amalga oshirishni taqazo etadi. Mablag‘larining chegaralanganligi u yoki bu maqsadni insonlarning jismoniy va aqliy imkoniyatlari chegaralangandir. Masalan, vaqtning oshirishni moliyaviy jihatdan mushkullashtiradi. Resurslarning chegaralanganligi barchaning bir vaqtning o‘zida hamma ehtiyojlarini ko‘ndirish mumkin emasligi muammosi paydo buladi va hokazo.

Shuning uchun Makroiqtisodiyotda davlatda nimalarni, qanday va kimlar uchun ishlab chiqarish muammosi hal qilishga qaratilgandir.

Bundan tashqari resurslarning chegaralanganligi oqibatida raqobat yuzaga keladi. Bu kishilar o‘rtasidagi raqobat bo‘lmasdan, balki alternativ maqsadlar o‘rtasidagi raqobatdir, chunki bir resursni uzi bir

necha maqsadlarga ishlatilish mumkin. Bu vaqtda ma'lum bir variantda resurslardan samarasiz foydalanishi hollari va boshqa salbiy holatlar paydo bo'lishi mumkin. Bularning natijasida iqtisodiyot bir tekis rivojlanmaydi.

Bu iqtisodiyotdagi notekislikni davlat Makroiqtisodiy siyosat olib borilib, ma'lum darajada barqarorlikka erishiladi.

Iqtisodiyotga davlat ikki yo'l bilan ta'sir o'tkazishi mumkin. Ulardan biri davlatni soliqlardan foydalanishi va byudjet mablag'larini sarflashi bilan bog'lik bo'lib, u fiskal siyosat deyiladi. Ikkinchisi iqtisodiyotda pul muomalasini va kredit pullar miqdorini tartibga solishdan iborat bo'lib, u monetar siyosat deyiladi.

Bundan tashqari hukumat iqtisodiyotga maoshlar va narxlarni chegaralashtirish, valyuta kurslarni va tashqi savdo siyosati orqali ham keskin ta'sir o'tkazishi mumkin.

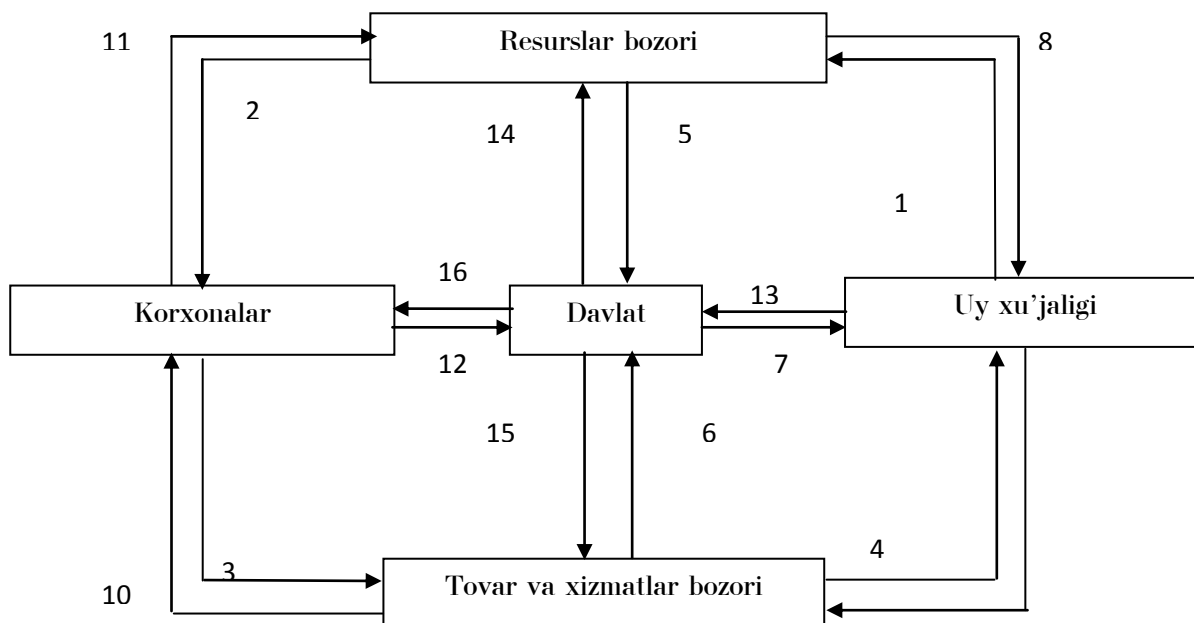
Har qanday iqtisodiy tizimda tovarlar va xizmatlarni takror ishlab chiqarish umumiy jarayonini resurslar, tovar va xizmatlar, daromadlar hamda xarajatlarning **doiraviy oqimi modeli** ko'rinishida tasavvur qilish mumkin. Bu sodda model makroiqtisodiy tahlil asosini tashkil etadi. Faqat xususiy mulkka tayangan (ya'ni davlat ishtiroki mavjud bo'lmagan) yopiq Iqtisodiyotda bunday doiraviy oqimi firmalar va uy xo'jaliklari o'rtasida amalga oshiriladi (1-chizma).

Uy xo'jaliklari ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan barcha Iqtisodiy resurslarni resurslar bozoriga yetkazib beradilar, korxonalar esa bu resurslarni sotib olib turli xil mahsulotlarga, xizmatlarga aylantiradilar, so'ngra esa ularni tayyor mahsulotlar va xizmatlar bozoriga yetkazib beradilar. Ayni paytda "resurslar - tovarlar va xizmatlar" oqimiga qarama qarshi yo'nalishda "daromadlar - xarajatlar" ning ham doiraviy oqimi amalga oshiriladi. Ya'ni, uy xo'jaliklari o'zlari yetkazib bergan Iqtisodiy resurslar evaziga daromad oladi **hamda** ularni tovarlar va xizmatlar iste'mol qilish uchun sarflaydilar yoki aksincha korxonalar resurslar uchun sarf-xarajatlar qiladilar hamda tayyor mahsulotlarni sotish evaziga daromad oladilar.

Resurslar hamda tovarlar va xizmatlar oqimi jami taklifni, daromadlar va xarajatlar oqimi jami talabni ko'rsatadi. Davlat ishtiroki

mavjud bo‘lmagan yopiq iqtisodiyotda yalpi talab va yalpi taklifning o‘zaro teng bo‘lishi firmalarning yalpi sotuvi, yoki yalpi ishlab chiqarishi hajmi uy xo‘jaliklarining yalpi daromadlari, yoki yalpi daromadlariga teng bo‘lishi shaklida namoyon bo‘ladi.

Bu ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi tenglikning buzilishi ishlab chiqarishning pasayishi, inflyatsiya va ishsizlik darajalarining ko‘tarilib ketishiga sabab bo‘ladi. Davlat aralashuvi mavjud bo‘lgan Iqtisodiyotda bu model ancha murakkab ko‘rinish oladi.

1.1-Rasm. “Resurslar-tovarlar va xizmatlar” hamda “daromadlar – xarajatlar” ning davlat aralashuvi mavjud iqtisodiyotdagi doiraviy aylanishi modeli

Bunda:

1. Yer, mehnat, kapital.	9. Iste'mol xarajatlari.
2. Resurslar.	10. Sotishdan tushgan daromad.
3. Tovar va xizmatlar.	11. Resurs xarajatlari.
4. Tovar va xizmatlar.	12. Soliqlar.
5. Resurslar.	13. Soliqlar.
6. Tovar va xizmatlar	14. Xarajatlar.
7. Transfertlar.	15. Xarajatlar.
8. Pul daromadlar (ish haqi, renta, foiz, foyda)	16. Subsidiyalar.

Bunday iqtisodiyotda resurslar - tovarlar va xizmatlar, daromadlar-xarajatlarning uzluksiz harakati ham bozor mexanizmlari orqali, ham

davlat aralashuvi bilan ta'minlanadi. Bunda hukumat ishlab chikaruvchilar va iste'molchilarning xarakatini bevosita boshqarmaydi, balki resurslar va tovarlar bozorlarida qatnashish orqali ularning iqtisodiy faoliyatiga qulay asarlarida ko'rsatib o'tadi. Davlat korxonalar va uy xo'jaliklarini soliqqa tortish bilan birga korxonalarga subsidiyalar berish, aholiga transfert to'lash orqali ularning ishlab chiqarish imkoniyatlari va xaridga qodir talablariga ta'sir etadi. Ayni paytda davlat resurslar bozoridan hamda tovarlar va xizmatlar bozorida sotib oluvchi sifatida ishtirok etadi. Davlat o'z ishtiroki bilan firmalarning ishlab chiqarish hajmlari va uy xo'jaliklarining tovarlar va xizmatlar xarid qilish miqdorlari to'g'risidagi qarorlari o'zaro mos kelmagan hollarda ro'y beradigan iqtisodiy tebranishlarni tartibga solib turadi. Ochiq iqtisodiyot sharoitida doiraviy oqimlar modeli yanada murakkablashadi. endi unda to'rtinchi Makroiqtisodiy subyekt-tashqi dunyo ham paydo bo'ladi. Chet el investitsiyalarinig kiritilishi va xorijga investitsiya qilish, eksport va import operasialari shu jumladan moliyaviy bozor orqali jamg'armalarning investitsiyalarga oqib o'tishi va moliyaviy rivojlanib qayta taqsimlanishini e'tiborga olsak ko'rib o'tilgan model mukammal emasligiga iqror bo'lamiz. Ammo shu ko'rinishda ham bu model Makroiqtisodiy jarayonlarni yaxlit holda tasavvur qilishga imkon beradi. Doiraviy oqimlar modelidan chiqariladigan xulosa shuki, davlat, firmalar, uy xo'jaliklari va tashki dunyoning yalpi xarajatlari yalpi ishlab chiqarish hajmiga teng bo'lishi resurslar, tovarlar va xizmatlar oqimlari (ya'ni real oqim) bilan daromadlar va xarajatlar oqimlari (ya'ni pul oqimlari) o'zaro teng bo'lishining asosiy shartidir Yalpi xarajatlar hajmining oshishi ishlab chiqarish hajmlari va ish bilan bandlilik darajasining o'sishiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida yalpi daromadlarning oshishiga sabab bo'ladi. Kattaroq hajmdagi yalpi daromadlar unga mos hajmdagi yalpi xarajatlarni belgilab beradi. Sabab oqibat bog'lanishlari o'rin almashishi tufayli doiraviy oqimlar modeli doiraviy aylanish ko'rinishini oladi. Iqtisodiyot barqaror rivojlanib borishi uchun yalpi xarajatlar to'xtovsiz o'sib borishi shart. Bu vazifa byudjet-soliq siyosati vositalari bo'lgan

soliqlarni hamda davlat xarajatlarini o'zgartirish hamda pul-kredit siyosati vositalari yordamida mul massasini o'zgartirish orqali bajariladi.

O'z-o'zini tekshirish va muhokama uchun savollar

1. Milliy iqtisodiyotning tuzilishini ayting.
2. Makroiqtisodiyot fani predmetining o'ziga xos xususiyatini nimada.
3. Pozitiv va normativ makroiqtisodiyot tushunchalariga izoh bering .
4. Agregat ko'rsatkichlar deganda nimani tushunasiz
5. Doiraviy oqimlar modelini doiraviy aylanish tusini olishning shartlari qanday
6. "Resurslar –tovarlar va xizmatlar" hamda daromadlar-xarajatlarning doiraviy oqimi modelidagi qarama-qarshi omillarga izoh bering.

II BOB. ASOSIY MAKROIQTISODIY KO‘RSATKICHLAR VA ULARNI HISOBLASH

2.1. Milliy iqtisodiyotni tahlil qilishda qo‘llaniladigan asosiy ko‘rsatkichlar

Makroiqtisodiyot predmeti va uslubining o‘ziga xosligi shundan iboratki, unda mikrotahlilda ishlatilmaydigan tushunchalar va toifalardan foydalanishni o‘z ichiga oladi.

Eng asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni hisoblash milliy hisob-kitoblar tizimida (MHT) - ijtimoiy mahsulot va milliy daromadni ishlab chiqarish, taqsimlash va yakuniy foydalanish jarayonlarini aks ettiradigan buxgalteriya hisobi ko‘rinishidagi jadvallar to‘plamida amalga oshiriladi.

Milliy hisoblar tizimi chet elda yaratilgan va yaqin vaqtgacha faqat G‘arb statistikasida qo‘llanilgan. Milliy hisoblar tizimini tuzishga birinchi urinishlar Buyuk Britaniyada 1946 yilda, AQShda - 1947 yilda, Frantsiyada - 1949 yilda boshlangan. 1958, 1963, 1965, 1968 yillarda qisman qayta ko‘rib chiqilgan. Amalda MXT to‘rtta hisob qaydnomasiga ega:

- birlashtirilgan hisobvaraqlar;
- ishlab chiqarish, iste'mol va kapital qo‘yilmalar hisobvaraqlari;
- daromadlar va xarajatlar hisobvaraqlari;
- kapital xarajatlarni moliyalashtirish bo‘yicha hisob-kitoblar.

Mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishini tahlil qilish, milliy iqtisodiyot rivojlanishidagi muammolarni aniqlash hamda uni yanada rivojlantirish bo‘yicha chora-tadbirlar ishlab chiqarish uchun bir qator iqtisodiy ko‘rsatkichlardan foydalaniladi. Alohida firmalar faoliyatiga baho berishda qo‘llaniladigan ko‘rsatkichlardan farqli tarzda bu ko‘rsatkichlar milliy iqtisodiyotning barcha subyektlari faoliyatiga umumiy baho berish, makroiqtisodiy tahlil o‘tkazish, mamlakat iqtisodiyotining jahon xo‘jaligida raqobatga bardoshlilik darajasini aniqlash imkonini beradi.

Bu ko‘rsatkichlarga qo‘yidagilar kiradi:

Yalpi ichki mahsulot (YaIM), Sof ichki mahsulot (SIM), Yalpi milliy daromad (YaMD), Sof milliy daromad (SMD), shaxsiy daromad

(ShD), Shaxsiy tasarrufidagi daromad (ShTD), Iste'mol (S), Jamgarish (S) ko'rsatkichlarining hajmi va o'sish sur'atlari;

- iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi;
- mamlakat eksporti va importi hajmi, tarkibi, YaIMdagi ulushi va o'sish suratlari;
- resurslardan foydalanishning samaradorligini xarakterlovchi ko'rsatkichlar (Mehnat unumdorligi, Fond qaytimi);
- davlat byudjeti taqchilligi, deflyator, iste'mol baholari indeksi, inflyatsiyaning o'sish sur'atlari;
- ishsizlik darajasi va ishsizlar soni, aholining ish bilan bandlik darajasi;
- aholining moddiy ne'matlar va xizmatlar iste'moli hajmi, ularning jamgarmalari, ish haqining quyi miqdori va boshqalar.

Davlat byudjeti taqchilligi va inflyatsiya surati kabi ko'rsatkichlar umumiy makroiqtisodiy vaziyatga baho berishda qo'llanilsa, YaIM, SIM, YaMD, SMD, ShD, ShTD, C, S ko'rsatkichlari milliy ishlab chiqarishning parametrlarini va dinamikasini tahlil etishda foydalaniladi.

Bu ko'rsatkichlar iqtisodiyotning barcha subyektlari faoliyatlari natijasi sifatida aniqlanib, ularni hisoblashning asosini Milliy mamlakatni hisobchilik tizimi (MXT) tashkil etadi. MXT mamlakat buxgalteriyasi vazifasini o'tagani holda uning standartlaridan kelib chiqqan holda makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash, mamlakatlararo taqqoslovlarni amalga oshirish imkonini beradi.

Mamlakat iqtisodiyotining foydalaniladi haqiqiy holatini o'rganish, unga tizimli baho berish uchun yuqorida sanab o'tilgan barcha ko'rsatkichlardan foydalanish zarur, aks holda bir tomonlama yondoshuvga yo'l qo'yilishi mumkin.

2.2. Yalpi ichki maxsulot tushunchasi va uni hisoblash usullari

Makroiqtisodiy statistika va tahlilda uzoq davr mobaynida yalpi milliy mahsulot va yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichlaridan baravar foydalanib kelindi. Har ikkala agregat ko'rsatkich ham mamlakatdagi

iqtisodiy faollik darajasini xarakterlasada kapital va ishchi kuchi migrasiyasi mavjudligi sababli ular o‘zaro farq qilishadi.

Bugungi kunga kelib Milliy hisobchilik tizimini qo‘llaydigan deyarli barcha davlatlarda yalpi ichki maxsulot ko‘rsatkichi asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkich sifatida tan olindi.

Ko‘pgina iqtisodiy adabiyotlarda [YaIMga ishlab chiqarilishida qo‘llanilgan resurslar qaysi davlatga tegishligidan qat’iy nazar, mamlakatning jug‘rofiy hududida yaratilgan pirovard tovarlar va xizmatlarning bozor baholari yigindisi] deb ta’rif berib kelingan.

2.1-jadval

YaIM ning iqtisodiyot tarmoqlari buyicha tarkibi(foiz hisobida)

YaIM jami	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Tarmoqlardagi yalpi qo‘shilgan qiymat	87,5	89,4	90,8	90,4	90,8	88,5	88,8
Mahsulotlarga sof soliqlar	12,5	10,6	9,2	9,6	9,2	11,5	11,2
2. Tarmoqlardagi yalpi qo‘shilgan qiymat	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Qishloq, o‘rmon va baliq xo‘jaligi	34,4	29,5	19,8	34,1	34,0	34,0	32,4
Sanoat(qo‘rilishni qo‘shgan holda)	23,1	29,1	33,3	26,2	26,6	27,9	32,0
Sanoat	16,2	23,7	26,7	20,2	20,6	22,2	26,3
Qurilish	6,9	5,4	6,6	6,0	6,0	5,7	5,7
Xizmatlar	42,5	41,4	46,9	39,7	39,4	38,1	35,6
Savdo, yashash va ovqatlanish boyicha xizmatlar	12,3	9,8	10,6	8,5	8,5	8,0	7,3
Tashish, saqlash, axborot va aloqa	8,8	11,8	12,9	10,0	9,6	9,5	8,3
Boshqa xizmat turlari	21,4	19,8	23,8	21,2	21,3	20,6	20,0

1993 yilda qabul qilingan BMT MXTning yangi talqiniga ko'ra Yalpi ichki mahsulot (YaIM) tushunchasiga aniqliklar kiritildi.

Yangicha talqiniga ko'ra:

YaIM - mamlakat rezidentlari tomonidan ma'lum muddat davomida ishlab chiqarilgan pirovard tovarlar va xizmatlar bozor baholarininng umumiy yig'indisidan iborat.

YaIM ning «ichki» deb atalishiga sabab uning mamlakat rezidentlari tomonidan yaratilishidir. Rezident faqatgina mamlakatning yuridik va jismoniy shaxslari tushunilmaydi. Chunki mamlakat yuridik shaxsi boshqa mamlakat hududida bir yildan ortiq faoliyat yuritsa o'sha mamlakat rezidenti deb qaraladi.

Milliy tegishliligi va fuqaroliligidan qat'iy nazar, mazkur mamlakatning iqtisodiy hududida iqtisodiy manfaat markaziga ega bo'lgan (ishlab chiqarish faoliyati bilan shugullanadigan, yoki mamlakat hududida bir yildan ortik yashayotgan) barcha iqtisodiy birliklar (korxonalar, uy xo'jaliklari) rezident hisoblanishadi.

Elchixonalar va harbiy bazalar o'zlari tegishli bo'lgan mamlakatlarning iqtisodiy makoni bo'lib qolaveradilar. Aynan shu jihat YaIMni hisoblashda iqtisodiy va jug'rofiy hudud o'rtasidagi farq deb qaraladi.

YaIM uch xil usul bilan hisoblanadi:

- 1) ishlab chiqarish usuli;
- 2) xarajatlar usuli;
- 3) daromadlar usuli.

Har uchala usul bilan hisoblangan YaIM ko'rsatkichi hajmi statistik xatolar istisno etilganda o'zaro teng bo'lishi lozim. Shu bilan birga har uchala usul bilan YaIM ko'rsatkichni hisoblashda o'ziga xos talablarga amal qilinishi talab etiladi.

Ishlab chiqarish usulida hisoblangan YaIM yakuniy tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarishning turli bosqichlarida qo'shilgan qiymatlar yig'indisi sifatida aniqlanadi. YaIMni bu usulda aniqlash statistik jihatdan qulay bo'lishi bilan birga uni hisoblashning muhim shartiga amal qilish, ya'ni bir qiymatni ikki bor hisobga olish, yoki oraliq mahsulot qiymatini YaIMga kiritib yuborishning oldini oladi.

Ishlab chiqarish hajmini to'g'ri hisoblash uchun joriy yilda ishlab chiqarilgan tovar va ko'rsatilgan xizmatlar qiymati bir marta hisobga olinish kerak. Ko'pgina mahsulotlar bozorga borgunga qadar bir nechta ishlab chiqarish bosqichini o'taydi. Shu sababli YaMMda ayrim mahsulotlarni ikki va undan ko'p marta hisobga olmaslik uchun, faqat pirovard mahsulotning bozor qiymati hisobga olinadi, oraliq mahsulotlar esa hisobga olinmaydi.

Yakuniy tovarlar va xizmatlar deganda ularning ishlab chiqarish, yoki ichki ayirboshlash siklidan chiqqan, yakuniy iste'mol, jamg'arish yoki eksport uchun foydalaniladigan qismi tushuniladi.

Yakuniy tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarishda sarflangan oraliq tovarlar va xizmatlar bahosi YaIMga qo'shilmaydi..

Qo'shilgan qiymat tovar va xizmatlarning sotish bahosi bilan ularni ishlab chiqarish uchun foydalanilgan xom ashyo va materiallarni sotib olishga qilingan xarajatlar o'rtasidagi farq ko'rinishida aniqlanadi.

Ishlab chiqarish usulida aniqlangan YaIM ko'rsatkichining strukturasi va undagi siljishlarni tahlil qilish juda muhim xulosalar beradi. Aloxida tarmoqlarning mamlakat iqtisodiyotida yaratilgan yalpi qo'shilgan qiymatdagi ulushi, bu ulushning o'zgarishi bu mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasi va kutilayotgan istiqboliga baho berish imkonini beradi.

YaIMni xarajatlar bo'yicha hisoblash. Bu usul yakuniy foydalanish usuli deb ham yuritilib, unda YaMMni hisoblash uchun yakuniy mahsulotlarni sotib olishga qilingan barcha xarajatlar o'zaro qo'shib chiqiladi. Bu xarajatlar quyidagicha guruhlanadi:

Uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari (C):

- a) uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol buyumlari sotib olishga;
- b) kundalik foydalaniladigan iste'mol buyumlari sotib olishga;
- v) iste'mol xizmatlari to'loviga.

Yalpi ichki xususiy investitsiya xarajatlari (I):

- a) asbob-uskunalar, mashinalarni yakuniy sotib olishga;
- b) korxonalar, inshootlar, turarjoy binolarini qurishga sarflangan;
- v) tovar zaxiralari o'rtasidagi farqlar yoki zaxiralarning o'zgarishi.

Tovar va xizmatlarning davlat xaridi (G).

Bu guruh xarajatlariga mahalliy va markaziy boshqaruv hokimiyati idoralari tomonidan korxonalarining pirovard mahsulotlari va resurslari xaridi (avtomobil yo'llari va pochta muassasalari qurilishi, davlat korxonalarida to'lanadigan ish haqi) xarajatlari kiritiladi. Lekin shu o'rinda ta'kidlash lozimki, bu xarajatlarga davlat transfert to'lovlari kiritilmaydi.

Sof eksport (Ne): mamlakatning import va eksport operatsiyalari bo'yicha xarajatlar o'rtasidagi farq.

YaMMni xarajatlar orqali hisoblash formulasini quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$\mathbf{YaIM = C + I + G + Ne}$$

YaIMni daromadlar (taqsimot usuli) bo'yicha hisoblash. YaIMni daromadlar bo'yicha aniqlashda yakuniy mahsulotni ishlab chiqarish jarayonida rezident-ishlab chiqarish birliklari tomonidan, qo'shilgan qiymatlar hisobidan, to'langan dastlabki daromadlar qo'shib chiqiladi.

YaMMni daromadlari yig'indisi ko'rinishida hisoblashda asosan quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

-**sof bilvosita soliqlar (Tn)** – bilvosita soliqlar(qo'shilgan qiymat solig'i, aksizlar, bojxona bojlari) va subsidiyalar hajmlari o'rtasidagi farq;

- **yollanma ishchilarning ish xaqlari (W)** - xususiy va davlat kompaniyalarining yollanma ishchilarga hisoblagan barcha turdagi mehnat haqi to'lovlarining nominal miqdori plus ish beruvchilar tomonidan ish haqi fondiga nisbatan hisoblanib to'lanadigan ijtimoiy sug'urta ajratmalari.

- **Korporatsiyalarning yalpi foydasi + nokorporativ korxonalar daromadi (R).**

R= Korporatsiyalarning sof foydasi (**R₁**) + nokorporativ korxonalar sof daromadlari(**R₂**) +amortizasiya (**A**);

YaIMni daromadlar ko'rinishida yalpi qo'shilgan qiymatni ko'rsatilgan uch guruhga bo'lib topish mumkin:

$$\mathbf{YaIM = Tn + W+R}$$

Olingan dastlabki daromadlar qayta taqsimlanishi natijasida dividend, renta, to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalardan olingan reinvestitsiya ko'rinishidagi daromadlar paydo bo'ladi.

Shuningdek, YaIMni daromadlar ko'rinishida aniqlashda, iqtisodiy nazariyada, daromadlarni quyidagi komponentlarga bo'lish ko'zda tutiladi:

- amortizasiya (A)
- bilvostia soliqlar (T)
- yollanma ishchilarning ish xaqlari (W)
- ijara xaqi to'lovi va renta ko'rinishidagi daromadlar(R1)
- kapital uchun olingan foiz daromadlari (R2)
- mulkdan keladigan daromad (nokorporativ korxonalar daromadi)

(R1)

- korporasiya foydasi (R2)

Korporasiyalar foydasi o'z navbatida qo'yidagilarga bo'linadi:

- a) korporasiyasi foydasidan to'lanadigan soliqlar (R1.1);
- b) hissadorlar o'rtasida taqsimlanadigan dividendlar(R1.2);
- v) korporasiyaning taqsimlanmagan foydasi(R1.3).

Keltirilgan yondoshuvga ko'ra:

$$\mathbf{YaIM (Y) = A + T + W + R1 + R2 + R1 + R2}$$

Xarajatlar va daromadlar ko'rinishida hisoblab topilgan YaIM hajmi o'zaro mos keladi. Chunki milliy Iqtisodiyot doirasida bir subyekt tomonidan qilingan har qanday xarajat ikkinchi subyekt uchun daromad bo'lib tushadi.

2.3. Milliy hisobchilik tizimidagi boshqa ko'rsatkichlar

Milliy hisobchilik tizimiga ko'ra milliy Iqtisodiyot rivojlanishini tahlil etish uchun YaIM ko'rsatkichidan boshqa yana bir qator ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Bu ko'rsatkichlar jumlasiga Yalpi milliy daromad (YaMD) ko'rsatkichi ham kiradi. Bu ko'rsatkich MXTning oldingi ko'rinishida hisoblangan Yalpi milliy mahsulot (YaMM) ko'rsatkichi bilan moxiyatan bir xil.

YaMD - mamlakat rezidentlari tomonidan, mamlakatda va mamlakat tashqarisida, ishlab chiqarishda ishtirok etish va mulkdan olgan boshlang'ich daromadlari yigindisidir.

YaIM va YaMD ko'rsatkichlari o'rtasidagi farqni quyidagi formula ko'rinishida tasavvur etish mumkin:

YaMD = YaIM + mamlakat rezidentlar tomonidan xorijdan olingan daromadlari - norezidentlarning mamlakatdan xorijga jo'natgan daromadlari.

YaIM va YaMD ning prinsipial farqlari shundaki ulardan birinchisi mamlakat rezidentlari tomonidan ishlab chiqarilgan yakuniy tovarlar va xizmatlar oqimini o'lchasa, ikkinchisi ular olgan boshlang'ich daromadlarni o'lchaydi.

Sof ichki mahsulot (SIM) va Sof milliy daromad (SMD) ko'rsatkichlari YaIM va YaMD ko'rsatkichlaridan amortizasiya (iste'mol qilingan asosiy kapital) summasi miqdoriga farq qiladi.

$$\mathbf{SIM = YaIM - A}$$

$$\mathbf{SMD = YaMD - A}$$

Makroiqtisodiy tahlilda shuningdek MXTga kirmagan Shaxsiy daromad (**ShD**) ko'rsaikichi ham qo'laniladi.

ShD = SMD - [ISA (Ijtimoiy sug'urta ajratmalari) + T (bilvosita soliqlar) + (R1.1) korporasiya foydasiga soliqlar) + R1.3 (Korporasiyalarning taqsimlanmagan foydasi + biznesning foiz daromadlari) + transfert to'lovlari (TR) + foizlar ko'rinishida olingan shaxsiy daromad

Foizlar ko'rinishida aholi olgan daromadga davlat qarzlari bo'yicha olingan foiz daromadlari ham kiritiladi.

Shaxsiy daromaddan aholi to'laydigan daromad solig'i, mulk solig'i va ayrim nosoliq to'lovlarini ayirib tashlab **shaxsiy tasarrufdagi daromad (ShTD)** ko'rsatkichi topiladi.

ShTD uy xo'jaliklari tomonidan **iste'mol (C)** va **jamg'arish (S)** uchun ishlatiladi.

$$\mathbf{ShTD = C + S}$$

Makroiqtisodiy taxlilda uy xo'jaliklarining ShTD va Yalpi milliy tasarrufdagi daromad (YaMTD) ko'rsatkichlari o'zaro farqlanadi.

YaMTD= YaMD + Xorijdan olingan sof transfertlar

Xorijdan olingan sof transfertlar = Mamlakat tashkarisidan olingan transfertlar – Mamlakatdan tashkariga berilgan transfertlar)

Yalpi milliy tasarrufidagi daromad yakuniy iste'mol va milliy jamg'arish uchun ishlatiladi.

YaMTD= Yakuniy iste'mol + Milliy jamg'armalar

Yakuniy iste'mol uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlaridan tashqari hukumatning iste'molga xarajatlarini ham o'z ichiga oladi.

Asosiy makroiqtisodiy ayniyatlar. Milliy iqtisodiyot rivojlanishi jarayonlarida turli makroiqtisodiy ko'rsatkichlar o'rtasida ma'lum proporsiyalar yoki tenglik ta'minlanishi lozim. Proporsiya atamasi aynan tenglikni bildirmasdan bir butunga nisbatan uning bo'laklarining nisbatini, yoki shu bo'laklar o'rtasidagi nisbatni bildiradi. Bunga mavzumizning YaMTD ning yakuniy iste'mol va milliy jamg'arishga bo'linishini misol qilib keltirish mumkin.

Shu bilan birga iqtisodiyotda muvozanat bo'lishi uchun ayrim ko'rsatkichlarning aynan teng bo'lishi talab etiladi. **Turli makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, yoki ko'rsatkichlar guruhlarini o'rtasidagi mavjud bo'ladigan, yoki mavjud bo'lishi iqtisodiy qonuniyat hisoblagan o'zaro tenglikka makroiqtisodiy ayniyat deyiladi.**

Xarajatlar va daromadlar ko'rinishida hisoblangan YaIM ko'rsatkichlarining o'zaro tengligi asosiy makroiqtisodiy ayniyat hisoblanadi.

$$Y = C + I + G + Ne$$

Ikkinchi bir makroiqtisodiy ayniyat investitsiyalar va jamg'armalar o'rtasidagi tenglik hisoblanadi.

Aytaylik, mamlakat iqtisodiyoti ochiq, ya'ni eksport-import aloqalari yo'lga qo'yilgan, soliq solish va transfert to'lovlari ko'rinishida davlat aralashuvi mavjud bo'lsin. Bunday holatda jamg'arish tushunchasi murakkablashib, quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$S = Sp + Sd + Sx$$

Bu yerda: Sp - xususiy jamg'armalar;

Sd - davlat jamg'armalari;

Sx - boshqa mamlakatlar jamg'armalari.

Bunda xususiy jamg'armalar daromadlar (U), transfert to'lovlari (TR), davlat zayomlari bo'yicha foizlar yig'indisidan (N) soliqlar (T) va iste'mol (S) xarajatlari yig'indisini ayirish natijasiga teng bo'ladi.

$$\mathbf{Sp = (U + TR + N - T) - C}$$

Davlat jag'marmalari quyidagi miqdorga teng bo'ladi:

$$\mathbf{Sg = (T - TR - N) - G}$$

Agar davlat jamg'armalari nolga teng bo'lsa, davlat byudjeti muvozanatlashgan, jamg'arishning manfiy miqdori byudjet taqchilligini (BT) bildiradi:

$$\mathbf{BT = - Sg}$$

Bu yerda: BT – byudjet taqchilligi miqdori.

Boshqa mamlakatlarning jamg'armalari tashqi dunyoning bizning importimiz hisobiga olgan daromadlaridan ularning bizning eksportimizga sarflangan xarajatlarini ayirib topiladi.

$$\mathbf{Sx=M - X \text{ yoki } Sx = -X_n}$$

Agar mamlakat eksportiga nisbatan ko'proq import qilsa, unda daromadlarning bir qismi xorijda qoladi va keyinchalik undan xorijiy sheriklar tomonidan mamlakatimizda ko'chmas mulk va moliyaviy aktiv sotib olishda foydalaniladi.

Har qanday holatda ham barcha turdagi jamg'armalarning umumiy yig'indisi investitsiyalarga teng bo'ladi:

$$\mathbf{Sp = Sd + Sx = (U + TR + N - T) - C + (T - TR - N) - G + (-X_n)}$$

yoki

$$\mathbf{Sp + Sd + Sx = U - C - G - X_n}$$

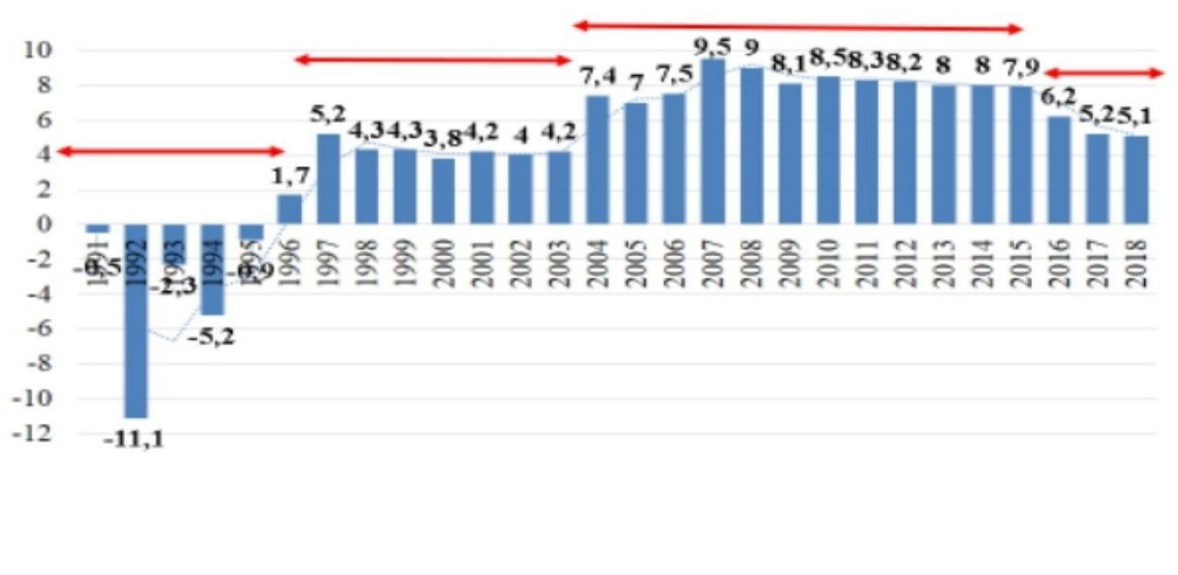
$$\mathbf{S = C + I + G - X_n - C - G - X_n}$$

$$\mathbf{S = I}$$

Demak, iqtisodiyotdagi investitsiya xarajatlari nafaqat ichki jamg'armalar hisobiga, balki tashqi dunyo jamg'armalari hisobiga ham amalga oshirilishi mumkin. Mamlakatda investorlarga kafolatlangan yuqori foyda olishi uchun yaratilgan shart-sharoitlar xorijiy investorlar oqimining o'sishiga olib keluvchi muhim shartlardan biridir.

2.4. Nominal va real YaIM

Iqtisodiyotda mavjud bo'lgan inflyatsiya jarayonlari YaIMni hisoblashni qiyinlashtiradi. Bu ko'rsatkich dinamikasi bir vaqtning o'zida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar miqdor va baho darajalarining o'zgarishini ifodalaydi. Bu shuni bildiradiki, YaIM miqdoriga bir vaqtning o'zida ham ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning fizik hajmi, ham baho darajasi o'zgarishi ta'sir ko'rsatadi.

2.1-rasm. O'zbekistonda real YAIM suratlari, o'tgan yillarga nisbatan foiz hisobida

Iqtisodiyotda doimiy inflyatsiya jarayonining mavjudligi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni taqqoslama baholarda hisoblashni zarur etib qo'yadi. Chunki, inflyatsiya iqtisodiyotning real holatini buzib ko'rsatadi. Iqtisodiyotni tahlil qilish, muammolarni aniqlash hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilishni qiyinlashtiradi. Bu vazifani bajarish uchun joriy baholarda hisoblangan nominal ko'rsatkichlardan emas, balki taqqoslama (bazis) baholarda hisoblangan real ko'rsatkichlardan foydalanish zarur. Ayrim yagona firmadan farqli o'laroq milliy iqtisodiyotda juda ko'p sonli tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarilishi sababli ularning barchasini bir vaqtning o'zida taqqoslama baholarda hisoblash qiyin. Shu tufayli YaIM tarkibida katta ulushni tashkil etgan eng muhim tovarlar va xizmatlar bahosining o'zgarishi koeffitsiyenti

(baholar indeksi) hisoblab topilib olingan natija butun milliy Iqtisodiyot uchun tadbiq etiladi.

Baholar indeksini yoki inflyatsiya darajasini hisoblash uchun:

-deflyator (Paashe indeksi);

-iste'mol narxlari indeksi(Laspeyres indeksi);

-sanoat ishlab chiqarish baholari indeksleri hisoblanishi lozim.

Deflyator ko'rsatkichi quyidagi formula bilan hisoblaganadi:

$$\text{Deflyator} = \frac{\sum Q_i^1 P_i^1}{\sum Q_i^1 P_i^0} * 100$$

Bu yerda: i – deflyatorni hisoblash uchun bozor savatiga kiritilgan tovarlar soni;

Q_i^1 – joriy yilda bozor savatiga kiritilgan i – tovar yoki xizmatlar hajmi miqdori (Masalan 2 kg shakar, 2 dona ko'ylak va x.k);

P_i^1 – joriy yilda bozor savatiga kiritilgan i — mahsulotning shu yilga bahosi;

P_i^0 – joriy yilda bozor savatiga kiritilgan i – mahsulotning bazis yildagi bahosi.

Deflyatorni hisoblash shartlari:

-odatda o'tgan yilga nisbatan hisoblanadi;

-bozor savati joriy yilda aniqlanib keyingi yillarda o'zgartirilishi mumkin;

-bozor savatiga ham iste'mol ishlab chiqarish xarakteridagi tovarlar va xizmatlar kiritiladi;

-bozor savatiga kiritilgan tovarlar va xizmatlar turlarining umumiy YaIM dagi ulushi katta qismini tashkil qilishi kerak;

-bozor savatiga kiritilgan tovarlar va xizmatlar hajmlari o'rtasidagi nisbat ularning YaIM dagi ulushlari o'rtasidagi nisbatga mos kelishi kerak.

$$\text{Real YaIM} = \frac{\text{Nominal YaMM}}{\text{Deflyator}} * 100$$

Iste'mol narxlari indeksi quyidagicha aniqlanadi:

$$INI = \frac{\sum Q^i_0 P^i_1}{\sum Q^i_0 P^i_0} * 100$$

Bu yerda:

Q^i_0 – bazis yilda bozor savatiga kiritilgan i – tovar va xizmatlar hajmi;

P^i_1 – i – tovarning joriy yildagi bahosi;

P^i_0 – i – tovarning bazis yildagi hajmi.

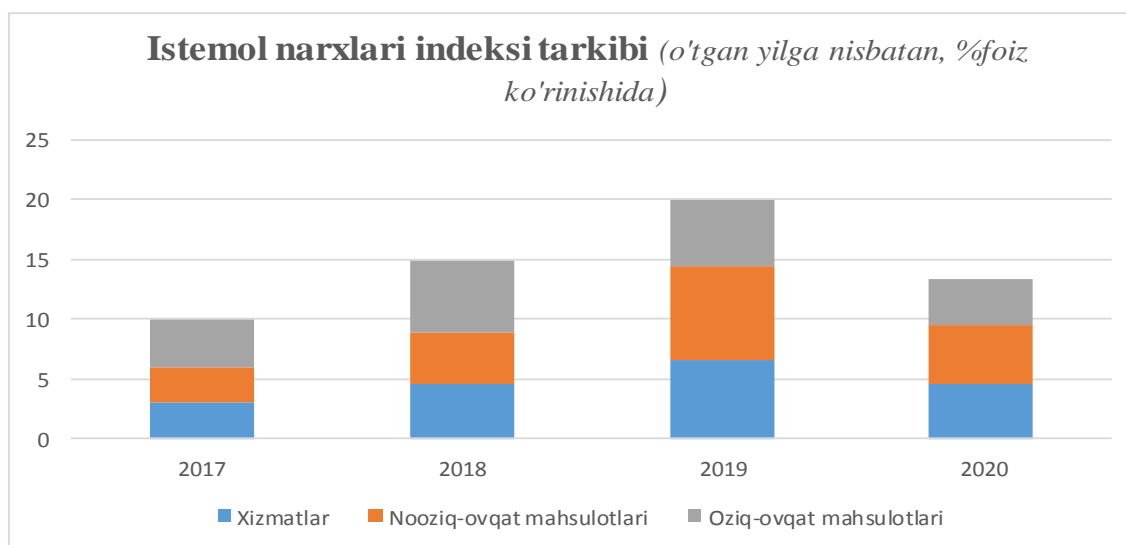
Iste'mol narxlari indeksi hisoblashning shartlari;

-bozor savati bazis yil uchun aniqlanadi va bir necha yil davomida o'zgarmaydi;

-bozor savatiga faqat iste'mol xarakteridagi tovarlar va xizmatlar kiritiladi;

-bozor savatiga kiritilgan tovarlar va xizmatlarning hajmi iste'mol xarajatlarining katta qismini tashkil etishi kerak.

INI ko'rsatkichining kamchiligi shundaki bozor savati tarkibi o'zgarmas bo'lganligi tufayli aholi iste'moli tarkibida tovarlar va xizmatlar ulushining o'zgarishini, shuningdek tovarlar va xizmatlar sifatida ro'y bergan o'zgarishlarni hisobga olish imkonini bermaydi. Shu sababli bu indeks baholar darajasini biroz oshirib ko'rsatadi.

2.2-rasm. Istemol narxlari indeksi tarkibi

O‘z-o‘zini tekshirish va muhokama uchun savollar

1. Milliy iqtisodiyotni tahlil qilish uchun foydalaniladigan ko‘rsatkichlardan qaysilaridan qaysilari makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar hisoblanadi

2. YaIM va yalpi ichki mahsulot o‘rtasidagi farq nimada?

3. MD ni qanday aniqlash mumkin? Uning tarkibi qanday?

4. "Yakuniy mahsulotlar" va "qo‘shimcha qiymat" nima?

5. Yalpi ichki mahsulot (YaIM) turlarini aniqlang.

6. Yalpi ichki mahsulotni daromad manbalari, xarajatlari va qo‘shimcha qiymati bo‘yicha qanday hisoblash mumkin?

7. Baholar indekslarini va real YIM ni hisoblash zaruratini asoslab bering

8. YIM deflyatori va istemol narxlari indeksi ko‘rsatkichlarining farqlarini izohlang.

III BOB. BOZOR IQTISODIYOTINING DAVRIY RIVOJLANISHI. ISHSIZLIK

3.1. Iqtisodiy davrlar va iqtisodiy tebranishlarning sabablari

Uzoq muddatli davrda doimiy iqtisodiy o‘shish tendentsiyasi aniq namoyon bo‘ladi. Biroq, qisqa muddatli davrda uning rivojlanishi iqtisodiy kon'yunkturadagi ko‘tarilish va pasayish to‘lqinlari bilan tavsiflanadi. Makroiqtisodiy dinamikaning to‘lqinli tabiatining qonuniyatlari iqtisodiy (faollik) siklning muammosi sifatida qaraladi.

Ishlab chiqarish, bandlilik va inflyatsiya darajasining davriy tebranishga iqtisodiy davr (sikl)lar deyiladi. Ayrim iqtisodiy davrlar boshqalaridan o‘tish davrining davomiyligi va faolligi bilan farq qiladi. Shunga qaramasdan ularning barchasi bir xil bosqichlardan tashkil topadi.

Iqtisodiy sikl, bir tomondan, iqtisodiyot rivojlanishidagi notekislikni aks ettiradi, ikkinchidan, bu iqtisodiy rivojlanishning sababi va natijasidir, iqtisodiyotning rivojlanishini belgilaydigan doimiy dinamik xarakteristikasi sifatida ko‘rib chiqishga imkon beradi.

Iqtisodiy davrlar to‘rtta bosqichni o‘z ichiga oladi: «**cho‘qqi**», **pasayish (resessiya)**, **pasayishning quyi** nuqtasidagi turg‘unlik, **ko‘tarilish** bosqichi.

Birinchi bosqich iqtisodiy rivojlanishning eng yuqori darajasiga erishilgan bosqich bo‘lib, u «**cho‘kki**» deb yuritiladi. Bu iqtisodiyotda ish bilan to‘liq bandlik, ishlab chiqarish to‘la quvvatda ishlayotganligi, shuningdek, mahsulotlarning baho darajasining o‘shish holati kuzatiladi. Keyingi bosqich **pasayish (resessiya)** bosqichidir. Bunda ishlab chiqarish va bandlik darajalari kamayadi, ammo bahoning o‘shish darajasi pasaymaydi. Bu bosqich faol va uzoq davom esagina baxoning o‘shish darajasi sustlashishi mumkin. **Pasayishning quyi** nuqtasida ishlab chiqarish va bandlik eng quyi darajaga tushadi va turg‘unlik davri boshlanadi.

Ko‘tarilish bosqichida ishlab chiqarish va bandlik darajasi asta-sekin oshib, ishlab chiqarish quvvatlaridan to‘liq foydalanish va to‘liq bandlik darajasiga erishiladi.

Iqtisodiy davrlar bir xil bosqichlarga ega bo'lsada, ammo ular davomiyligi va faolligiga ko'ra o'zaro farq qilib turadi. Shuning uchun ham iqtisodchilar, bu jarayonlarni iqtisodiy davrlar deb emas, balki iqtisodiy tebranishlar deb atash to'g'ri bo'ladi deb hisoblashadi. Iqtisodiy tebranishlarning asosiy sababi sifatida iqtisodchilar uch omilni ko'rsatadi:

- 1) texnika va texnologiyalarda ro'y beradigan o'zgarishlar;
- 2) siyosiy va tasodifiy vaziyatlar;
- 3) monetar omillar.

Barcha iqtisodchilar, ishlab chiqarish va bandlilik darajalarini yalpi talab va boshqacha aytganda yalpi xarajatlar miqdoriga bog'liq, degan fikrni qo'llab-quvvatlaydilar. Iqtisodiy tebranishlar sabablarini, ularga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish, iqtisodiy tebranishlar amplitudasini qisqartirish barcha hukumatlar makroiqtisodiy siyosatining muhim maqsadlaridan biridir.

Hozirgi zamon iqtisodiy fanida iqtisodiy siklning 1380 dan ortiq turlari mavjudligi ta'kidlanadi¹. Quyidagi 19.1-jadvalda ularning ko'pchilik iqtisodchilar tomonidan tan olingan eng asosiy turlari ifodalangan.

3.1-jadval

Sikllarning asosiy turlari

Sikl turlari	Siklning davomiyligi	Asosiy xususiyatlari
Kitchin sikli	2–4 yil	Zaxiralar miqdori → YAMM, inflyatsiya, bandlikning tebranishi, tijorat sikllari
Jyuglar sikli	7–12 yil	Investitsion sikl → YAMM, inflyatsiya va bandlikning tebranishi
Kuznets sikli	16-25 yil	Daromad → immigratsiya → uy-joy qurilishi → yalpi talab → daromad
Kondratev sikli	40-60 yil	Texnika taraqqiyoti, tarkibiy o'zgarishlar

Kitchin sikli zaxiralar sikli deb ham nomlanadi. Bunda Jozef Kitchin (1926 y.) o'zining e'tiborini tovar zaxiralarining harakat chog'idagi moliyaviy hisoblar va sotish narxlarini tahlil qilish asosida 2 yildan 4 yilgacha davr davomidagi qisqa to'lqinlarni tadqiq qilishga qaratadi. Ayniqsa u siklning davomiyligini jahondagi oltin zaxiralarining

tebranishlari bilan bog‘lab, uni 3 yilu 4 oyga teng, deb hisoblaydi. Biroq qisqa muddatli sikllar sabablarining bunday izohi bugungi kunda ko‘pchilik iqtisodchilarni qoniqtirmaydi.

Jyuglar sikli «biznes-sikl», «sanoat sikli», «o‘rtacha sikl» va «katta sikl» kabi nomlar bilan ham ataladi. Oldingi davrlarda iqtisodiy fan 7-12 yillik sikllarni ajratib ko‘rsatganligi tufayli, aynan shu sikl Frantsiya, Angliya va AQSHda foiz stavkalari va narxdagi tebranishlarni asosiy tahlil qilish asosida sanoat siklining tabiatini o‘rganishga katta hissa qo‘shgan Klement Juglar (1819-1905 y.) nomi bilan ataladi.

Birinchi sanoat sikli 1825 yili Angliyada metallurgiya va boshqa yetakchi tarmoqlarda mashinali ishlab chiqarish hukmron mavqeni egallagan davrda kuzatiladi. 1836 yildagi inqiroz dastlab Angliyada boshlanib, keyin AQSHga ham tarqaladi, 1847-1848 yillarda AQSH va qator yevropa davlatlarida boshlangan inqiroz tub mohiyatiga ko‘ra birinchi jahon sanoat inqirozi bo‘lgan.

Agar XIX asrda sanoat sikli 10-12 yilni tashkil qilgan bo‘lsa, XX asrda uning davomiyligi 7-9 yil va undan ham kam davrgacha qisqargan.

AQSH va yevropaning rivojlangan davlatlari XX asrda 12 ta sanoat siklini boshdan kechirgan bo‘lib, ulardan yettitasi ikkinchi jahon urushidan keyin ro‘y bergan.

Kuznets sikli ko‘p hollarda «qurilish sikli» deb ham nomlanib, 20 yilgacha bo‘lgan iqtisodiy tebranishlar bilan aniqlanadi. Saymon Kuznets o‘zining «Milliy daromad» (1946 y.) nomli kitobida milliy daromad, iste‘mol sarflari, ishlab chiqarish maqsadidagi uskunalar hamda bino va inshootlarga yalpi investitsiyalar ko‘rsatkichlarida 20 yillik o‘zaro bog‘liq tebranishlar mavjud bo‘lishini ko‘rsatib bergan. 1955 yilda amerikalik iqtisodchining xizmatlarini tan olish ramzi sifatida sanoat siklini Kuznets sikli deb nomlashga qaror qilinadi.

Kondratev sikli «uzoq to‘lqinlar» sikli deb ham ataladi. sikllilikning bu nazariyasini ishlab chiqishga rus olimi N.D.Kondratev katta hissa qo‘shgan. Uning tadqiqoti Angliya, Frantsiya va AQSHning 100-150 yil davomidagi rivojlanishini qamrab olgan. Bunda u iqtisodiy o‘sishning ko‘p omilli tahlilini o‘tkazib, ya’ni tovar narxlari kapital uchun foiz, nominal ish haqi, tashqi savdo aylanmasi kabi

makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'rtacha darajasini umumlashtirish natijasida bir qator katta sikllarni ajratib ko'rsatadi.

I-sikl: 1787-1814 yillar – ko'taruvchi to'lqin; 1814-1851 yillar – pasaytiruvchi to'lqin.

II-sikl: 1844-1851 yillar – ko'taruvchi to'lqin; 1870-1896 yillar – pasaytiruvchi to'lqin.

III-sikl: 1896-1920 yillar – ko'taruvchi to'lqin.

Kondratev siklining davomiyligi o'rtacha 40-60 yilni tashkil qiladi va uning asosiy xususiyati texnika taraqqiyoti hamda tarkibiy o'zgarishlarni o'zida aks ettirishi hisoblanadi.

3.2. Mehnat bozori va ishsizlik

Mehnat bozori umumiy iqtisodiy bozor mexanizmining etakchi tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, talab va taklif qonunchiligiga muvofiq mehnat resurslarini sohalar, tarmoqlar, hududlar, kasblar, mutaxassisliklar, malakalar bo'yicha taqsimlash va qayta taqsimlashning o'ziga xos funksiyasini bajaradi.

Mehnat bozori - ma'lum bir mahsulot - ishchi kuchini sotish va sotib olishga oid iqtisodiy munosabatlar majmui; mehnat ish haqi bilan almashtiriladigan bozor.

Mehnat bozoridagi iqtisodiy munosabatlarning subyektlari, bir tomondan, tadbirkorlar - yirik monopoliyalar, o'rta va kichik biznesmenlar, davlat, ikkinchidan - yakka tartibdagi ishchilar yoki ularning uyushmalari (kasaba uyushmalari). Mehnat bozorida yuzaga keladigan narxlar ish haqi stavkalari bo'lib, ular mehnat qiymatining pul shakli hisoblanadi.

Mehnat bozorining dinamikasi uning ikki elementi nisbatiga bog'liq:

- a) ishchi kuchiga bo'lgan bozor talabidan;
- b) ishchi kuchining bozor taklifidan.

Mehnat bozorining birinchi elementi - bu butun mamlakat iqtisodiyotining mehnat resurslariga bo'lgan talab hajmining ushbu resurslar uchun har qanday narxda yig'indisidir.

Mehnat bozorining ikkinchi elementi mamlakatdagi barcha ishchilar sonini mehnat resurslari ta'minoti hajmining ular uchun har bir narx bo'yicha yig'indisidir.

Bozorning ishchi kuchiga talabi va shu jumladan **mehnat resurslariga bo'lgan talabiga ta'ir etuvchi omillari** quyidagilardir:

- ishchilar tomonidan ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarga talab miqdori, chunki har qanday resursga, shu jumladan mehnat resurslariga bo'lgan talab ular tomonidan ishlab chiqarilgan tovarlarga bo'lgan talabdan kelib chiqadi;

- mehnat resurslari narxlari darajasi, ya'ni ish haqi darajasi;
- ishlab chiqarish jarayonida kapitalni ishchi kuchi bilan almashtirish darajasi;

- mavjud iqtisodiy muhit mehnat xizmatlariga bo'lgan talabni oshiradi yoki kamaytiradi;

- ilmiy-texnik taraqqiyot, bir tomondan, ishchilarning bir qismini bo'shatish uchun old shartlarni yaratadi yoki ularning tuzilishi va sifatiga yangi talablarni qo'yadi, bu esa bandlikning qisqarishi bilan birga keladi, boshqa tomondan, yangi kasb va mutaxassisliklar bo'yicha ishchilarga talabni yaratadi;

Mehnat taklifining o'sishiga ta'sir qiluvchi omillar quyidagilardir:

- aholi sonini belgilaydigan demografik omillar (tug'ilish, o'lim, tabiiy o'sish, yosh va jins tuzilishi);

- ishchi kuchining turli xil demografik va etnik guruhlarining iqtisodiy faoliyati darajasi;

- pensiya yoshi: ilgari pensiyaga chiqish mehnat resurslari ta'minotini kamaytiradi, aksincha, keyinchalik pensiya mehnat xizmatlari taklifini oshiradi;

- mehnatga layoqatli aholining immigratsiyasi;
- ish kunining davomiyligi;
- ish haqidan tashqari boshqa daromad manbalarining mavjudligi ishchi kuchi taklifining qisqarishiga olib keladi;
- ish joyini tanlashda mehnat sharoitlarining maqbulligi.

Ishchi kuchi yoki iqtisodiy faol aholi deganda mehnatga layoqatli yoshdagi ishlayotgan va ishsiz yurgan aholining umumiy soni tushuniladi.

Ishchi kuchi - a) insonning ish qobiliyati; b) inson hayoti uchun zaruriy ne'matlarni ishlab chiqarish jarayonida foydalanadigan jismoniy va aqliy qobiliyatlari to'plami; c) mamlakatdagi ishchilarning umumiy soni; d) aholining bir qismi, shu jumladan ish bilan band bo'lganlar, o'z-o'zini ish bilan ta'minlaydiganlar va ish qidiruvchilar (ishsizlar).

Ishchi kuchiga bo'lgan talab miqdorining ishchi kuchi taklifi miqdoridan kam bo'lishi ishsizlikni keltirib chiqaradi.

Ishsizlar – bu, ishchi kuchining bir qismi bo'lib, ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lmagan, lekin ishlashni xohlovchi va faol ish qidirayotgan aholidir.

Ishsizlik darajasi deb ishsizlarni ishchi kuchi soniga nisbatiga (% hisobida) aytiladi va uni quyidagi formula bilan aniqlash mumkin:

$$\text{Ishsizlik darajasi} = (\text{ishsizlar soni} / \text{ishchi kuchi soni}) \times 100$$

Ishsizlikning quyidagi turlari mavjud:

- friksion ishsizlik;
- tarkibiy ishsizlik;
- davriy ishsizlik.

Friksion ishsizlik. Unga ish qidirayotgan yoki yaqin vaqtlar ichida ish bilan ta'minlanishni kutayotgan ishchi kuchi kiradi. Ishsizlikning bu turi asosan ish yoki turar joylarni o'zgartirish, o'quv yurtlarini tugatish va shuningdek, boshqa sabablardan kelib chiqadi. U doimo mavjud bo'lib, ma'lum bir darajada kerakli hisoblanadi.

Tarkibiy ishsizlik. Tarkibiy ishsizlar guruhiga ishlab chiqarish strukturasi o'zgarishi natijasida ishchi kuchiga talab tarkibining o'zgarishi natijasida ishsiz qolganlar kiradi. Unga asosan malakalarini o'zgartirishi va oshirishi, ma'lumot olishi, yangi kasb egallashi lozim bo'lgan ishsizlar guruhlari kiradi. Friksion ishsizlik bilan tarkibiy ishsizlikning asosiy farqi shundaki, birinchisida, ma'lum malaka va tajriba mavjud bo'ladi va undan foydalanib, ish joylarini tezroq topib olishadi, ikkinchisida esa, ishchi kuchi darhol va tezroq ish joylarini topa olmaydi.

Davriy ishsizlik asosan ishlab ichiqarishning pasayishi natijasida ishchi kuchiga bo‘lgan talabning kamayishidan paydo bo‘ladi. Davriy pasayish tovar va xizmatlarga bo‘lgan yalpi talabning kamayishini, shunga muvofiq, yalpi talabning kamayishini, va oqibatda aholining ish bilan bandligi qisqarishi va ishsizlikning o‘shirishini bildiradi.

Mehnatga talabning uning taklifi bilan o‘zaro ta’siri bandlik darajasini belgilaydi. Mehnat bozoridagi muvozanat ishchi kuchiga bo‘lgan talab ishchi kuchi taklifiga teng bo‘lganda amalga oshiriladi. **To‘la ish bilan bandlik** ishchi kuchining 100 foiz ish bilan ta’minlanganligini bildirmaydi. Aksincha, friksion va strukturali ishsizlik ilojisiz hol bo‘lganligini hisobga olsak, biz mutlaq to‘la ish bilan bandlikka erishib bo‘lmasligini tushunamiz.

To‘la ish bilan bandlik davridagi ishsizlik, **ishsizlikning tabiiy darajasi** deyiladi. Bunga ish qidiruvchilar soni bo‘sh ish joylari soniga muvofiq kelsagina erishish mumkin. Ishsizlikning tabiiy darajasi friksion va tarkibiy ishsizlik yig‘indisiga teng bo‘ladi.

Ishsizlikning tabiiy darajasi makroiqtisodiy muvozanat holatiga mos keladi va quyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$U = \frac{F + q}{R + m + q}$$

bu yerda; U - ishsizlikning tabiiy darajasi; F- ishsizlar, ular uchun ish joylari mavjud; R - mehnatga layoqatli aholi (iqtisodiy faol aholi); q - ishdan ayrilayotgan ishchilarning ulushi; m - ish topadigan ishsizlarning ulushi.

Ishsizlikning tabiiy darajasi doimiy emas, chunki u iqtisodiy vaziyat, qonun va milliy an’analar bilan bog‘liq holda o‘zgarib turadi.

3.3. Ishsizlikning iqtisodiy oqibatlari.A. Ouken qonuni

Makroiqtisodiy beqarorlik tufayli, iqtisodiy pasayish davrida mamlakat o‘z iqtisodiy potensialini to‘liq ishga solmasdan, yaratilgan

haqiqiy YaIM hajmi (Yh) potensial YaIM (Yp) hajmidan ortda qoladi. Ya'ni YaIMning uzilishi (YUZ) ro'y beradi.

$$Y_{UZ} = \frac{Y_h - Y_p}{Y_p} \cdot 100$$

Potensial YaIM deganda mamlakatdagi ishlab chiqarish resurslaridan to'liq foydalanilgan sharoitda mumkin bo'lgan ishlab chiqarish hajmi tushuniladi.

Potensial YaIM*ni hisoblashda mamlakatda ishsizlik mutlaqo yo'q deb emas, balki mavjud, biroq u tabiiy darajada, deb hisoblanadi.

Ishsizlik darajasining oshishi natijasida iqtisodiyot potensial YaIM hajmidan kam mahsulot yaratadi. Ouken qonuniga ko'ra agar ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan bir foizga oshib ketsa, ya'ni davriy ishsizlik 1 foizni tashkil etsa milliy iqtisodiyot YaIMni 2,5 foizga kam yaratadi.

Ouken qonuni ishsizlikning turli darajalaridagi mahsulot yo'qotishlari hajmini aniqlash imkonini beradi. Hozirgi kunda β koeffitsiyenti deb atalgan bu koeffitsiyent miqdori 2 foizdan 3 foiz oralig'ida deb hisoblanadi.

Ouken qonunini formulada quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$Y_{UZ} = -2,5[u - u^*]$$

Bu yerda: u^* – ishsizlikning tabiiy darajasi;

u – ishsizlikning haqiqiy darajasi.

YaMM uzilishini ifodalaydigan formula bilan Ouken qonunini formulasini umumlashtirib quyidagi formulani olamiz:

$$\frac{Y_h - Y_p}{Y_p} \cdot 100 = -\beta [u - u^*]$$

3.4. Mehnat bozorini davlat tomonidan tartibga solish

Mehnat bozorini davlat tomonidan tartibga solishning to'rtta asosiy yo'nalishlari mavjud.

1. Iqtisodiyotning davlat sektorida bandlik o'rishini rag'batlantirish va ish o'rinlari sonini ko'paytirish dasturlari.
2. Xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlash dasturlari.
3. Ishchilarni jalb qilishni rag'batlantirish dasturlari.
4. Ishsizlikni ijtimoiy sug'urtalash dasturlari (ishsizlik nafaqasi).

Mehnat resurslari sifatini oshirish va ularning tuzilishini takomillashtirish dasturi mehnat bozorini davlat tomonidan tartibga solishda muhim ahamiyatga ega.

Ishsizlarga ijtimoiy yordam uch yo'nalishda amalga oshiriladi:

- ishsizlik bo'yicha nafaqalar, bu davlatlar bo'yicha nafaqalar darajasi va muddati jihatidan sezilarli darajada farq qiladi. Ishsizlik nafaqalari quyidagilar: AQShda ish haqining 50%, Fransiyada - 40, Yaponiyada - 80%. Ishsizlik nafaqalarini to'lash muddati bo'yicha: AQSh va Italiyada - 26 hafta, Buyuk Britaniyada - 45, Kanadada - 50 hafta;

- ishsizlarga moddiy yordam;
- ishsizlarga va ularning oilalariga kommunal xizmatlar uchun naqd pul va davlat to'lovlari bilan yordam (ijara haqini qisman to'lash, jamoat transportida sayohat qilish va boshqalar).

Mehnat bozorini davlat tomonidan tartibga solish tizimida turli xil nazariy yondashuvlar mavjud. Masalan, Keyns konsepsiyasi faol davlat siyosatini nazarda tutadi. "Ta'minot iqtisodiyoti" tarafdorlari, aksincha, ishsizlik tabiiy va ixtiyoriy ijtimoiy-iqtisodiy hodisa sifatida tavsiflanganligi sababli, hukumatning mehnat bozori muammolariga aralashishini cheklashni nazarda tutadilar.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda mehnat bozorini bilvosita tartibga solish keng qo'llaniladi, ularning asosiy vositalari davlatning pul-kredit, soliq va amortizatsiya siyosati hisoblanadi.

Mehnat munosabatlari va fuqarolarning ijtimoiy ta'minoti sohasidagi qonunchilik mehnat bozorini tartibga solishda muhim rol o'ynaydi. Binobarin, mehnat bozorini davlat tomonidan tartibga solish iqtisodiy, ma'muriy, qonunchilik, tashkiliy va boshqa tadbirlarning kombinatsiyasidir.

Mehnat bozorini tartibga solishda mehnat birjalari katta ahamiyatga ega. **Mehnat birjasi** - bu bozor iqtisodiyoti tuzilmalaridan biri, ishchilar va tadbirkorlar o'rtasida ishchi kuchini sotib olish - sotishda vositachilik qiluvchi tashkilotdir. Mehnat birjalari ishsizlikni yo'q qilmaydi, ammo ular ishchilarni ish joyiga joylashtirish jarayonlarini tartibga solishga yordam beradi, tadbirkorlarga esa ishchilarni yollashni tashkil qilishda yordam beradi.

Mehnat birjalari turli shakllarda namoyon bo'ladi: jamiyatlar, idoralar, byurolar va boshqalar. Ularning turlari ham har xil: xususiy, davlat, jamoat, xayriya va tijorat.

Mehnat birjalari quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi:

- ishsizlarni ish bilan ta'minlash bo'yicha xizmatlar ko'rsatish;
- ish joyini o'zgartirishga yordam berish;
- ishchi kuchiga talab va taklifni o'rganish;
- kasblar, mutaxassisliklar, malakalar, mamlakat mintaqalari bo'yicha bandlik darajasi to'g'risida ma'lumot to'plash va taqdim etish;
- yoshlarni kasbga yo'naltirish;
- nogironlarni qayta tayyorlash va ish bilan ta'minlashni tashkil etish;
- ishsizlarga nafaqa berish (bir qator mamlakatlarda).

Rivojlangan mamlakatlarda zamonaviy sharoitlarda ishchi kuchining katta qismi ish birjalari orqali emas, balki to'g'ridan-to'g'ri firmalarning kadrlar xizmatiga yoki xususiy vositachilik agentliklari yordamida murojaat qilish orqali ish topadi. Biroq, ish bilan ta'minlash va qayta tayyorlashda mehnat birjalarining roli juda katta bo'lib qolmoqda, chunki ular millionlab ishsizlarga yordam berishadi. Davlatning roli to'liq, samarali va bepul ish bilan ta'minlashga yordam beradigan siyosatni amalga oshirilishni ta'minlashdan iborat.

O'z-o'zini tekshirish va muhokama uchun savollar

1. Mehnatga layoqatli aholi va iqtisodiy faol aholining farqi nimada?
2. Ishsizlik qanday o'lchanadi?
3. Ishsizlikning tabiiy darajasi qanday?

4. Ishsizlik darajasi qanday aniqlanadi?
5. Ishsizlikning qanday turlari majburlanadi?
6. A. Okun qonunining mohiyati nimada?

IV BOB. INFLYATSIYA VA AKSIINFLYATSIYA SIYOSATI

4.1. Inflyatsiyaning mohiyati va hisoblanish usullari

Inflyatsiya (lotincha inflatio - shishish, bo‘rtish, taranglashish)

– ma’lum davr mobaynida mamlakatda baholar o‘rtacha (umumiy) darajasining barqaror o‘sishi, pulning xarid qobiliyatini uzoq muddatli pasayishi. Inflyatsiya bozor iqtisodiyotining asosiy izdan chiqaruvchi omillari jumlasiga kiradi, uning sur’ati qanchalik yuqori bo‘lsa, iqtisodiyotga xavfli ta’siri shunchalik katta bo‘ladi. Ayniqsa bir iqtisodiy tizimdan ikkinchi bir iqtisodiy tizimga o‘tayotgan mamlakatlarda inflyatsiyaning iqtisodiyotga ta’siri ancha xavfli. Chunki, bu davr narxlarning erkinlashuvi va shunga muvofiq ularning umumiy darajasi keskin oshib ketishi bilan bog‘liq.

Ammo inflyatsiya davrida barcha tovarlarning baholari ham oshavermaydi: ayrimlariniki barqaror bo‘lib tursa, ba’zilariniki esa tushishi mumkin.

“Inflyatsiya” atamasi ilk bor Shimoliy Amerikada 1861-1865 yillardagi Fuqarolar urushi davrida qo‘llanildi. Inflyatsiyaning atamasi muomaladagi qog‘oz pul massasining tovarlarning real taklifiga nisbatan haddan ziyod ko‘payib ketishi holatini izohlangan. . Ammo inflyatsiyaning bunday tavsifi mukammal emas va uning sabablarini ochib bermaydi. Umuman olganda inflyatsiya pul muomalasi qonunlarining buzilishi shakli sifatida makroiqtisodiy muvozanatning buzilishini, talab va taklif nomutanosibligini anglatadi.

Keynschilar maktabi namoyondalari bunday nomutanosiblikning sababi to‘liq bandlik sharoitida talabning haddan ziyod bo‘lishida deb bilishadi. Shu sababli ular ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi past bo‘lsa byudjet taqchilligi va qo‘shimcha pul chiqarish yo‘li bilan xarid qobiliyatini, boshqacha aytganda yalpi talabni ko‘paytirish inflyatsiyaga olib kelmaydi deb hisoblashishadi.

Neoklassik yondoshuv tarafdorlari inflyatsiyaning manbai ishlab chiqarishning haddan ziyod o‘shishida, ishlab chiqarish xarajatlarining ko‘payishida deb bilishadi. Demak keynschilar inflyatsiyaga talab tomonidan, neoklassiklar esa taklif tomonidan yondoshishadi.

Agar iqtisodiyotda tovarlar va xizmatlar massasi yalpi talabga nisbatan sekinroq o'ssa, yoki yalpi talab ko'paygani holda o'zgarimasdan tursa, bu nomutanosiblik baholar darajasining ko'tarilishi orqali bartaraf etiladi. Oqibatda pul birligining xarid qobiliyati pasayadi va milliy iqtisodiyotning qo'shimcha pul massasiga ehtiyoji paydo bo'ladi.

Inflyatsiya nafaqat pul muomalasining izdan chiqishi, balki butun takror ishlab chiqarish mexanizmining kasali, makroiqtisodiy buzilishlar natijasidir. Baholarning o'sishi, pul birligi xarid qobiliyatining pasayishidan tashqari inflyatsiya namoyon bo'lishining quyidagi uch belgisi ham bor. Bular:

- 1) valyuta kurslarining o'zgarishi;
- 2) kredit berish shartlarining qimmatlashuv va muddatlarining qisqarishi tomon o'zgarishi;
- 3) kundalik ehtiyoj mollaridan iborat iste'mol savati bahosining o'sishi.

Inflyatsiya baho indeksleri - deflyator va iste'mol narxlar indeksi yordamida aniqlanadi.

Baholar o'rtacha (umumiy) darajasining nisbiy o'zgarishi **inflyatsiya darajasi (baholarning o'sish sur'ati)** deb ataladi. Makroiqtisodiy modellarda inflyatsiya darajasi quyidagicha ifodalanishi mumkin:

P-P-1

$$\pi = \frac{P - P-1}{P-1}$$

P-1

bunda:

π – yillik inflyatsiya sur'ati;

P - joriy yilning narxlar indeksi;

P-1 - o'tgan yilning narxlar indeksi.

Inflyatsiyaga qarama-qarshi jarayon **deflyatsiya**, inflyatsiyaning pasayishi **dezinflyatsiya** deb ataladi.

Kelgusidagi narxlar darajasi iqtisodiy agentlar nuqtai nazaridan **inflyatsion kutishlar** deb ataladi, ya'ni barcha bozorlarda iqtisodiy

agentlarning harakatlarini oldindan belgilaydigan kutishlar: moliyaviy, tovar, ishchi kuchi.

Inflyatsion kutishlar:

- qisqa muddatli va uzoq muddatli inflyatsiyani ajratib ko'rsatish;
- o'zlari inflyatsiyani keltirib chiqarishi mumkin;
- iqtisodiy agentlarga inflyatsiya sharoitida hayotga moslashishda yordam berish.

Inflyatsion jarayonlar intensivligi bilan farq qiladi.

Agar inflyatsiya darajasi asta-sekin o'sib borsa va yiliga 3-3,5% bo'lsa, unda inflyatsiya ko'lami boshqarilishi mumkin va ishbilarmonlik faolligining oshishi bilan birga keladi.

Yiliga 10% dan oshmaydigan inflyatsiya **o'rmalab boruvchi inflyatsiya** deb ataladi. Uning darajasi nisbatan past, ammo uning **jadal** inflyatsiyaga aylanish ehtimoli mavjud. **Jadal** inflyatsiyasi yiliga 200% gacha o'lchanadi. Bu mamlakat pul-kredit siyosatining jiddiy buzilishlaridan dalolat beradi. Pul o'z qiymatini yo'qotadi, shuning uchun odamlar faqat zarur bo'lgan minimal pulni ushlab turadilar. Moliya bozorlari esa kapitalni chet elga ketishi bilan tushkunlikka tushadi.

Giperinflyatsiya - stavkalar yiliga 200% dan oshadi (P. Samuelson mezonlari) yoki oyiga 50% (F. Keygan mezonlari). Inflyatsiya boshqarib bo'lmaydigan bo'lib bormoqda. Narxlar har kuni qayta ko'rib chiqiladi. Murakkablashtirish printsipidan foydalangan holda yillik inflyatsiya 13000% atrofida o'sib boradi. Masalan, 1920-1923 yillarda Germaniyada, o'rtacha inflyatsiya darajasi oyiga 322% bo'lgan. 1980-yillardagi fuqarolar urushi paytida. Nikaraguada narxlar 33000% ga oshdi. Vengriyada Ikkinchi Jahon urushi oxirida va undan keyin yuqori giperinflyatsiya kuzatildi. Shunday qilib, 1945 yil avgustdan 1946 yil iyulgacha inflyatsiya darajasi oyiga 19,800% ni tashkil etdi. Giperinflyatsiya natijasida pulga bo'lgan to'liq ishonchsizlik kelib chiqadi, buning natijasida barterga qisman qaytish va pul ish haqidan natural ish haqiga o'tish kuzatiladi.

Inflyatsion shokni jarayon deb qaralib inflyatsiyadan ajratish kerak, chunki u giperinflyatsiyaga olib kelishi yoki keltirmasligi mumkin bo'lgan narxlarning bir martalik sakrashi hisoblanadi.

Inflyatsiyani miqdoran o'lchash uchun makroiqtisodiyotda «70-miqdor qoidasi» deb atalgan usuldan ham foydalaniladi. Bu usul narxlarning barqaror o'sishi sharoitida inflyatsiya darajasi necha yilda ikki baravarga oshishini aniqlash imkonini beradi. Buning uchun 70 ni yillik inflyatsiya darajasiga bo'lish kifoya:

$$\begin{array}{l} \text{Baholar ikki martaga} \quad \quad \quad 70 \\ \text{oshishi uchun zarur} \quad \quad = \text{-----} \\ \text{yillar soni} \quad \quad \quad \quad \quad \pi \end{array}$$

Misol uchun, yillik inflyatsiya darajasi 7 % ga teng bo'lsa, taxminan 10 yilda baholar ikki martaga oshadi, ya'ni, $(70:7 = 10)$.

Real YaMM va jamg'armaning necha yildan so'ng ikki marta oshishini hisoblash zarur bo'lgan hollarda ham «70-miqdor qoidasidan» foydalaniladi.

4.2. Inflyatsiyaning turlari. Talab va taklif inflyatsiyasi

Inflyatsiyani kelib chiqish sababini aniqlash murakkabdir, chunki, inflyatsiya ishlab chiqarishning o'sishi va pasayishi bilan birga bo'lishi mumkin.

Shuning uchun inflyatsiyani bir-biriga bog'liq bo'lgan pul (monetar) va monetar bo'lmagan omillar ta'siri ostida shakllanadigan ko'p faktorli jarayon sifatida ko'rib chiqish orqali uning sabablarini aniqlash mumkin.

Agar pul omillari ustun bo'lsa, unda **talab inflyatsiyasi** mavjud buladi ("xaridor inflyatsiyasi"). Monetar bo'lmagan omillar ta'sirida **taklif inflyatsiyasi** (xarajatlar) shakllanadi - ("sotuvchilarning inflyatsiyasi"). Ushbu ikki turdagi inflyatsiyaning o'zaro ta'siri uni ushlab turishni qiyinlashtiradi.

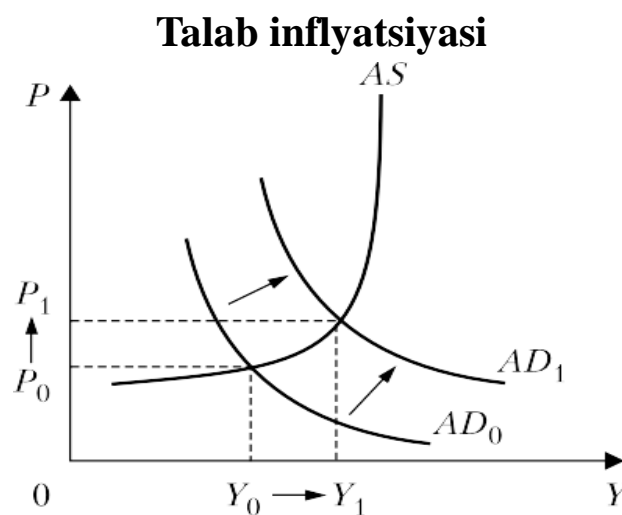
Talab inflyatsiyasi iqtisodiyotda talab keskin oshib ketishi va uni ishlab chiqarishning real hajmi bilan qondirish mumkin bo'lmay qolgan sharoitlarda kelib chiqadi. Ya'ni, to'liq bandlilikka yaqin sharoitda

iqtisodiyotning ishlab chiqarish imkoniyatlari o'sib borayotgan yalpi talabni qondirolmaydi. Ortiqcha talab esa real tovarlar bahosining ko'payishiga iqtisodiy bosim beradi va talab inflyatsiyasi kelib chiqadi. Yoki, oddiy so'zlar bilan aytganda, «haddan ziyod pullar haddan kam tovarlarni ovlaydi». Talab inflyatsiyasini keltirib chiqaruvchi asosiy sabablar aholining ish bilan to'liq bandligi va ish haqining oshib borishi hisoblanadi. Demak, inflyatsiya talab, taklif, ish bilan bandlik, baho, ishlab chiqarish sur'atlari kabi ko'pgina omillarga bog'liq.

Iqtisod pasayish holatida bo'lganda mamlakatda jami talab oshsa, ishlab chiqarish hajmi ko'payadi, ishsizlik kamayadi, baho darajasi esa deyarli o'zgarmaydi yoki kam miqdorda o'zgaradi. Baho o'zgarishining sababi shundaki katta hajmdagi bo'sh turgan mehnat va xom ashyo resurlarini shu o'zgarish bahoda ishga tushirish mumkin bo'ladi. Chunki, ishsiz yurgan kishi ish haqini oshirishni talab qilmaydi, uning uchun ishga yollanishning o'zi kifoya hamda qo'shimcha stanok sotib olishga hojat yo'q.

Bundan tashqari, baho ishchi kuchini to'la ish bilan bandligiga erishishdan oldin ham oshishi mumkin. Ya'ni, ba'zi sanoat korxonalarida bo'sh turgan resurs va zahiralarni ishlab chiqarishga ertaroq to'liq jalb qilinadi, natijada ular talabning o'sishiga mos ishlab chiqarishga, taklifga erisha olmaydi. Talab, taklifdan ko'payib ketadi, natijada baho yana osha boshlaydi. Talab inflyatsiyasini quyidagi chizma orqali izohlash mumkin (4.1-chizma).

4.1-chizma

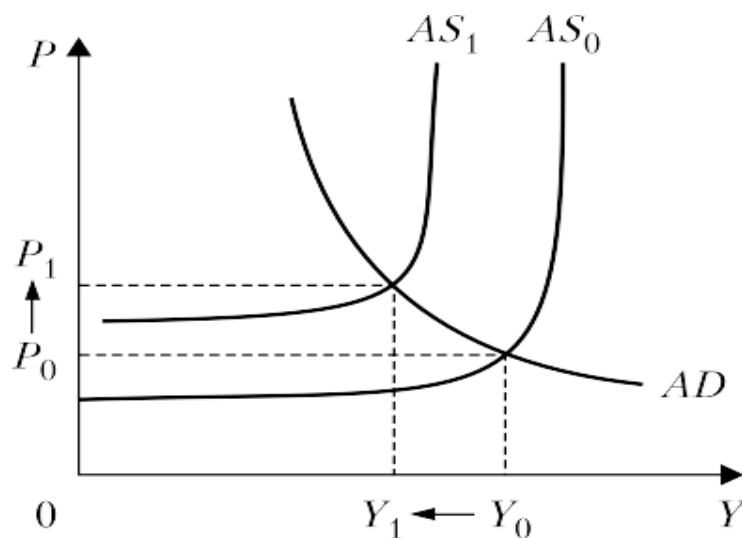
Chizmadan ko‘rinadiki, iqtisodiyotdagi pul hajmining ko‘payishi qisqa muddat ichida yalpi talabni AD_0 dan AD_1 ga siljishiga olib keladi. Agar bu vaqtda iqtisodiyotning holati yalpi taklif egri chizig‘ining oraliq (2) yoki tik (klassik) (3) kesmasiga mos kelsa, bu narx darajasining o‘shishiga, ya’ni talab inflyatsiyasining ro‘y berishiga olib keladi.

Taklif inflyatsiyasi bu, mamlakat iqtisodiyotida tovar va xizmatlar taklifining kamayishi natijasida tovar va xizmatlar baholarining oshishidan paydo bo‘ladi. Bunday hollarda ortiqcha talab bo‘lmasa ham tovarlarning baholari oshib boradi. Hatto ish bilan bandlik va YaIM ishlab chiqarish kamaygan yillari tovarlarning bahosi oshadi. Jami taklif qisqarishining asosiy sababi mahsulot birligiga sarflangan xarajatlarning o‘shishi hisoblanadi. Bunda nominal ish haqi, xom ashyo va yoqilg‘i narxlarining oshishi natijasida ishlab chiqarish tannarxi ham oshadi.

Bu holatni ham chizma orqali ko‘rib chiqamiz (4.2-chizma).

4.2-chizma

Taklif inflyatsiyasi

Chizmadan ko‘rinadiki, xarajatlarning o‘shishi natijasida yalpi taklif egri chizig‘ining AS_0 dan AS_1 ga qisqarishi mahsulot birligiga to‘g‘ri keluvchi xarajat miqdorini oshirib, narxlarning P_0 dan P_1 darajaga qadar ko‘tarilishiga, real ishlab chiqarish hajmining esa Y_0 dan Y_1 ga qadar qisqarishiga olib keladi.

Taklif inflyatsiyasining kelib chiqishiga, shuningdek, taklif mexanizmining buzilishi ham ta’sir qiladi. Taklif mexanizmi esa

tasodifiy holda asosiy ishlab chiqarish omillari bahosining keskin ko‘payishidan kelib chiqadi. Iqtisodchi olimlarning fikriga ko‘ra, taklif inflyatsiyasi o‘z-o‘zini cheklaydi. Ishlab chiqarishning pasayishi xarajatlarning qo‘shimcha o‘shishini cheklaydi, chunki ishsizlikning o‘shishi nominal ish haqining asta-sekin pasayishiga olib keladi. Talab inflyatsiyasini cheklash uchun esa maxsus chora-tadbirlar ko‘rish zarur bo‘ladi. Inflyatsiya darajasi yuqori bo‘lgan mamlakatlarda ishlab chiqarishning haqiqiy hajmi qisqarishi bilan bir vaqtda nominal hajmining ortib borishi kabi vaziyat sodir bo‘ladi. Daromadlarni ishlab chiqarish tomonidan ta‘minlanmagan o‘shishi aholi qo‘lidagi pulning taklif qilinayotgan tovar va xizmatlardan oshiqchaligiga olib keladi. Bunday hol pul birligining xarid quvvatini pasaytiradi, bir miqdordagi pulga joriy yilda o‘tgan yildagiga nisbatan aholi kamroq mahsulot sotib oladi, ya‘ni, uning real daromadi kamayadi. Misol uchun, joriy yilda aholining nominal daromadlari 30% ga ko‘paygan, narxlar darajasi 50% ga oshgan bo‘lsa, unda aholining real daromadlari 20% ga kamaygan bo‘ladi. Chunki, narxlarning o‘shishi aholi pul daromadlarining o‘shishidan yuqori bo‘lgan (30% - 50%q- 20%).

Inflyatsiyani real daromadlar darajasiga ta‘siri u kutilayotgan yoki kutilmayotganiga ham bog‘liq.

4.1-rasm. Infilatsiya darajasiga ta‘sir qiluvchi ichki va tashqi iqtisodiy shart-sharoitlar

Kutilayotgan inflyatsiya sharoitida daromad oluvchi inflyatsiyaning u olayotgan daromadga ta'sirini kamaytirish, ya'ni real daromadi darajavsini saqlab qolish chorasini ko'radi.

Bu uchun Fisher tenglamasidan foydalanish mumkin:

$i = r + \pi_{kut.}$, bu yerda i -nominal foiz stavkasi; r - real foiz stavkasi; $\pi_{kut.}$ - kutilayotgan inflyatsiya darajasi.

Inflyatsiya sur'ati 10 foizdan oshganda Fisher tenglamasi quyidagi ko'rinishni oladi:

$$r = \frac{i - \pi_{kut.}}{1 + \pi_{kut.}}$$

Kutilmagan inflyatsiya daromadlarni debitorlar va kreditorlar o'rtasida kreditorlar foydasiga qayta taqsimlaydi. Shuningdek kutilmagan inflyatsiya daromadlarni qayd qilingan daromad oluvchilar va qayd qilinmagan daromad oluvchilar o'rtasida keyingilari foydasiga qayta taqsimlaydi. Talab va taklif inflyatsiyasini qat'iy chegaralash qiyin. Ba'zida bu ikki turdagi inflyatsiya bir-biri bilan qo'shib ketadi. Masalan, talab inflyatsiyasi sharoitida yollanma ishchilar kutilayotgan inflyatsiya darajasini e'tiborga olib ish haqlari oshirilishini mehnat shartnomalariga kiritadilar. Bu esa mahsulot tannarxini oshirib taklif inflyatsiyasini keltirib chiqaradi. Tovarlar taklifning kamayishini kuzatayotgan iqtisodiy agentlar pul mablag'larini tovarlarga aylantirishga shoshadilar. Bu holat talab inflyatsiyasi ko'rinishini keltirib chiqaradi. Bunday ketma-ketlik oxir-oqibat giperinflyatsiyani keltirib chiqarishi mumkin. Giperinflyatsiya boshqarib bo'lmaydigan inflyatsiya jarayoni bo'lib, ishlab chiqarish va bandlik darajalariga halokatli ta'sir ko'rsatadi. Yillik sur'ati bir necha o'n yoki yuz foizni tashkil etgan inflyatsiya pul tizimining boshlanayotgan yoki kuchayayotgan inqirozi belgisidir. Giperinflyatsiya uning halokatini, butun bozor mexanizmi falajlanishini anglatadi. Giperinflyatsiyaning rasmiy mezoni amerikalik iqtisodchi Fillipp Kegan tomonidan kiritilgan. F. Kegan giperinflyatsiyaning boshlanishi deb baholarning birinchi bor

50% dan oshgan oyni, tugallanishi deb esa baholarning o'sishi bu sur'atdan pasaygan va shundan so'ng kamida bir yil davomida undan oshmagan oydan oldingisini hisoblash kerak deb taklif qilgan. Giperinflyatsiya sharoitida pul o'zining qiymat o'lchovi va almashinuv vositasi singari funksiyalarini bajarolmay qoladi. Normal iqtisodiy munosabatlar buziladi. Mablag'lar ishlab chiqarishga emas, balki tovar-moddiy boyliklari jamg'arishga yo'naltiriladi.

4.3. Inflyatsiya va ishsizlik o'rtasidagi bog'liklik. Fillips egri chizig'i

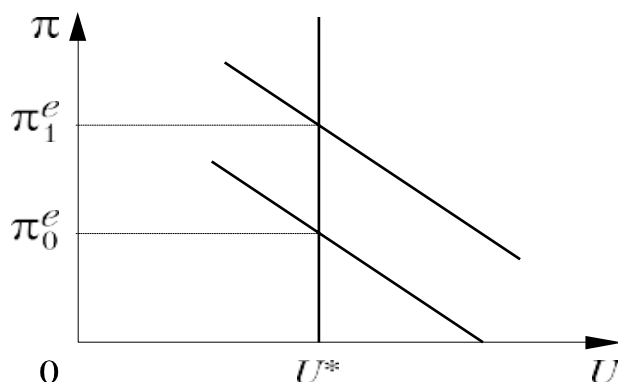
Iqtisodiyot o'z rivojlanishida potensial darajaga yaqinlashgan sharoitda yoki bandlilik darajasini oshirish yoxud inflyatsiya darajasini pasaytirish kabi muqobil variantlardan birini tanlashga majbur bo'linadi. Chunki qisqa muddatli davrda ishsizlik va inflyatsiya darajalari o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud. Ishsizlikni pasaytirish ish joylarini yaratish uchun qo'shimcha mablag'lar ajratilishini anglatadi. Ayni paytda bu ish haqi miqdorining oshishiga ham olib keladi. Har ikkala holat ham baholar darajasining ko'tarilishiga olib keladi, ya'ni talab inflyatsiyasi ro'y beradi..

Ishsizlik va inflyatsiya ko'rsatkichlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ingliz iqtisodchisi A.V.Fillips tomonidan aniqlangan va **Fillips egri chizig'i** (4.3. -chizma) deb ataladi. Fillips egri chizig'i ishsizlik va inflyatsiya darajalari o'rtasidagi teskari bog'liklikni xarakterlaydi.

1958 yil "1861-1957 yillarda Buyuk Britaniyadagi ishsizlik va nominal ish haqi o'rtasidagi munosabatlar" maqolasida Fillips ishsizlikning 2,5-3 foizdan oshishi narxlar va ish haqi o'sishining keskin pasayishiga olib kelishini aniqladi.

Keyinchalik amerikalik olimlar P.Samuelson va R. Solou ushbu bog'liqlikni ishsizlik darajasi va inflyatsiya darajasining nisbatiga aylantirdilar.

Fillips egri chizig'i

Mamlakat iqtisodiyotining xususiyatiga ko'ra, shuningdek, inflyatsiyaning qaysi turi mavjudligiga qarab Fillips egri chizig'idagi inflyatsiya va ishsizlik darajalarining kombinatsiyasi farq qilishi mumkin. Bunday tanlov kutilayotgan inflyatsiyaning sur'atiga bog'liq. Kutilayotgan inflyatsiya darajasi qanchalik yuqori bo'lsa ishsizlikning har qanday darajasida (sur'ati past bo'lgan inflyatsiya darajasiga nisbatan) haqiqiy inflyatsiya darajasi yuqori bo'ladi. Ishsizlik darajasi va inflyatsiya sur'atining maqbul miqdorlari quyidagi formula ko'rinishida tasvirlanishi mumkin:

$$\pi = \pi_{kut} + f\left(\frac{Y_h - Y_p}{Y_p}\right) + \varepsilon$$

Bu yerda: π - inflyatsiyaning haqiqiy darajasi; π_{kut} - inflyatsiyaning kutilayotgan darajasi;

$$f\left(\frac{Y_h - Y_p}{Y_p}\right) + \varepsilon$$

Y_p

- talab inflyatsiyasi;

f - Fillips egri chizig'ining og'ish burchagini belgilovchi empirik koeffitsent;

ε - tashqi baho shoki (taklif inflyatsiyasi).

Ouken qonuniga ko'ra YaIMning uzilishi, ya'ni $(Y_h - Y_p) / Y_p$ miqdor davriy ishsizlikning o'zgarishiga bog'liqligi sababli qisqa muddatli Fillips egri chizig'ini tenglamasini quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$\pi = \pi_{kut} - \beta [u - u^*] + \varepsilon$$

Keltirilgan tenglamadan ko‘rinib turibdiki, haqiqiy inflyatsiya darajasi miqdori kutilayotgan inflyatsiya darajasiga hamda tashqi baho shoklari darajasi bilan to‘g‘ri bog‘liqlikka, davriy ishsizlik darajasi bilan esa teskari bog‘likka ega ekan.

Hukumat Fillips egri chizig‘iga asoslanib, qisqa davr uchun, iqtisodiy siyosat maqsadlaridan kelib chiqib ishsizlik va inflyatsiya darajalarining istalgan kombinatsiyasini tanlashi mumkin.

4.4. Aksilinflyatsiya siyosati

Makroiqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash borasidagi chora tadbirlarning muhim qismi aksilinflyatsiya siyosatidir.

Aksilinflyatsiya siyosati-baholar umumiy darajasini barqarorlashtirish, inflyasion keskinlikni yumshatishga yo‘naltirilgan makroiqtisodiy siyosat.

Aksilinflyatsiya siyosati inflyatsiyani yuzaga keltirgan sabablarni tugatishga qaratilgan faol va inflyatsiya sharoitlariga moslashishga qaratilgan passiv ko‘rinishda bo‘lishi mumkin.

Aksilinflyatsiya siyosati o‘z ichiga quyidagilarni oladi:

- yalpi talabni tartibga solish;
- yalpi taklifni tartibga solish.

Birinchi yo‘nalishni **keynsliklar**, ikkinchisini **monetaristlar** afzal ko‘rishdi.

Keynschi iqtisodchilar birinchi yo‘nalish tarafdorlari bo‘lib, ular davlat buyurtmasi va arzon kredit hisobiga samarali talabni shakllantirish asosida yalpi taklif darajasini ko‘tarish mumkin deb hisoblashadi. Hukumatning bu tadbirlar iqtisodiy pasayishni qisqartiradi va ishsizlikni kamaytiradi. Ammo bunday aksilinflyatsiya siyosati davlat byudjeti taqchilligini yuzaga keltiradi va qo‘shimcha pul emissiyasiga ehtiyoj tug‘diradi. Keynes davlat byudjeti taqchilligini davlat tomonidan olinadigan uzoq muddatli qarzlar hisobiga qoplashni taklif etgan.

Aksilinflyatsiya siyosatining monetaristik yo‘nalishi tarafdorlari keyinchalik, keynschilarning inflyatsiyaga qarshi kurash bo‘yicha

takliflari doimo samara beravermagandan so‘ng va kamchiliklari yuzaga chiqib qolgach yuzaga keldi. Jumladan, bir qator mamlakatlarda davlat qarzi haddan oshib ketdi. Bunday sharoitda monetaristlar radikal aksilinflyatsiya usullarini taklif etishdi. Ular yalpi talabni konfiskasiya tipidagi pul islohoti o‘tkazish hisobiga cheklash va byudjet taqchilligini ijtimoiy dasturlarni qisqartirish kamaytirishni taklif etishdi”^{*}.

Monetaristlar inflyatsiya aynan pul bilan bog‘liq hodisa bo‘lganligi sababli shok terapiyasi pul massasining o‘shish sur‘atlarini keskin qisqartiradi va inflyatsiya sur‘atlarini tushiradi deb hisoblashadi. Ammo bunda ishlab chiqarish keskin pasayishi va bandlilik qisqarishi mumkin.

Konfiskasiya tipidagi shok terapiyasi ko‘rinishlaridan biri bo‘lib daromadlarning va baholarning nominal darajalarini o‘zgartirmagan holda eski pullarni belgilangan nisbatda yangisiga alishtirish hisoblanadi.

Bunday tadbirlar aholi tomonidan nbohir qabul qilinishi sababli, u qisqa muddatda samara berishi zarur.

Monetaristlar tomonidan taklif qilinayotgan aksilinflyatsiya siyosatining yana bir ko‘rinishi - inflyatsiya sur‘atlarini asta sekinlik bilan pasaytirib borish (graduallash) usulidir. Bu usulda inflyatsiya sur‘atlari pul massasini ko‘p marotalaba, lekin oz ozdan kamaytirish orqali pul massasining o‘shish sur‘atini pasaytirishni ko‘zda tutadi. Graduallash usuli inflyatsiyani asta sekinlik bilan pasaytirib borib iqtisodiyotda chuqur pasayishni oldini olish imkonini beradi.

Graduallash usulini qo‘llash pul massasi va baholar darajasining yillik o‘shish sur‘ati 20-30 foizdan oshmaganda muvaffaqiyatli bo‘ladi, deb hisoblanadi.

Aksilinflyatsiya siyosatining monetar usullarga muqobil bo‘lgan variantlaridan biri baholar va daromadlarni tartibga solish siyosatidir. Bu usul daromadlarning o‘shishi va baholarning o‘shishi ni muvofiqlashtirishni (adaptiv siyosat) ko‘zda tutadi.

Daromadlar va baholarni tartibga solish siyosatini amalga oshirish hukumat tomonidan baholar (narxlar) va daromadlar darajalarini muzlatib qo‘yish, pul ko‘rinishidagi ish haqining o‘shishini o‘rtacha

mehnat unumdorligining o'sishiga bog'lab qo'yish orqali amalga oshiriladi.

Inflyatsiyaga qarshi kurashish bo'yicha aniq chora-tadbirlarni tanlash har bir mamlakat uchun o'ziga xos xususiyatlar va chuqurlikka ega bo'lgan inflyatsiya xususiyati bilan belgilanadi. Unga qarshi kurash bo'yicha chora-tadbirlar to'plami inflyatsiya xususiyatiga qarab belgilanadi. Inflyatsiya sabablari haddan tashqari talab (talab inflyatsiyasi) yoki ish haqi, materiallar va tarkibiy qismlarga narxlarning o'sishi (xarajatlar inflyatsiyasi), milliy valyutaning past kursi va boshqalar bo'lishi mumkin, bu inflyatsiya jarayonlarini jilovlashga qaratilgan chora-tadbirlar majmuini oldindan belgilab beradi.

“Soliqlar tarkibini o'zgartirish, yalpi soliq tushumlaridagi to'g'ridan-to'g'ri soliqlarning ulushini kamaytirish, bilvosita soliqlar ulushini ko'paytirish, soliq stavkalarini pasaytirish, ularning rag'batlantirish funksiyalarini kuchaytirish, davlat byudjeti xarajatlarini pasaytirish kabilar ham inflyatsiyaga qarshi kurash tadbirlari hisoblanadi”^{*}.

Aksilinflyatsiya siyosatining u yoki bu turini tanlash inflyatsiya jarayonlarining xususiyatiga bog'liq.

Inflyatsiyaning yuqori sur'atlarini oldini olish uchun hukumat quyidagilarni ta'minlashi kerak:

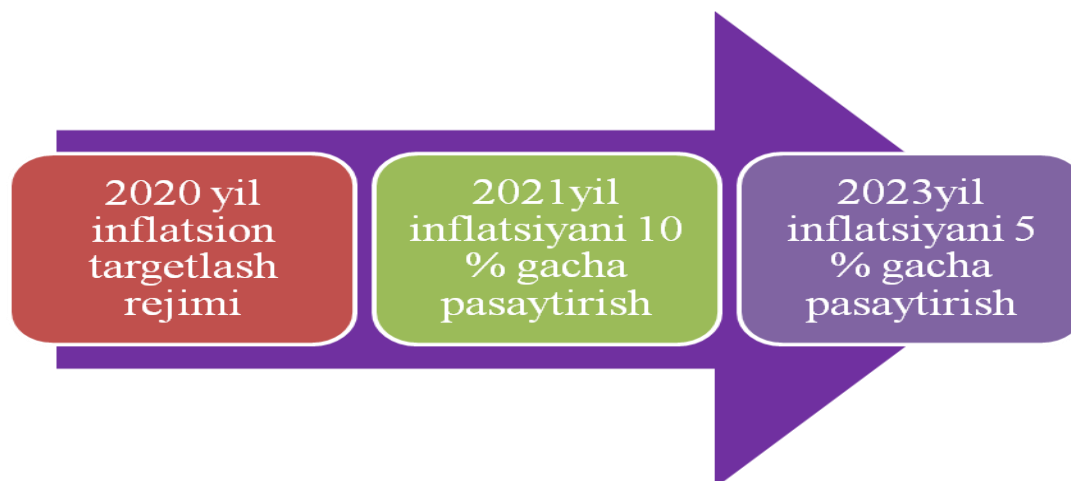
- samarali soliq tizimini va davlat xarajatlarning barqarorligini;

- pul massasi va milliy daromadning bir maromdagi o'sish sur'atlarini;

- “inflyatsiyani import qilish” ga yo'l qo'ymaslik.

Har kanday inflyatsiyaning negizida asosiy iqtisodiy muvozanatlarning buzilishi yotadi. Shu sababli inflyatsiyaga qarshi kurash — uni shunchaki bostirish emas, balki iqtisodiyotda vujudga kelgan nomutanosiblikni bartaraf etishga qaratilgan baquvvat tarkibiy siyosatini amalga oshirishdir. Bir qator chet mamlakatlarning inflyatsiyaga qarshi kurash tajribasi shuni ko'rsatadiki, ular inflyatsiya bilan iqtisodiyot tarkibiy tuzilishining buzilishi bir-biriga chambarchas bog'liq ekanligini anglagan holda, muomala sohasini qat'iy boshqarish va

to'lovga qobiliyatli ortiqcha umumiy talabni bartaraf etish bilangina cheklanmadilar. Muayyan maqsadlarga qaratilgan yirik investitsiya dasturlarini ishlab chiqdilar va amalga oshirdilar. Bu dasturlar ana shu nomutanosiblikni tugatish va, binobarin, inflyatsiyani keltirib chiqaruvchi sabablarni bartaraf etish imkonini berdi.

4.2-rasm. Inflyatsiyani pasaytirish prognozlari

O‘z-o‘zini tekshirish va muhokama uchun savollar

1. Inflyatsiyaning klassik ta'rifini bering.
2. Inflyatsiya sabablari qanday?
3. Inflyatsiya qanday namoyon bo‘ladi?
4. "Inflyatsiya darajasi" nima? Buni qanday aniqlash mumkin?
5. Inflyatsiya turlarining mohiyatini kengaytiring.
6. Fillips egri chizig‘i nima ekanligini tushuntiring.
7. Inflyatsiyaga qarshi strategiya va taktikaning mohiyati nimada?

V BOB. YALPI TALAB VA YALPI TAKLIF (AD – AS) MODELI

5.1. Yalpi talab-yalpi taklif modeliga umumiy tavsif. Yalpii talab tushunchasi va grafigi

Makroiqtisodiyotda AD-AS modeli ishlab chiqarish hajmlari va baholar darajalarining tebranishlarini hamda ular o'zgarishining oqibatlarini o'rganish uchun bazaviy model bo'lib hisoblanadi. AD-AS modeli yordamida davlat iqtisodiy siyosatining turli variantlari tasvirlab berilishi mumkin.

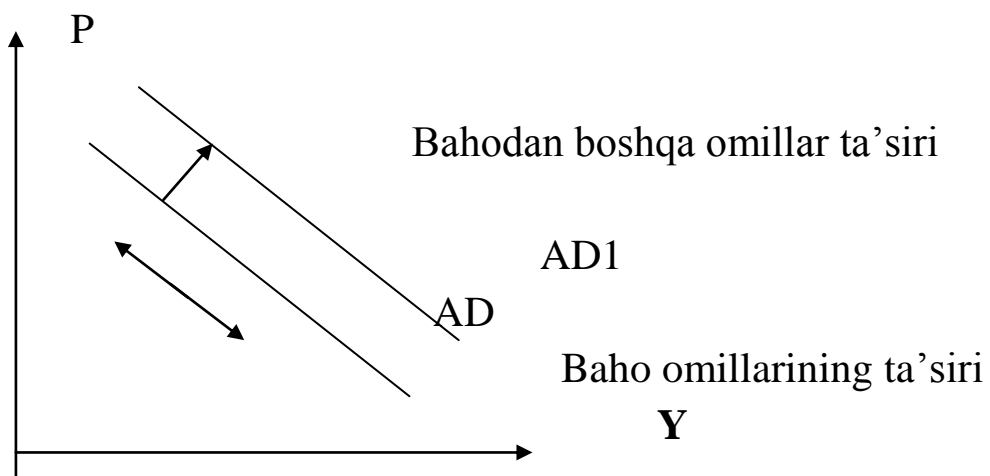
Yalpi talab(AD) – uy xo'jaliklari, korxonalar, hukumat va chet ellik xaridorlarning baholarning ma'lum darajasida iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan yakuniy tovarlar va xizmatlarning umumiy hajmiga bo'lgan talabidir. Yoki boshqacha qilib aytganda yalpi talab iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan yakuniy tovarlar va xizmatlarni sotib olishga qilingan umumiy harajatlar yig'indisidir. Formula ko'rinishida yalpi talabni quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$AD = C + I + G + X_n.$$

Baholar darajasi va talab qilingan milliy mahsulot hajmi o'rtasidagi bog'liqlikni ifoda etuvchi chiziq yalpi talab egri chizig'i deb ataladi. Buni chizma ko'rinishida tasvirlash mumkin (5.1.-chizma).

5.1-chizma.

Yalpi talab egri chizig'i

5.1.-chizmadan ko'rinib turibdiki, yalpi talab egri chizig'i doimo pastga va o'ngga suriladi. Bunday surilishning sababi har xil. Ma'lumki, alohida olingan tovarlar bozorida talab egri chizig'ining

surilishiga asosan daromad samarasi va o‘rinbosar tovarlar sabab bo‘ladi. Ayrim tovarlarning bahosi pasayganda, iste‘molchilarning pul daromadlari ko‘proq mahsulot sotib olish imkonini beradi (daromad samarasi). Shuningdek, baho pasayganda iste‘molchi ushbu tovarni ko‘proq boshqa sotib oladi, chunki u boshqa tovarlarga nisbatan arzonroq bo‘ladi (o‘rnini bosadigan tovarlar).

Milliy bozorda AD-egri chizig‘ining trayektoriyasini, ya‘ni uning quyiga egilganligini, avvalo pulning miqdoriy nazariyasi tenglamasi yordamida izohlash mumkin:

$$M V = Y P$$

Bu yerda: M – muomaladagi pul miqdori; V – pulning aylanish tezligi;

R – iqtisodiyotdagi baholar darajasi (baholar indeksi); Y – talab qilinayotgan real ishlab chiqarish hajmi.

Bu tenglamadan:

$$P = M V / Y \quad \text{va} \quad Y = M V / P$$

tenglamalarni keltirib chiqaramiz. Bu tenglamalardan ko‘rinadiki, baholar darajasi qancha oshsa, real Y IM hajmiga talab shuncha past bo‘ladi, ya‘ni pul massasi (M) va uning aylanish tezligi (V) o‘zgaras bo‘lsa baholar darajasi va yalpi talab o‘rtasida teskari bog‘liqlik mavjud bo‘ladi.

5.2. Yalpi talabning baho va bahodan boshqa omillari

Baholar darajasi va yalpi talab o‘rtasidagi teskari bog‘liqlikni, shuningdek quyidagi baho omillari bilan izohlanadi:

1. Foiz stavkasi samarasi (Keyns samarasi);
2. Boylik samarasi yoki real kassa qoldiqlari samarasi (Pigu samarasi);
3. Import xaridlar samarasi.

Foiz stavkasi samarasi shuni bildiradiki, yalpi talabning egri chiziq bo‘yicha surilishi narxlar darajasi o‘zgarishining foiz stavkasiga bo‘lgan ta‘siriga bog‘liq.

Demak, tovarlarning baho darajalari oshsa, iste'molchilarga xarid qilish uchun katta miqdorda naqd pul kerak bo'ladi. Ishbilarmonlar uchun ham ish haqi va boshqa xarajatlarni to'lashga katta miqdorda pul zarur bo'ladi. Qisqacha aytganda, tovarlar bahosi darajalarining yuqoriligi pulga bo'lgan talabni oshiradi.

Pul taklifi hajmi o'zgarmagan holatda talabning oshishi foiz stavkasini ko'rsatilishiga olib keladi. Foiz stavkalari yuqori bo'lgan sharoitda ishbilarmonlarning investitsiya tovarlariga bo'lgan talabi pasayadi.

Investitsiya harajatlari yalpi talabning bir qismi bo'lganligi tufayli bu yalpi talab hajmining pasayishiga olib keladi.

$$P \uparrow \rightarrow M_D \uparrow (M_S \text{ const}) \rightarrow R \uparrow \rightarrow I \downarrow \rightarrow AD \downarrow$$

Boyluk samarasi yoki real kassa qoldiqlari samarasi shuni bildiradiki, narxlar darjasining oshishi, jamg'arilgan moliyaviy aktivlari (omonatlar, obligasiyalar) real xarid qobiliyatini pasaytirib yuboradi. Bunday sharoitda aholi moliyaviy aktivlarning real qiymatini tiklash uchun joriy daromadidan iste'mol xarajatlar miqdorini qisqartiradi. Masalan, muayyan shaxs aktivida 10 mln. so'm bo'lsa, undan hech ikkilanmasdan birorta avtomashina sotib olishi, agarda inflyatsiya ta'sirida mashina narxi 12 mln. so'mga ko'tarilsa, u mashina sotib ololmasligi mumkin va yana 2 mln. so'm to'plash uchun joriy davrda olgan ixtiyoridagi daromadidan ko'proq qismini jamg'aradi.

Iste'mol xarajati yalpi talabning bir qismi bo'lganligi tufayli uning kamayishi ADning pasayishiga olib keladi.

Moliyaviy

$$P \uparrow \rightarrow \text{aktivlarning} \downarrow \rightarrow \{ C \downarrow (S \uparrow) \} \rightarrow AD \downarrow$$

real qiymati

Import xaridlar samarasi shuni bildiradiki, biror mamlakatda tovar va xizmatlarning ichki narxlari tashqi narxlarga nisbatan oshib borsa, shu mamlakatda ishlab chiqarilayotgan tovar va xizmatlarga talab kamayadi va o'z navbatida shu mamlakatda import mahsulotlarga bo'lgan talab oshadi. Va, aksincha, ichki narxlarning pasayishi importning kamayishiga va eksportning oshishiga yoki YaIMga talab

oshishiga olib keladi. Bu esa sof eksport hajmi orqali yalpi talab hajmiga ta'sir ko'rsatadi.

$$P \uparrow \rightarrow \{ X \downarrow (M \uparrow) \} \rightarrow X_n \downarrow \rightarrow AD \downarrow$$

Yuqorida ko'rib o'tilgan omillar yalpi talabning baho omillari deb ataladi. Bundan tashqari yalpi talabning bahoga bog'liq bo'lmagan omillari ham mavjud. Bu omillardagi o'zgarishlar yalpi talabning miqdorida o'z aksini topadi va uning egri chizig'ini chapga yoki o'ngga siljitadi (9-chizma). Yalpi talabning bahoga bog'liq bo'lmagan omillariga quyidagilarni kiritamiz:

1. Iste'mol xarajatlaridagi o'zgarishlar:

a) iste'molchilarning real moddiy aktivlari miqdorining o'zgarishi;
b) iste'molchilar kutishi; v) iste'molchilarning qarzlari miqdorining o'zgarishi; g) iste'molchilar daromadlaridan olinadigan soliqlar miqdorining o'zgarishi.

2. Investitsiya xarajatlaridagi o'zgarishlar:

a) foiz stavkasidagi o'zgarishlar; b) investitsiyalardan kutilayotgan foyda normasining o'zgarishi; v) korxonalaridan olinadigan soliqlar miqdorining o'zgarishi; g) yangi texnologiyalarning ishlab chiqarishga jalb qilinishi; d) zahiradagi quvvatlar o'zgarishi.

3. Davlat xarajatlarining o'zgarishi. Masalan, harbiy xarajatlar va yangi kasalxona va boshqa muassasalar qurishga qaror qilinganda.

4. Sof eksport hajmidagi o'zgarishlar.

a) boshqa mamlakatlar milliy daromadlarining o'zgarishi.

b) valyuta kurslaridagi o'zgarishlar.

Pulning miqdoriy nazariyasi tenglamasi yuqoridagilardan tashqari yalpi talabning narxlarga bog'liq bo'lmagan yana ikki omilini beradi. Bular: pul taklifi (M) va pulning aylanish tezligi (V) dir.

Yalpi talabning bahoga bog'liq bo'lmagan omillari ta'sirida AD egri chizig'i o'ngga yoki chapga siljiydi. Natijada ma'lum baho darajasiga mos keluvchi talab qilinayotgan yalpi ichki mahsulot hajmi o'zgaradi.

Pul taklifining, pulning aylanish tezligining oshishi, boshqa davlatlar milliy daromadining oshishi, milliy valyuta kursining ma'lum miqdorda pasayishi (bular eksportning ortishi, importning pasayishiga

olib kelishi tufayli) oqibatida sof eksportning pasayishi va yalpi xarajatlar turli komponentlarining oshishi AD egri chizig'ining o'ngga siljishiga olib keladi. Bunga aksincha bo'lgan holatlarda AD egri chizig'i chapga siljiydi.

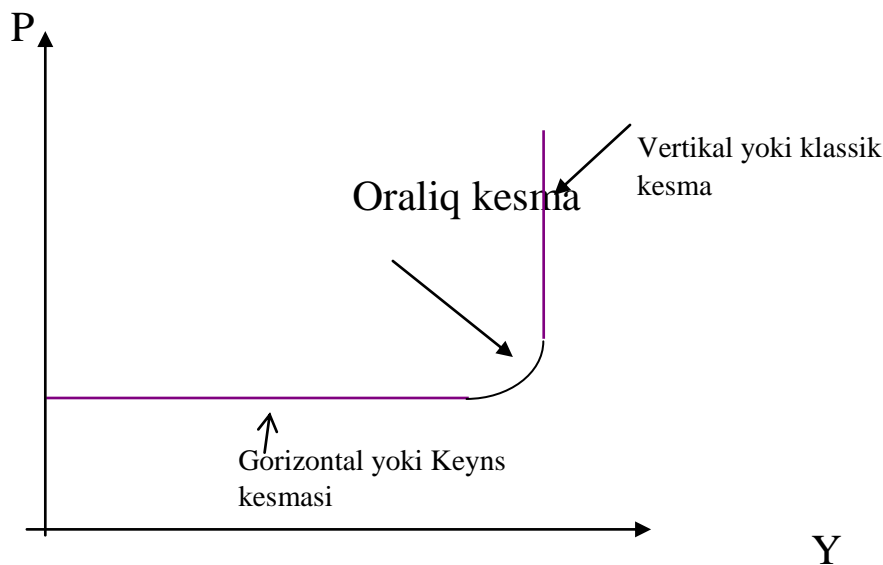
5.3. Yalpi taklif grafigi va omillari

Taklif hajmining mamlakatdagi o'rtacha narx darajasiga bog'liqligi AS egri chizig'i bilan ko'rsatilgan.

Yalpi taklif deganda muayyan baholar darajasida ishlab chiqarilishi va taklif qilinishi mumkin bo'lgan tovar va xizmatlarning real hajmi tushuniladi. Yalpi taklif tushunchasi ko'pincha yalpi ichki mahsulot sinonimi sifatida qo'llaniladi. Baholarning yuqori darajasi ishlab chiqaruvchilarga qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarishga rag'bat yaratadi va aksincha past baholar mahsulot ishlab chiqarish hajmini qisqarishga olib keladi. Shuning uchun ham milliy ishlab chiqarish hajmi bilan baholar darajasi o'rtasida to'g'ri aloqa mavjud. Demak, mahsulot ishlab chiqarish hajmi baholar o'sib borishi bilan o'sib, pasayishi bilan tushib boradi. Yalpi taklif (AS) egri chizig'i alohida tovar taklifi egri chizig'idan farq qilib uch qismdan, gorizontaal yoki keyns kesmasi, ko'tarilib boruvchi yoki oraliq kesma hamda vertikal yoki klassik kesmadan iborat (5.2.- chizma). Bunday holat yalpi taklifni tahlil qilishga klassik va keynschilarga xos yondashuv bilan izohlanadi. Iqtisodiy adabiyotlarda ko'pincha oraliq kesma ham keyns kesmasiga kiritib yuboriladi.

Yalpi taklifning keyns kesmasida milliy ishlab chiqarishning haqiqiy hajmi uning potensial hajmidan, ya'ni to'liq bandlik sharoitida erishishi mumkin bo'lgan hajmidan kamdir. Demak bu kesma iqtisodiyot pasayish bosqichida bo'lgan va katta miqdordagi resurslardan foydalanilmagan sharoitni ko'rsatadi. Foydalanilmayotgan ushbu resursni esa baholar darajasiga ta'sir ko'rsatmagan holda ishga tushirish mumkin. Bu kesmada milliy ishlab chiqarish hajmi oshishi baholar darajasi o'zgarmay qolgan sharoitda ro'y beradi.

Yalpi taklif egri chizig'i

Yalpi taklif egri chizig'ining **Keynes kesmasida** iqtisodiyotni nisbatan qisqa muddatda amal qilishini xarakterlaydi. Bu kesmada yalpi taklifni tahlil qilish quyidagi shartlarga tayanadi:

- iqtisodiyot ishlab chiqarish omillari to'liq band bo'lmagan sharoitda amal qiladi;
- baholar, nominal ish haqi qayd etilgan, bozor tebranishlaridan juda kam ta'sirlanadi;
- real miqdorlar (ishlab chiqarish, bandlilik, real ish) haqi harakatchan va bozor tebranishlaridan tez ta'sirlanadi.

Oraliq kesma – ishlab chiqarish real hajmining o'sishi narxlar darajasining o'sishiga mos ravishda o'sib boradi. Nima uchun? Chunki, iqtisodiyotning pasayish holatidan to'liq bandlikka o'tishi noteks va turli vaziyatlarda ro'y beradi. Masalan, ayrim tarmoqlarda resurslarning yetishmasligiga duch kelinsa, boshqa tarmoqlarda hozircha ortiqcha resurslar mavjud bo'ladi. Shuningdek, ular ishlab chiqarishni kengaytirish uchun yangi asosiy vositalar sotib olish va malakasiz mutaxassislardan foydalanishiga to'g'ri keladi. Bu esa mahsulotlar birligiga ketadigan xarajatlarning oshishiga va natijada baholar darajasining o'sishiga olib keladi.

Vertikal yoki klassik kesmada iqtisodiyot to'liq bandlik sharoitiga yoki ishsizlikning tabiiy darajasi sharoitiga erishgan vaziyatni ko'ramiz. Iqtisodiyot egri chiziqning bu kesmasida o'zining ishlab

chiqarish potentsiali darajasida bo‘ladi. Bu shuni bildiradiki, baholarning har qanday oshishi ishlab chiqarish hajmining oshishiga olib kelmaydi. Chunki, iqtisodiyot to‘liq quvvatda faoliyat ko‘rsatayapti. To‘liq bandlik sharoitida ayrim firmalar boshqa firmalarga nisbatan resurslarga yuqoriroq baholarni taklif etish orqali ishlab chiqarish hajmini oshirishga harakat qiladi. Ammo, bunday holatda ayrim firmalarning resurslar va ishlab chiqarish hajmini oshirishi, boshqalari uchun yo‘qotishga olib keladi. Natijada bu mahsulotlar bahosi oshishi mumkin, lekin ishlab chiqarishning real hajmi o‘zgarmay qoladi.

Klassik nazariyada yalpi taklifni tahlil qilish quyidagi shartlarga tayanadi:

-ishlab chiqarish hajmi faqatgina ishlab chiqarish omilari hajmiga va texnologiyalarga bog‘liq va baholar darajasiga bog‘liq emas;

-ishlab chiqarish omillari va texnologiyalarda o‘zgarish sekinlik bilan ro‘y beradi;

-iqtisodiyot to‘liq bandlik sharoitida amal qiladi, ya’ni ishlab chiqarish hajmi potentsial darajaga teng;

-baholar va nominal ish haqi o‘zgaruvchan, ularning o‘zgarishi bozorlarda muvozanatni ta’minlab turadi.

Ishlab chiqarish hajmi ko‘payishi yoki kamayishi bahoga bog‘liq bo‘lmagan **omillar** hisobiga ham ro‘y berishi, bu omillar esa yalpi taklif egri chizig‘ini o‘ng yoki chap tomonga siljitishi mumkin. **Bahoga bog‘liq bo‘lmagan omillarnig** xususiyati shundaki, ular mahsulot birligiga ketgan xarajatlarga bevosita ta’sir qiladi va shu orqali jami taklif egri chizig‘ining siljishiga sabab bo‘ladi.

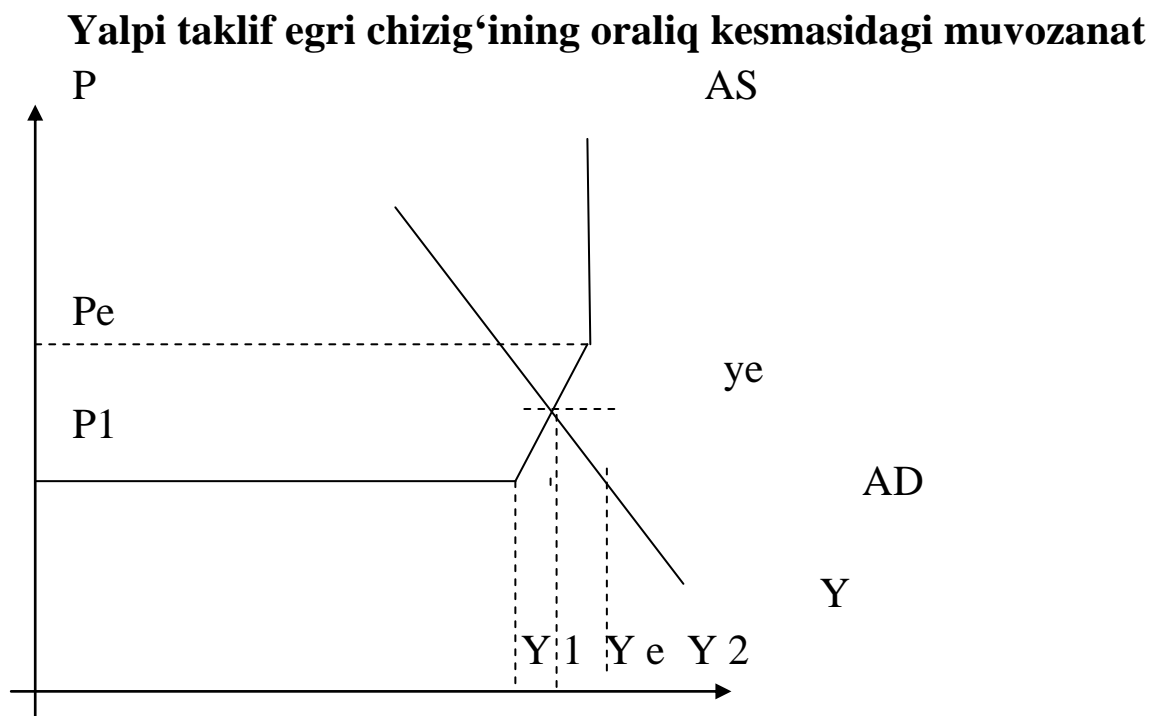
Bu omillarga texnologiyalardagi o‘zgarishlar, ishlab chiqarish omillari miqdorining o‘zgarishi, resurslar baholarining o‘zgarishi, firmalarni soliqqa tortishdagi o‘zgarishlar boshqalar kiradi.

5.4. AD-AS modelida makroiqtisodiy muvozanat

AD va AS egri chiziqlarining kesishish nuqtasi ishlab chiqarishning muvozanatli hajmi va baholarning muvozanatli darajasini belgilaydi. Baholarning muvozanatli darajasi deganda

baholarning shunday darajasi tushuniladiki, unda jami talab va taklif bir-biriga mos kelishi yoki teng bo'lishi kerak. Moodleda makroiqtisodiy muvozanatga erishish mexanizmini dastlab oraliq kesmada ko'rib chiqamiz (5.3.-chizma). Dastlab muvozanat ye nuqtasida o'rnatilgan. Baholarning muvozanatli darajasi va yalpi ishlab chiqarish hajmining muvozanatli hajmlari mos ravishda P_{ye} va Y_{ye} lar bilan belgilangan. Nima uchun P_{ye} narxlarning muvozanatli darajasini va Y_{ye} esa yalpi ishlab chiqarishning muvozanatli hajmini bildirishini ko'rsatishimiz uchun baholarning muvozanatli darajasi P_{ye} emas, balki P_1 deb hisoblaymiz.

5.3.-chizma.

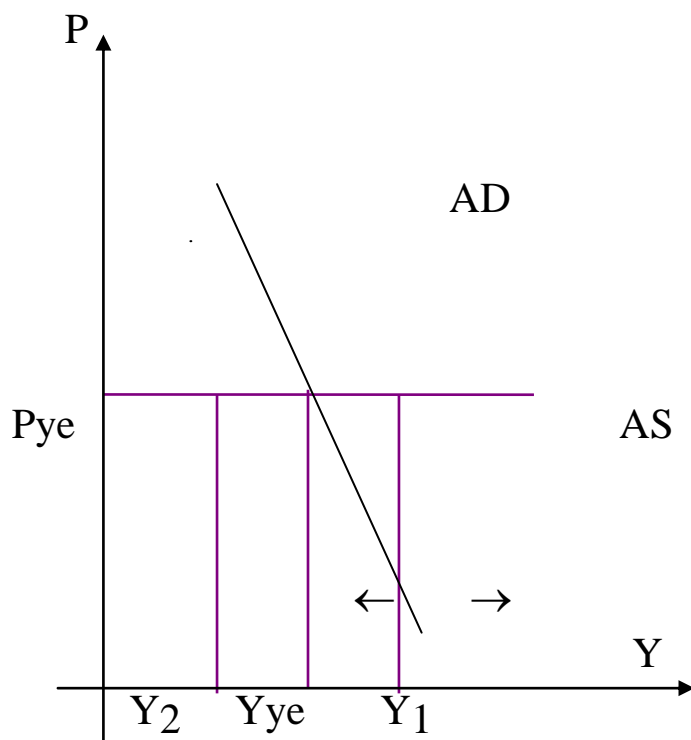

Baholar darajasi P_1 bo'lgan vaziyatda ishlab chiqaruvchilar yalpi ishlab chiqarish hajmini Y_1 miqdoridan oshirmaydi. Iste'molchilar baholar darajasi P_1 bo'lganda mahsulotlarni Y_2 darajada sotib olishga tayyor turadi. $AD > AS$ bo'lganligi tufayli iste'molchilar o'rtasidagi raqobat baholar darajasini P_{ye} gacha suradi. Baholar darajasining P_1 dan P_{ye} gacha ko'tarilishi ishlab chiqarish hajmini Y_1 dan Y_e gacha oshirishga va iste'molchilar talabini Y_2 dan Y_e gacha kamayishga olib keladi. Natijada AD va AS egri chiziqlari ye nuqtada kesishadi. Demak, aynan P_e baho baholarning muvozanatli darajasi va Y_e muvozanat nuqtasidir.

5.4-chizmada yalpi talab egri chizig‘i yalpi taklif egri chizig‘ini bilan keyns kesmasi kesishadigan vaziyat tasvirlangan. Bunday vaziyatda makroiqtisodiy muvozanat nuqtasi baholar darajasi bir xil turganda ham o‘zgaradi. Buni tushunish uchun avvalo yalpi ishlab chiqarishning muvozanatli hajmini Y_{ye} va muvozanatli baholar darajasini P_{ye} bilan belgilaymiz.

5.4.-chizma.

Yalpi taklif egri chizig‘ining keyns kesmasidagi muvozanati

Muvozanatli ishlab chiqarish hajmi aynan Y_{ye} ekanligini isbotlash uchun bu hajmni Y_1 deb hisoblaymiz. U holda $AD < AS$, oqibatida sotilmay qolgan tovarlar va xizmatlar hajmining ortishi ishlab chiqarishni Y_{ye} darajaga pasaytirilishiga olib keladi.

Muvozanatli ishlab chiqarish hajmini Y_2 deb hisoblasak, aksincha, $AS < AD$, oqibatda korxonalarda tovar zahiralari kamayib ularni ishlab chiqarishni Y_{ye} darajaga oshirishga undaydi. Shunday qilib aynan yalpi taklif va yalpi talab egri chiziqlarining kesishish nuqtasigina AD-AS modelda muvozanat nuqtasi deyiladi.

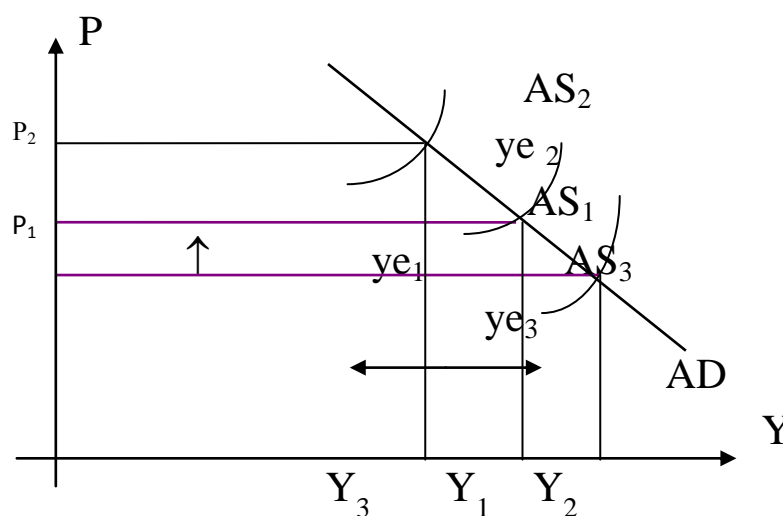
Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, yalpi taklif egri chizig‘ining keyns kesmasida yalpi talabning o‘zgarishi ishlab chiqarish hajmining oshishi yoki kamayishiga olib keladi, baholar darajasi esa o‘zgarmaydi.

Yalpi talab egri chizig‘ini AS egri chizig‘ining vertikal kesmasida o‘zgarsa bu ishlab chiqarish hajmiga ta’sir ko‘rsatmaydi va faqat baholar darajasi o‘zgaradi, xolos. Ya’ni, bu kesmada talabning oshishi talab inflyatsiyasini keltirib chiqaradi. Yalpi taklifning bu kesmasida talabning har qanday o‘zgarishi faqat baholar darajasi o‘zgarishga olib keladi. Ishlab chiqarish hajmi esa to‘liq bandlik sharoitida o‘zgarmay qoladi.

Yalpi taklif o‘zgarishining baholarning va ishlab chiqarishning muvozanatli darajalariga ta’sirini 5.5-chizma misolida ko‘rib chiqamiz.

5.5.-chizma.

Yalpi taklif o‘zgarishining AD-AS modelidagi muvozanatga ta’siri

Bahodan boshqa omillar ta’sirida yalpi taklifning AS1dan AS2ga siljishi natijasida ishlab chiqarish hajmi Y_1 dan Y_2 gacha kamayadi, baholar darajasi esa P_1 dan P_2 gacha ko‘tariladi, ya’ni stagflyasiya ro‘y beradi.

Boshqa bir vaziyatda, masalan, narxlarga bog‘liq bo‘lmagan omillardan birortasi o‘zgarib, yalpi taklifning o‘zgarishiga olib kelsin. Ya’ni, yerning bahosi pasaysa, korxonalaridan olinadigan soliqlar kamaysa va natijasida mahsulot birligiga ketgan sarf-xarajatlar qisqarsa,

unda yalpi taklif egri chizig'i AS₁dan AS₃ holatga siljiydi. Bunda narxlar muvozanat darajasi P1 dan P3 ga qadar pasayadi va ishlab chiqarishning muvozanatli hajmi Y1 dan Y3 qadar oshadi, ya'ni, iqtisodiy o'sish holati ro'y beradi.

Yalpi taklif va yalpi talab o'rtasidagi muvozanatning buzilishi makroiqtisodiy beqarorlikni keltirib chiqaradi. Jumladan "jahon moliyaviy inqirozining yuzaga kelishida asosiy sabab – moliyaviy resurslar bilan real ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi mutanosiblikning keskin buzilishi hisoblanishini ta'kidlash lozim. Pul muomalasi qonunlaridan ma'lumki, iqtisodiyot sog'lom va barqaror amal qilishi uchun muomalaga chiqarilayotgan pul massasi bilan tovar va xizmatlar ishlab chiqarish real hajmi o'rtasida muayyan nisbatga amal qilinishi lozim. Biroq, milliy iqtisodiyotlarning baynalminallashuvi va globallashev jarayonlari pul muomalasining amal qilishiga ham o'z ta'sirini o'tkazib, dastlab ayrim mamlakatlar, masalan AQShda, keyinchalik ko'plab mamlakatlarda mazkur qonunga rioya qilishning zaiflashuviga, keyin esa uni umuman e'tiborga olmaslikka qadar olib keldi".

Natijada muomaladagi pul massasi (yalpi talab) tovarlar va xizmatlar hajmi o'rtasida muvozanat buzildi, va moliyaviy inqiroz iqtisodiy inqirozga aylandi.

Shu sababli ham makroiqtisodiy siyosatning asosiy vazifalaridan biri makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlashdan iboratdir. Bunda yalpi talab va yalpi taklifning dinamik muvozanatiga erishish uchun yalpi talabni rag'batlantirish yoki cheklash siyosati, shuningdek yalpi taklifni rag'batlantirish siyosati qo'llaniladi.

Yalpi talabni rag'batlantirish siyosatining ko'rinishlariga daromadlarni o'stirish, soliqlarni kamaytirish, bank kreditlarini arzxonlashtirish, narxlarni cheklash tadbirlari kirs, yalpi taklifni rag'batlantirish siyosatida investitsiyalarni rag'batlantirish, ishlab chiqaruvchilarga soliq yukini pasaytirish, eksportchilarni qo'llab quvvatlash va h.k. choralar kiradi.

O‘z-o‘zini tekshirish va muhokama uchun savollar

1. Nima uchun yalpi talab egri chizig‘i salbiy egilgan trayektoriyaga ega?
2. Quyidagi omillarning yalpi talab va taklifga ta'siri qanday?
 - ishlab chiqarishning pasayishi tufayli neft eksportining qisqarishi;
 - suyuq yoqilg‘i va rangli metallarga jahon narxlarining pasayishi?
3. Umumiy talab va yalpi taklifga klassik va keynscha qarashlarni tushuntiring.
4. Yalpi talab o‘zgarishi modeldagi muvozanat holatiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
5. Yalpi taklif o‘zgarishi modeldagi muvozanat holatiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
6. Milliy ishlab chiqarishni tartibga solishda klassik va keynscha yondashuvlarning farqlari nimada.

VI BOB. ISTE'MOL, JAMG'ARISH VA INVESTITSIYA FUNKSIYALARI

6.1. Iste'mol va jamg'arish, ularning grafiklari va funksiyalari

Milliy mahsulot (YaMM, YaIM, MD) iste'mol va jamg'arma uchun ishlatiladi.

Iste'mol (C) - bu odamlarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun tovarlar va xizmatlardan individual va birgalikda foydalanish. Qiymat nuqtai nazaridan aytganda, bu aholi hayotiy uchun muhim mahsulotlar va xizmatlarni sotib olishga sarflagan mablag'lari miqdoridir.

Iste'mol ishlab chiqarish va shaxsiy iste'molga bo'linadi.

Ishlab chiqarish iste'moli - bu ishlab chiqarish va ijtimoiy faoliyat jarayonida firmalar, tadbirkorlar, davlat tomonidan ishlab chiqarish omillari, tovarlar va xizmatlardan (uskunalar, dastgohlar, mashinalar va boshqalar) foydalanish.

Shaxsiy iste'mol - bu aholining oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak buyumlari, poyabzal, uy-joy, transport vositalari va boshqalardagi iste'molidir. Ushbu tovarlar va xizmatlar iste'molchilarning xulq-atvorini shakllantiradi.

Jamg'arma (S) - bu kechiktirilgan iste'mol yoki hozirgi vaqtda iste'mol qilinmaydigan daromadning bir qismidir. Jamg'arma ham firmalar, ham uy xo'jaliklari tomonidan amalga oshiriladi. Firmalar ishlab chiqarishni kengaytirish va foydani ko'paytirish uchun tejashadi. Uy xo'jaliklari bir necha sabablarga ko'ra tejashadi: qarilikni ta'minlash, boylilikni bolalarga o'tkazish, ko'chmas mulk va uzoq muddat foydalanishga mo'ljallangan mollarni sotib olish uchun mablag' to'plash va boshqa sabablar.

Makroiqtisodiyot darajada iste'molchilar tanlovi iqtisodiy subyektlarning qarorlariga, ularning daromadlarini qanday tasarruf etishiga bog'liq, ya'ni bugungi kunda qancha mablag' sarflash va kelajak uchun qancha mablag' to'plash.

Iste'molchilar tanlovi bo'yicha barcha konsepsiyalarni ikki guruhga bo'lish mumkin:

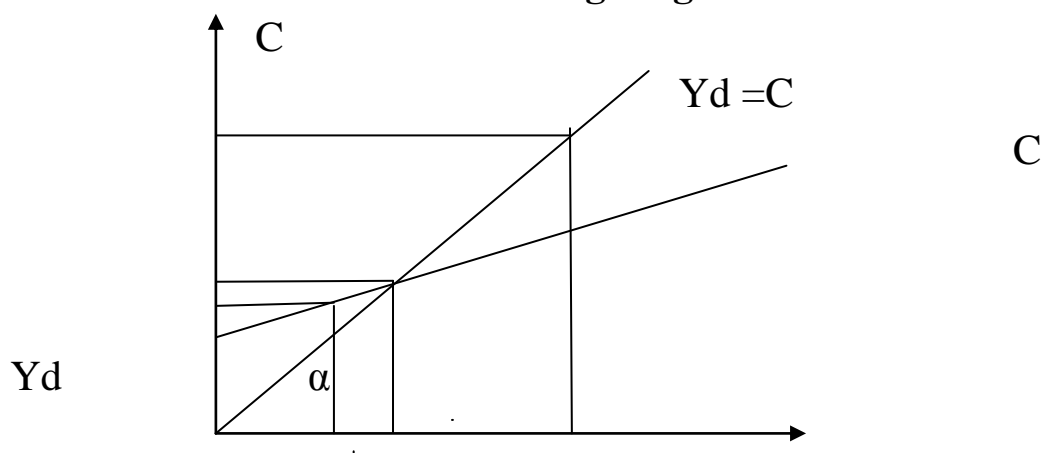
- daromad miqdori ekzogen parameter sifatida nomayon buladi (J. M. Keynes, F. Modigliani, M. Fridman modellari);
- daromad miqdori endogen parameter sifatida nomayon buladi (neoklassik model).

J.M.Keyns iste'mol qilish kontsepsiyasida mutlaq daromad gipotezasidan kelib chiqqan. U subyektlar o'zlarining iste'mollarini hozirgi daromadlariga qarab shakllantirishlariga e'tibor qaratdi. Uy xo'jaliklari tasarrufidagi daromadning iste'mol qilinmasdan qolgan qismi ularning jamg'armalarini tashkil etadi. Klassik maktab vakillari jamg'arish hajmi foz stavkasining funksiyasi deb qarashsa, J.M. Keynes uy xo'jaliklarining iste'mol xarajatlari va jamg'arishlari hajmini belgilovchi asosiy omil ularning ishlab chiqarishda ishtirok etishdan olingan daromadlari deb hisoblaydi. Yanada aniqlik kiritsak iste'mol va jamg'arish hajmini belgilovchi asosiy omil uy xo'jaliklarining ishlab topgan daromadlari, olgan transfert to'lovlari va to'lagan soliqlari bilan belgilanadigan tasarrufidagi daromadi (DI – disposable income, yoki Y_d) ko'rsatkichidir. Makroiqtisodiy nazariyada iste'mol va jamg'armalar, milliy daromad yoki shaxsiy daromadlarning funksiyasi sifatida ham tadqiq qilinadi.

Iste'mol va jamg'arish o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik har xil daromadga ega bo'lgan shaxslarda bir xil emas: kam daromadga ega bo'lganlar, odatda, uning ko'proq qismini iste'mol qilib, kamroq qismini jamg'aradi, lekin daromadlari oshib borishi bilan bu nisbat jamg'arish foydasiga o'sadi.

6.1-chizma.

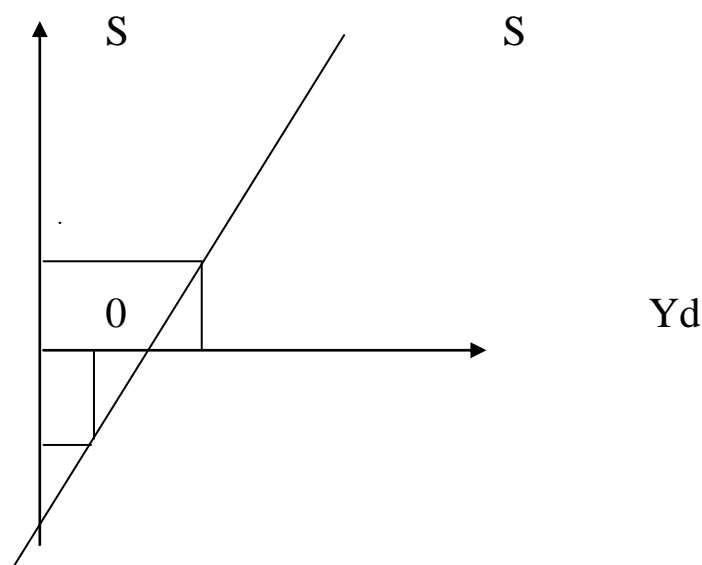
Iste'mol grafigi

Iste'mol grafigi ikki to'g'ri chiziq ko'rinishida berilgan. Bissektrisa ko'rinishidagi $Y_d = C$ to'g'ri chizig'ining har bir nuqtasida iste'mol va tasarrufidagi daromad hajmlari teng bo'ladi. Haqiqiy iste'mol (S) grafigi haqiqiy iste'mol va daromad teng bo'lgan nuqtada (α) bissektrisa bilan kesishadi. Bo'sag'aviy nuqtadan quyida haqiqiy iste'mol daromaddan oshiq. Bu vaziyat insonlarning qarz hisobiga hayot kechirishini bildiradi. α – nuqtada yuqorida haqiqiy iste'mol daromaddan kam hamda ular o'rtasidagi farq jamg'arishni tashkil etadi. Haqiqiy iste'mol to'g'ri chizig'i iste'mol hajmini belgilovchi vertikal o'qni a nuqtada kesib o'tadi. Bu hol uy xo'jaliklari umuman daromad olmaganlarida ham ma'lum miqdorda iste'mol qilishlarini anglatadi. a – nuqta esa avtonom iste'mol hajmini bildiradi.

6.2-chizma.

Jamg'arish grafigi

Keltirilgan ma'lumotlar asosida jamg'arish grafigini ham ko'rib chiqamiz (6.2-chizma).

Jamg'arish grafigi daromad bilan jamg'arish o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi. Vertikal o'qdagi har bir nuqta jamg'arma miqdorini bildiradi va daromad bilan unga muvofiq keladigan iste'mol hajmi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi ($S = Y_d - S$). Boshlang'ich daromad darajasida jamg'arish nolga (0) teng bo'lgan holda ixtiyordagi daromad hajmi o'sib borishi bilan uning miqdori ham oshib boradi.

Mavzuning birinchi savolida keltirilgan gepotetik ma'lumotlar va grafiklarga tayanib iste'mol funksiyasini yozamiz:

$C = a + b Y_d$, bu yerda: a – avtonom xarajatlar; Y_d – tasarrufidagi daromad ($Y_d = Y - T$), bu yerda: T – soliqlar;

b – iste'mol hajmining tasarrufidagi daromadga bog'liqligini ifodalovchi koeffisiyent, boshqacha aytganda iste'molga chegaralangan moyillik.

$$b = \frac{\Delta S}{\Delta Y_d} \cdot 100$$

Demak, iste'mol hajmi avtonom iste'molga, tasarrufidagi daromad hajmiga va iste'mol hajmining tasarrufidagi daromad o'zgarishiga ta'sirchanligiga bog'liq.

Jamg'arish grafigini ham iste'mol grafigiga o'xshab algebraik ifodalash mumkin, ya'ni jamg'arish funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$S = -a + (1 - b) Y_d$$

Iste'mol va jamg'arish hajmiga tasarrufidagi daromad dinamikasidan tashqari quyidagi omillar, to'g'rirog'i bu omillardagi o'zgarishlar ham ta'sir ko'rsatadi:

1. Uy xo'jaliklari daromadlari.
2. Uy xo'jaliklarida to'plangan mulk hajmi.
3. Baholar darajasi.
4. Iqtisodiy kutish.
5. Iste'molchilar qarzlari hajmi.
6. Soliqqa tortish hajmi.

Dastlabki besh omil ta'sirida iste'mol va jamg'arish grafiklari o'zaro teskari tomonga siljiydi. Bu besh omil ta'sirida joriy tasarrufidagi daromad tarkibida iste'mol va jamg'arish ulushi nisbatlari o'zgaradi. Soliqqa tortish darajasining o'zgarishi ixtiyordagi daromad hajmini o'zgartirgani tufayli uning ta'sirida iste'mol va jamg'arish grafiklari bir tomonga qarab siljiydi. Iste'mol funksiyasini shuningdek aholining daromadlari hajmi va to'plagan mulki ko'lamiga ko'ra tabaqalanishi darajasi hamda aholining soni va yoshiga ko'ra tarkibiga ham bog'liqligini ko'rsatdi.

6.2. Iste'mol va jamg'arishga o'rtacha hamda chegaralangan moyillik

Makroiqtisodiy tahlil jarayonida iste'mol va jamg'arish funksiyalarini yanada to'laroq bilish uchun iste'mol va jamg'arishga o'rtacha moyillik va chegaralangan moyillik tushunchalarini mohiyatini anglab olishimiz lozim.

Iste'molga o'rtacha moyillik deganda tasarrufidagi daromaddagi iste'mol xarajatlarining ulushi tushuniladi, ya'ni:

$$APC = \frac{C}{Y_d} \cdot 100$$

Bunda: APC – (average propensity to consume) iste'molga o'rtacha moyillik.

Tasarrufidagi daromaddagi jamg'arish ulushini jamg'arishga **o'rtacha moyillik** deb ataladi, ya'ni:

$$APS = \frac{S}{Y_d} \cdot 100$$

Bunda: APS (average propensity to saving) – jamg'armaga o'rtacha moyillik.

Soliqlar to'langandan keyin qolgan daromadning bir qismi iste'mol qilinadi, ikkinchi qismi esa jamg'ariladi, shu tufayli ham iste'molga va jamg'arishga o'rtacha moyillik yig'indisi 100% ga yoki koeffitsiyent ko'rinishda 1 ga teng:

$$APC + APS = 100\% \text{ yoki } 1$$

Uy xo'jaliklari tasarrufidagi daromadlarining o'sgan qismini yoki iste'mol qiladi, yoki jamg'aradi.

Iste'moldagi o'zgarishlarning shu o'zgarishni keltirib chiqargan tasarrufidagi daromad o'zgarishdagi ulushi **iste'molga chegaralangan moyillik** deyiladi.

$$\text{MPC} = \frac{\Delta C}{\Delta Y_d} \cdot 100$$

Bu yerda: MPC (marginal propensity to consume) – iste'molga chegaralangan moyillik.

Jamg'arishdagi o'zgarishning ixtiyordagi daromad o'zgarishdagi ulushi **jamg'arishga chegaralangan moyillik** deyiladi.

$$\text{MPS} = \frac{\Delta S}{\Delta Y_d} \cdot 100$$

Bu yerda: MPS (marginal propensity to saving) – jamg'arishga chegaralangan moyillik.

$$\text{MPC} + \text{MPS} = 100\% \text{ yoki } 1$$

MPC va MPS ancha barqaror ko'rsatkichlar bo'lib, juda sekin o'zgarishga uchraydilar.

6.3. Investitsiyalarning mohiyati, grafigi va funksiyasi

Investitsiyalar yoki kapital qo'yilmalar – bu, hali buyumlashmagan, lekin ishlab chiqarish vositalariga qo'yilgan kapitaldir. O'zining moliyaviy shakliga ko'ra, ular foyda olish maqsadida xo'jalik faoliyatiga qo'yilgan aktivlar hisoblansa, iqtisodiy mohiyatiga ko'ra investitsiyalar yangi korxonalar qurish, uzoq muddat xizmat ko'rsatuvchi mashina va asbob-uskunalarni yakuniy sotib olishga hamda shu bilan bog'liq bo'lgan aylanma kapitalning o'zgarishiga ketgan xarajatlardir. Shuningdek investitsiyalar tarkibiga uy-joy qurilishiga ketgan xarajatlar ham kiritiladi.

Sarmoya kiritishda har xil vaqtda kelib chiqadigan xarajatlar va daromadlarni (foydalarni) taqqoslash zarur.

Investitsiya subyektlari: hukumat, firmalar, banklar, uy xo'jaliklari, jismoniy shaxslar, xorijiy tashkilotlar va davlatlar. Ular investorlar deb nomlanadi va ichki va tashqi deb tasniflanadi.

Investitsiya ob'ektlariga pul qo'yiladigan joylar kiradi: moddiy ishlab chiqarish, ijtimoiy va madaniy ob'ektlar, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma va boshqalar.

Investitsiyalarning turli guruhlash mumkin. Makroiqtisodiy tahlilda eng ko'p duch kelinadigan guruhlashda investitsiyalar investitsiyalash obyektiga ko'ra uch turga bo'linadi.

1. *Ishlab chiqarish investitsiyalari* (yangi bino va inshootlarni qurish, yangi uskunalar, texnika va texnologiyalarni sotib olish);

2. *Tovar-moddiy zahiralarga investitsiya* (xom ashyo va materiallarni qo'shimcha sotib olish);

3. *Uy-joy qurilishiga investitsiya* (uy-joy va ijtimoiy ob'ektlarni qurish);

4. *Inson kapitaliga investitsiya* (ta'lim, sog'liqni saqlash, kasb-hunar ta'limi va hokazolarga).

Investitsiyalar yo'naltirilganligi va ulardan foydalanish xususiyatiga qarab, ular real va moliyaviy bo'linadi.

Haqiqiy investitsiyalar - bu ishlab chiqarish vositalari, moddiy boyliklar va zaxiralarni ko'paytiradigan iqtisodiy faoliyatga sarmoyalar.

Moliyaviy investitsiyalar - bu aktsiyalarga, obligatsiyalarga, veksellarga va boshqa qimmatli qog'ozlar va moliyaviy vositalarga investitsiyalar. Ular real sarmoyalarning qo'shimcha manbalarini kengaytiradilar.

Mulkchilik shakliga ko'ra xususiy va davlat investitsiyalari farqlanadi.

Xususiy investitsiyalar - bu nodavlat korxonalariga (yangi qurilish, uskunalar sotib olish va boshqalar) investitsiyalar.

Davlat investitsiyalari - bu davlat sektoriga sarmoyalar (aeroportlar, temir yo'llar, metro va boshqalar).

Makroiqtisodiy tahlilda investitsiyalar dinamikasini belgilovchi omil sifatida real foiz stavkasi qaraladi. Real foiz stavkasi ortishi bilan investitsiyalar hajmi kamayishini kuzatishimiz mumkin. Chunki investorlar uchun qarz bahosi ortib, ular ko'rsatadigan foyda normasini pasaytirib qo'yadi.

Avtonom investitsiyalarning grafigi investitsiyalar hajmi foiz stavkasi dinamikasiga teskari proporsional tarzda o'zgarishini ko'rsatadi.

Avtonom investitsiya funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$I = e - dR$$

Bu yerda: I – avtonom investitsiya xarajatlari;

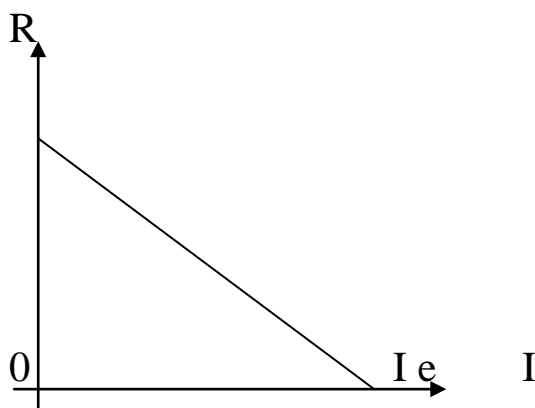
e – foiz stavkasi 0 ga teng to'lgandagi investitsiya xarajatlarining maksimal hajmi. U tashqi iqtisodiy omillar, resurs imkoniyatlari, yer, foydali qazilma boyliklari va boshqalar bilan belgilanadi;

R – real foiz stavkasi;

d – investitsiyalarning real foiz stavkasi dinamikasi o'zgarishga ta'sirchanligini miqdoriy belgilovchi empirik koeffitsiyent.

6.3-chizma.

Avtonom investitsiyalar grafigi

Grafikdan I_e nuqtasi shuni bildiradiki, banklar nolga teng foiz stavkasi bilan kredit berganlarida hamda ularning kredit resurslari cheksiz ko'p bo'lganda ham mamlakatdagi boshqa resurslari miqdorining cheklanganligi tufayli investitsiya xarajatlari ma'lum miqdor bilan chegaralanadi.

6.1-jadval

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotiga sarflanayotgan investitsiyalar tarkibi, jamiga nisbatan foiz hisobida

Manba: O'zbekiston Respublikasi davlat statistika ma'lumotlari

Ko'rsatkichlar	2000 y	2005 y	2010 y	2018 y
Investitsiya normasi, YaIM ga nisbatan %	22,9	19,9	24,6	25,0
Investitsiyalar- jami	100,0	100,0	100,0	100,0
Markazlashgan investitsiyalar	50,3	23,9	16,7	32,1
Shundan:				
Respublika byudjeti	29,2	12,2	6,0	3,8
Davlat maqsadli fondlari	1,2	4,8	7,0	12,8
Xorijiy investitsiyalar va hukumat kafolati ostidagi kreditlar	19,9	6,8	3,7	15,5
Markazlashgan investitsiyalar;	44,6	76,1	83,3	67,9
Shundan:				
Korxonalar mablag'lari	27,1	46	33	28,0
Aholi mablag'lari	12	11,4	16	11,3
Tug'ridan-tug'ri xorijiy investitsiyalar	3,3	14,9	24,6	13,7
Tijorat banklari kreditlari va boshqa qarz mablag'lar	7,3	3,8	9,7	14,9

asosida tuzilgan

6.4. Investitsiyalar dinamikasini belgilovchi foiz stavkasidan boshqa omillar

Investitsiyalar dinamikasini belgilovchi eng muhim omillardan biri bo'lib kutilayotgan sof foyda normasi hisoblanadi. Agar real foiz stavkasi bilan investitsiya xarajatlari miqdori o'rtasida teskari bog'liqlik bo'lsa, kutilayotgan sof foyda normasi (KSFN) dinamikasi bilan investitsiya xarajatlari o'rtasida to'g'ri bog'liqlik bor.

Agarda kutilayotgan foyda me'yori foiz stavkasidan yuqori bo'lsa, investitsiyalash foydali va aksincha, foiz stavkasi kutilayotgan foyda miqdoridan yuqori bo'lsa, investitsiyalash foydali bo'lmay qoladi.

Misol uchun, zavodga 100000 soʻmlik yangi stanok sotib olindi. Yangi stanokni qoʻllashdan zavod 10.000 soʻm sof foyda olgan boʻlsin. Kutilayotgan sof foyda normasi quyidagicha aniqlanadi:

$$KSFN = 10000 / 100000 \times 100 = 10\%.$$

Investitsiya xarajatlari foyda keltirishini aniqlashda nominal foiz stavkasi emas, balki real foiz stavkasi hisobga olinadi. Real foiz stavka narxlar darajasining oʻzgarishini aks ettirib, nominal stavkadan inflyatsiya darajasi ayirmasi koʻrinishida aniqlanadi. Masalan, nominal foiz stavkasi 16% ga teng boʻlsa, inflyatsiya darajasi yiliga 12% ni tashkil etsa, unda real foiz stavkasi 4 foizini (16%-12%) tashkil etadi.

Investitsiya xarajatlari dinamikasiga taʼsir etuvchi boshqa omillar quyidagilar kiradi:

1. Soliqqa tortish darajasi;
2. Ishlab chiqarish texnologiyalaridagi oʻzgarishlar;
3. Mavjud boʻlgan asosiy kapital miqdori;
4. Investirlarning kutishi;
5. Yalpi daromadlarning oʻzgarishi.

Soliqqa tortish darajasining pasayishi hamda yangi texnologiyalarning paydo boʻlishi kutilayotgan sof foyda normasining (real foiz stavkasi oʻzgarmagan sharoitda ham) koʻpayishga olib keladi. Bu esa investitsiya xarajatlarining ortishiga turtki beradi.

Investitsiyalar hajmining YaMM yoki daromadlar darajasiga bogʻliqligini *akselerator modeli* aks ettiradi:

$I = f(Y)$, yaʼni investitsiyalar (I) YaMM (Y) ning funksiyasi ekan.

Akselerator modelining toʻliqroq koʻrinishi quyidagicha boʻladi:

$$I = I_{reja} + \gamma Y$$

bu yerda: I_{reja} – rejalashtirilgan investitsiyalar; Y – YaIM (daromad) hajmi.

$$\gamma = \frac{\Delta I}{\Delta Y} = \frac{I_t - I_{t-1}}{Y_t - Y_{t-1}}$$

Akseletator modelini hisobga olib, investitsiya funksiyasini quyidagicha yozish mumkin:

$$I = e - dR + \gamma Y$$

YaIM hajmi oshishi korxonalar foydasining ko'payishiga olib keladi. Korxonalar foydasi investitsiyalarning manbai ekanligini hisobga olsak, bu holatda investitsiya xarajatlari oshadi. YaIM hajmi pasayib ketganda esa, ya'ni iqtisodiy faollik pasayishi sharoitida bo'sh turgan quvvatlar mavjudligi tufayli, investitsiya xarajatlari pasayib ketadi. Ammo YaMMning davriy tebranishlari, innovatsiyalarni doim ham bir tekisda bo'lmasligi, uskunalarni uzoq muddat xizmat qilishi, iqtisodiy kutishdagi xavflar tufayli investitsiyalar hajmi barqaror bo'lmaydi.

Daromad o'zgarishining investitsiya hajmining o'zgarishiga bog'liqligini aniqlash uchun indikator sifatida *investitsiya multiplikatori* (M) ishlatiladi. Multiplikator (multiplikator, koeffitsient) atamasi iqtisodiy nazariyaga 1931 yilda ingliz iqtisodchisi R.Kan tomonidan kiritilgan. U investitsiyalarning ko'payishi bilan milliy mahsulot yoki daromadning o'sish hajmini ko'rsatadi. Quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$M = \frac{\Delta YaMM}{\Delta I} \cdot 100$$

bu yerda: $\Delta YaMM$ - YaMM hajmining o'zgarishi; ΔI - investitsiyalar hajmining o'zgarishi.

Multiplikator samarasi shundaki, investitsiyalarning ko'payishi investitsiyalarning dastlabki o'sishidan kattaroq hajmga milliy mahsulot yoki daromadning o'sishiga olib keladi.

O'z-o'zini tekshirish va muhokama uchun savollar

1. "Avtonom iste'mol" nima?
2. Iste'mol va jamg'arish grafiklarini izohlang.
3. Iste'molga o'rtacha va chekka moyillik qanday aniqlanadi?
4. Jamg'arishga o'rtacha va chekka moyillikni qanday tushunasiz?
5. "Yalpi" va "sof investitsiya" tushunchalarining mohiyatini tushuntiring. Haqiqiy investitsiyalar qanday ifodalanadi?
6. Qaysi mablag'larni investitsiya tarkibiga kiritamiz?

VII BOB. KEYNSNING TOVARLAR VA XIZMATLAR MAKROIQTISODIY MUVOZANAT MODELINI

7.1. Klassik umumiy iqtisodiy muvozanat modeli

Klassik maktab namoyondalari bozorlar va baholarning umumiy muvozanati nazariyasini yaratdilar. Ularning umumiy muvozanat konsepsiyasiga ko'ra iqtisodiyotda faqatgina to'liq bandlilik sharoitidagi muvozanat mavjud bo'lishi mumkin. Bunday xulosa J.B.Seyning bozorlar qonuniga tayanadi. Bu qonunga ko'ra mehnat taqsimotiga asoslangan iqtisodiyotda har bir subyektning ishlab chiqarishi bir vaqtning o'zida boshqa subyektlarning ishlab chiqarish natijalariga talab hisoblanadi. Oxir-oqibat yalpi talab yalpi taklifga teng bo'ladi. Klassik iqtisodchilar fikriga ko'ra $AD \neq AS$ holati ro'y bermaydi, umumiy xarajatlar miqdori yetishmay qolgan, ya'ni $AD < AS$ holati ro'y bergan sharoitda ham baho, ish haqi va foiz stavkasi kabi dastaklar ishga tushadi va natijada xarajatlar miqdorining kamayishi ishlab chiqarishning real hajmi, bandlik va real daromadlar miqdorining kamayishiga olib kelmaydi.

Makroiqtisodiy muvozanatning klassik modeli ishlab chiqarish hajmi resurslarning bandligi va ishlab chiqarish texnologiyalarining funksiyasi hisoblanadi, va egiluvchan baholar mexanizmi tomonidan potensial darajada tutib turiladi degan shartlarga tayanadi. Egiluvchan baholar mexanizmi hisobiga bozor iqtisodiyoti barcha mavjud resurslarning to'liq bandligini ta'minlab turadi.

Klassik makroiqtisodiy muvozanat modelining o'ziga xos xususiyati pulning neytralligi prinsipini ko'zda tutishidir. Bu model pul massasi real ishlab chiqarishga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi degan prinsipga asoslanib tuziladi. Klassiklar modelida pul bozor agentlariga faqatgina bitimlarga xizmat qilishi, ya'ni oldi-sotdi jarayonida sof texnik vazifalarni bajarishi uchun kerak. Bu asosga ko'ra klassiklar tomonidan klassik dixotomiya konsepsiyasi shakllantirilgan. **Klassik dixotomiya** konsepsiyasida – ikki parallel bozor, real va pul bozori alohida-alohida amal qiladi, ular o'rtasidagi muvozanat avtomatik barqarorlashtirgichlar orqali ta'minlab turadi deb hisoblanadi.

Pul bozori investitsiya va jamg'armalar tengligini hamda to'liq bandlik sharoitini ta'minlaydi. Faqatgina, ishsizlikning tabiiy darajasida «ixtiyoriy» ishsizlik bo'lishi mumkin, deb hisoblashadi. Bu shuni bildiradiki, AD va AS ning muvozanat nuqtasida ishlab chiqarish hajmi (Y) uning potensial hajmiga esa (Y^*) teng. Iqtisodiyotda yaratilgan daromadlarning bir qismi jamg'arilishi yalpi talabning yalpi taklifni qoplashi uchun yetishmasligiga olib kelmaydi, chunki har bir jamg'arilgan so'm tadbirkorlar tomonidan investitsiyalanadi, deb ta'kidlashadi.

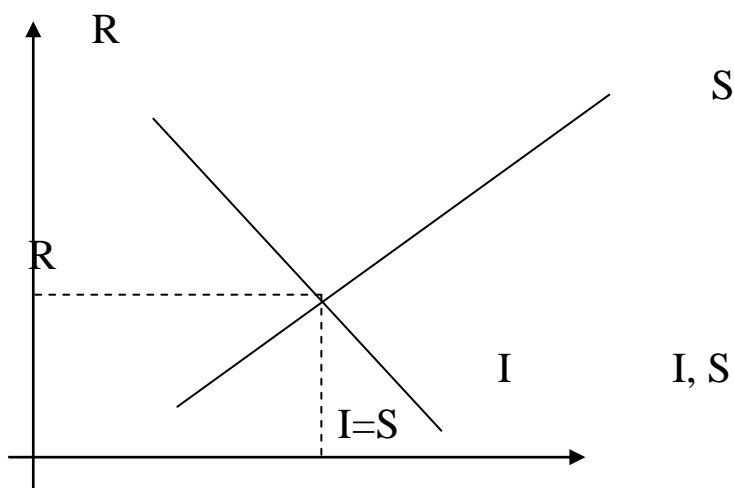
Agarda, tadbirkorlar uy xo'jaliklarining jamg'armalari miqdorida investitsiya qilishsa, ishlab chiqarish hamda bandlik darajalari doimiy bo'lib qoladi.

Klassik iqtisodchilar ta'kidlashlaricha, kapitalizmning o'ziga xos pul bozori mavjud va bu bozor jamg'arma va investitsiyalarning tengligini ta'minlaydi. Bunda tenglashtiruvchi omil rolini foiz stavkasi o'taydi (7.1-chizma). Shuning uchun ham to'liq bandlik mavjud bo'ladi. Bu iqtisodchilar davlatning iqtisodiyotga aralashuvi qisqa muddatli samara bersada, uzoq muddatga, oxir-oqibat bozor iqtisodiyotining tabiiy harakat

mexanizmiga notabiiy aralashilganligi uchun, salbiy oqibatlarga olib keladi deb hisoblashadi.

7.1-chizma.

Jamg'arish-investitsiya grafigi

7.2. Keynsning makroiqtisodiy muvozanat nazariyasi asoslari

1936 yili ingliz iqtisodchisi Jon Meynard Keyns kapitalizm iqtisodiyotiga yangi, ish bilan bandlik nazariyasini kiritadi. U o'zining «Pul, foiz va ish bilan bandlikning umumiy nazariyasi» asarida yangicha iqtisodiy muvozanat nazariyasini izohlab berdi.

Keyns makroiqtisodiy muvozanatga to'liq bo'lmagan bandlik sharoitida ham erishish mumkinligini, to'la ish bilan bandlik qonuniy holat emasligini, balki tartibga solinmagan iqtisodiyotda tasodifiy ro'y berishigina mumkinligini isbotlab berdi. Shuningdek, bu nazariyada iqtisodiyotdagi tebranishlar faqat urush, tabiiy ofat va shu kabi vaziyatlargagina bog'liq emasligini, balki u tinchlik yillarida ham ichki omillarning salbiy oqibatlaridan kelib chiqishi mumkinligi asoslagan. Ishsizlik va inflyatsiyaning kelib chiqishi investitsiya va jamg'armalarga bevosita bog'liq. Narxlarning oshishi va ish haqining pasayishi boshqa salbiy omillar bilan birga iqtisodiyotning beqarorligiga olib keladi. Bunday nomutunosibliklar rejalashtirilgan investitsiyalar va jamg'armalarning bir-biriga mos kelmasligi tufayli ro'y beradi.

Bunga sabab birinchidan, jamg'arish va investitsiyalash to'g'risidagi qarorlarni har xil guruhlardagi odamlar turli maqsadlarda qabul qilishi bo'lsa. ikkinchidan, jamg'aruvchilar va investorlarni jamg'arish va investitsiyalashga turlicha sabablar undaydi. Keynschilar fikricha, jamg'arma va investitsiyalar bitta omilga bog'liq bo'lmagan holda turli sabablar asosida amalga oshiriladi. Masalan, kishilar qiymati o'zining ish haqi miqdoridan ortiq bo'lgan mahsulotlarni sotib olish uchun, masalan avtomobil yoki televizor xarid qilish uchun jamg'arishadi. Jamg'armalar biror shaxs yoki oilaning kelajakdagi iste'molini qondirish maqsadida, ya'ni, uy xo'jaliklari oila boshlig'ining nafaqaga chiqqandan keyingi hayotini yoki bolalari kelajagini ta'minlash maqsadida amalga oshiriladi. Bundan tashqari jamg'armalar tasodifiy vaziyatlarda foydalanish maqsadida ham amalga oshiriladi. Investorlarni investitsiya qilishga undovchi sabablar esa foiz stavkasi bilan birga kutilayotgan sof foyda normasi hamdir. Klassiklar nazariyasi bo'yicha jamg'arma va investitsiyalar miqdorini aniqlaydigan

asosiy omil foiz stavkasi hisoblanadi. Agarda, u oshsa, uy xo'jaliklari kamroq iste'mol qilib, ko'proq jamg'arishga harakat qilishadi. Uy xo'jaliklarida jamg'armalarning ko'payishi kredit narxlarining kamayishiga olib keladi. Bu esa o'z vaqtida investitsiyaning o'sishini ta'minlaydi.

Keynschilar fikricha esa, foiz stavkasi emas, balki aholining ixtiyoridagi daromadi iste'mol va jamg'arish dinamikasini belgilab beradi. Keltirilgan nazariy asoslarga tayangan holda Keyns o'zining makroiqtisodiy muvozzant modelini ishlab chiqdi.

Haqiqiy va rejalashtirilgan xarajatlar. Ishlab chiqarishning kamayishi natijasida mumkin bo'lgan yo'qotishlarning oldini olish uchun jami talabni tartibga solib turadigan faol davlat siyosati zarur. Shuning uchun ham Keynsning iqtisodiy nazariyasini ko'p hollarda jami talab nazariyasi deb yuritiladi. Jami talab komponentlari, ayniqsa investitsiyalarning o'zgarishi makroiqtisodiy beqarorlik sabablaridan biridir.

Haqiqiy investitsiyalar rejalashtirilgan va rejalashtirilmagan investitsiyalar miqdorini o'z ichiga oladi. *Rejalashtirilmagan investitsiyalarga* tovar – moddiy zahiralarga (TMZ) investitsiyalardagi kutilmagan o'zgarishlar kiradi. Ushbu rejalashtirilmagan investitsiyalar tenglashtiruvchi mexanizm sifatida jamg'arma va investitsiyalar miqdorining o'zaro bir-biriga mos kelishiga olib keladi va makroiqtisodiy muvozzanatni ta'minlaydi".

Rejalashtirilgan xarajatlarga uy xo'jaliklari, firmalar, davlat va tashqi dunyoning mahsulot va xizmatlarni sotib olishga mo'ljallagan xarajatlari kiradi. Firmalar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotishdagi kutilmagan o'zgarishlar tovar moddiy zahirasi rejalashtirilmagan investitsiyalar qilishga olib kelsa, haqiqiy xarajatlar rejalashtirilgan xarajatlardan farq qiladi.

Rejalashtirilgan xarajatlar funksiyasi : $Y_e = S + I + G + X_p$ ko'rinishiga ega. Dekmak uning grafigi iste'mol funksiyasi ($S = a + v(U - T)$) grafigiga nisbatan $I + G + X_p$ miqdorda yuqoriga surilgan bo'ladi. Keltirilgan X_p -sof eksport bo'lib, uning funksiyasi esa quyidagi ko'rinishga ega:

$$X_p = g - mY$$

Bu yerda :g – avtonom sof eksport; m - importga chegaralangan moyillik; Y– daromad.

Importga chegaralangan moyillik import xarajatlardagi o‘zgarish miqdorini bunga sabab bo‘lgan daromadlardagi o‘zgarish miqdoriga bo‘lib topiladi.

$$m = \Delta M / \Delta Y$$

Bu yerda: ΔM - importga xarajatlarning o‘zgarishi; ΔY - daromadlarning o‘zgarishi.

Yalpi daromadlarning oshishi bilan import ham oshadi. Chunki, bunda iste’molchilar va investorlar ham milliy ham import mahsulotlarga bo‘lgan xarajatlari miqdorini oshiradilar. Ayni paytda mamlakatning eksporti hajmi shu mamlakatdagi yalpi daromadlar (Y) miqdoriga bevosita bog‘liq bo‘lmaydi, balki tovar olib chiqib ketayotgan mamlakatning yalpi daromadlari o‘zgarishiga bog‘liq bo‘ladi. Shuning uchun ham mamlakatdagi yalpi daromadlar (Y) o‘zgarishi bilan sof eksport (X_p) o‘rtasidagi bog‘liqlik salbiydir va sof eksport funksiyasida minus ishorasi bilan belgilanadi.

Keynsning makroiqtisodiy muvozanat modelini ko‘rib chiqish jarayonini soddalashtirish uchun sof eksport miqdori yalpi daromadlar (Y) o‘zgarishiga bog‘liq emas deb olinadi. Shuning uchun sof eksport to‘lig‘icha avtonom xarajatlar miqdoriga qo‘shiladi, ya’ni avtonom xarajatlar ($a + I + G + X_p$) yig‘indiga teng deb olinadi.

7.3. "Keyns xochi". Ishlab chiqarish hajmining muvozanat darajasiga erishish mexanizmi

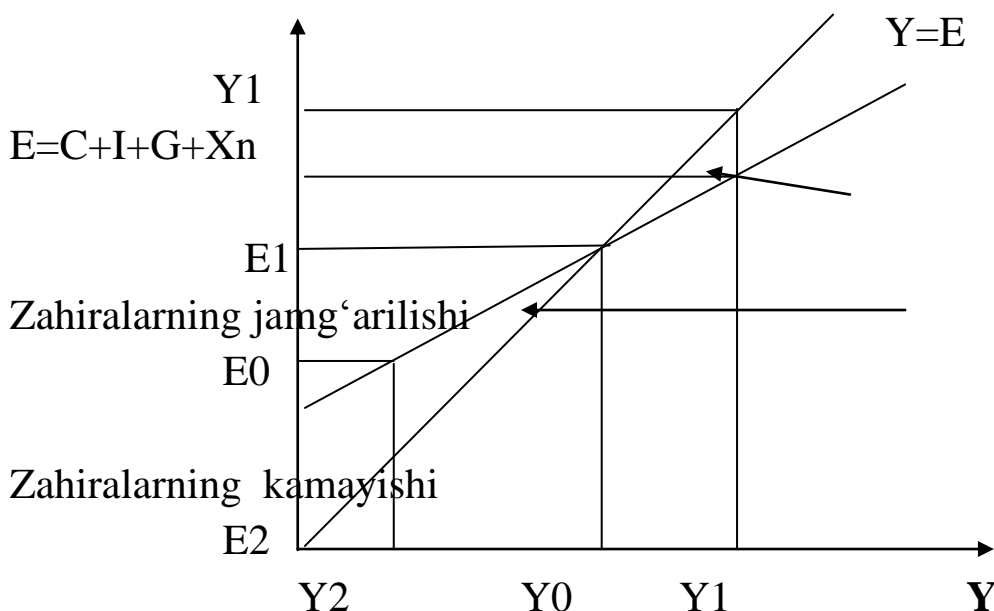
Rejalashtirilgan xarajatlar chizig‘i haqiqiy va rejalashtirilgan xarajatlar bir-biriga teng bo‘lgan ($Y=Ye$) chiziqni qaysidir a nuqtada kesib o‘tadi. Quyida keltirilgan 7.2-chizmada tovarlar va xizmatlar bozorida qisqa muddatli muvozanatga erishish mexanizmi tasvirlangan bo‘lib, u "Keyns xochi" nomini olgan. $Y=Ye$ chiziqda haqiqiy investitsiyalar va jamg‘armalar tengligi saqlanadi. a nuqtada esa daromadlar rejalashtirilgan xarajatlarga teng bo‘ladi. Shuningdek, bu

yerda rejalashtirilgan hamda haqiqiy investitsiyalarning o‘zaro tengligiga erishiladi, ya’ni, makroiqtisodiy muvozanat ta’minlanadi.

7.2-chizma.

Keyns xochi (Keynsning makroiqtisodiy muvozanat modeli)

E (rejalashtirilgan xarajatlar)

(daromad, real xarajatlar)

Agarda, ishlab chiqarishning haqiqiy hajmi (Y_1) uning muvozanat darajasi (Y_0) dan ko‘p bo‘lsa, iste’molchilar mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilar taklif qilganga nisbatan kam sotib oladi ($AD < AS$). Sotilmagan mahsulotlar TMZ ko‘rinishiga ega bo‘ladi. Zahiralarning o‘sishi firmalarda ishlab chiqarish hamda bandlik darajalarini pasaytirishga olib keladi. Bu esa YaIM hajmini Y_1 dan Y_0 gacha kamayishiga olib keladi va daromad va rejalashtirilgan xarajatlar tenglashadi. O‘z navbatida yalpi talab va taklifning tenglashishiga ($AD = AS$) erishiladi. Aksincha, haqiqiy ishlab chiqarish (Y_2) uning muvozanat darajasidan (Y_0) kam bo‘lgan vaziyatda esa, firmalar iste’molchilar talabiga nisbatan kam ishlab chiqarayotganligini ($AD > AS$) ko‘ramiz. Talabning oshishi esa firmalar zahirasi kamayishi hisobiga qondiriladi. Natijada, YaMM asta sekin Y_2 dan Y_0 ga qarab o‘sadi va yana $AD = AS$ tengligiga erishiladi. Bu esa ayni paytda $Y_e = Y$ va $I = S$ ayniyatlarga erishilganligini anglatadi.

Milliy ishlab chiqarishning muvozanat holati (Y_0), yalpi xarajatlar komponentlarining har birining (iste’mol, investitsiya, davlat xarajatlari

yoki sof eksport) o'zgarishi natijasida tebranishi mumkin. Ushbu tarkibdagi birorta omilning miqdorining o'sishi rejalashtirilgan xarajatlar egri chizig'ini yuqoriga suradi va aksincha kamayishi pastga surilishga olib keladi.

Avtonom xarajatlar multiplikatori. Avtonom xarajatlarning har qanday o'sishi, ya'ni $\Delta A = \Delta (a+I+G+X_n)$ multiplikator samarasi hisobiga yalpi daromadlarning ko'proq miqdorga (ΔY) oshishiga olib keladi.

Avtonom xarajatlar multiplikatori muvozanatli YaMM o'zgarishning avtonom xarajatlarning har qanday komponenti o'zgarishiga nisbatini ko'rsatadi:

$$m = \Delta Y / \Delta A:$$

Bu yerda: m - avtonom xarajatlar multiplikatori;

ΔY – muvozanatli YaIMning o'zgarishi;

ΔA – avtonom xarajatlarning Y o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan o'zgarishi.

Multiplikator - yalpi daromadlar avtonom xarajatlarning dastlabki o'sishi (kamayishi)dan necha marta ortiq o'sganligini (kamayganligi) ko'rsatadi.

$$m = \frac{\Delta Y}{\Delta A} = \frac{1}{1 - MPC}$$

Demak iste'molga chegaralangan moyillik qancha katta bo'lsa multiplikator samarasi ham shuncha yuqori bo'ladi.

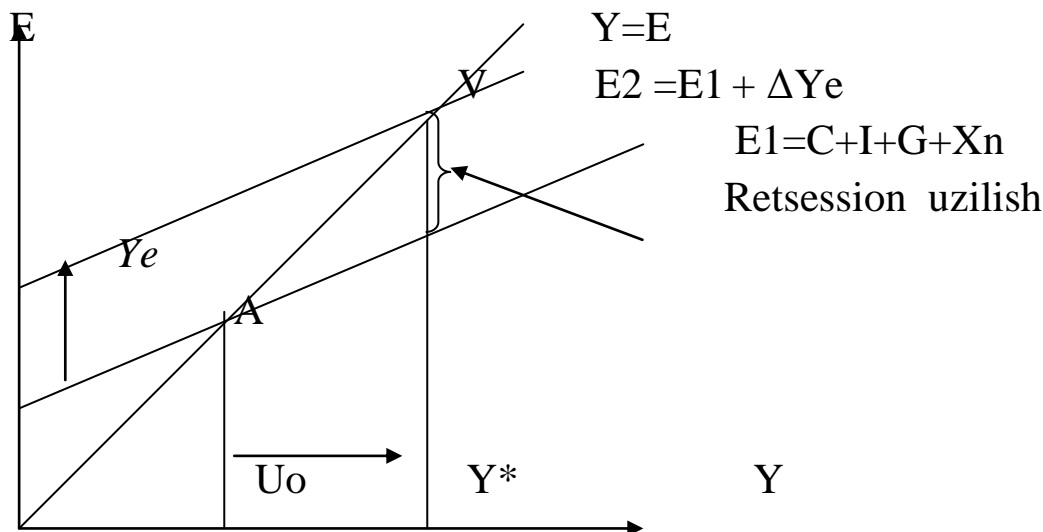
Avtonom xarajlar multiplikatori miqdorining katta yoki kichikligi byudjet soliq siyosati samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi. Davlat o'z xarajatlarini oshirayotganda, yoki investitsiya xarajatlarini oshirish choralarini ko'rayotganda, bu xarajatlar jami talabni qancha miqdorga oshirib yuborishi mumkinligini hisobga olishi zarur.

Retcession va inflyasion uzilish. Agarda ishlab chiqarishning haqiqiy hajmi (U_0) potensial (U^*) hajmidan kam bo'lsa, jami talab samarasiz hisoblanadi. Ya'ni, $AD=AS$ tenglikka erishilgan bo'lsada, yalpi xarajatlar miqdori resurslarining to'liq bandligi darajasini

ta'minlamaydi. Yalpi talabning yetishmasligi iqtisodiyotga depressiv ta'sir ko'rsatadi.

7.3-chizma.

Ishlab chiqarishning haqiqiy va potensial hajmi o'rtasidagi retsersion uzilish

YaMM (YaIM)ni to'liq bandlikning noinflyatsion darajasiga qadar o'stirish uchun jami talab (jami xarajatlar) ko'paytirilishi zarur bo'lgan miqdor retsersion uzilish deyiladi (7.3-chizma).

Ishlab chiqarishda to'liq bandlikka erishish va retsersion uzilishni yo'qotish uchun jami talabni rag'batlantirish va muvozanatni «A» nuqtadan «V» nuqtagacha surish lozim. Bu yerda muvozanatli yalpi daromadning o'sishi ΔU quyidagiga teng bo'ladi:

$$\Delta U = \text{Retsersion uzilish miqdori} * \text{Avtonom xarajatlar multiplikatori miqdori}$$

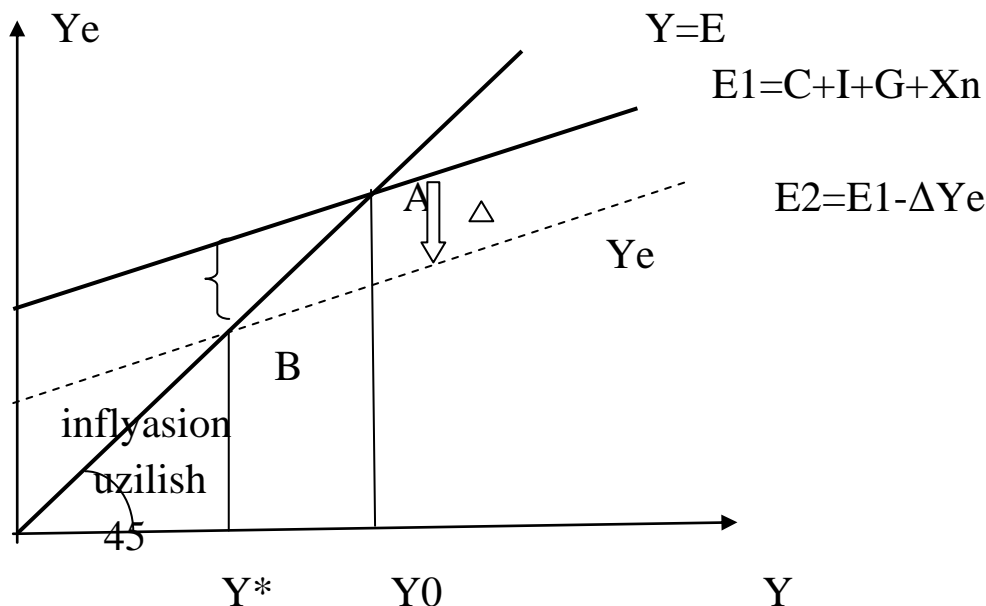
YaIMni to'liq bandlikning noinflyatsion darajasigacha pasaytirish uchun jami talab (jami xarajatlar) kamayishi zarur bo'lgan miqdor inflyatsion uzilish deyiladi.

Agarda, ishlab chiqarish haqiqiy hajmi (U_o) potensial (U^*) hajmidan ko'p bo'lsa, jami xarajatlar ortiqcha hisoblanadi. Jami talabning ortiqchaligi iqtisodiyotda inflyatsiya jarayoniga olib keladi. Boshqacha aytganda jami talab hajmining jami taklif hajmidan qisqa muddatda katta bo'lishi oqibatida haqiqiy va potensial YaIM hajmlari o'rtasida inflyasion uzilish ro'y beradi (7.4-chizma).. Bu uzilishni

bartaraf qilish uchun jami xarajatlarni kamaytirish, boshqacha qilib aytganda jami talabni cheklash zarur.

7.4-chizma.

Ishlab chiqarishning haqiqiy va potentsial hajmi o'rtasidagi inflyasion uzilish

Grafikda bu jarayon muvozanatni A nuqtadan V nuqttagacha surishni anglatadi. Bu yerda jami muvozanatili yalpi daromad hajmidagi (ΔU) qisqarish quyidagicha bo'ladi:

$\Delta U =$ Inflyatsion uzilish miqdori * Avtonom xarajatlar multiplikatori miqdori.

Keynsning makroiqtisodiy muvozanat modeli yalpi talab- yalpi taklif modelini qisqa muddatli makroiqtisodiy siyosat maqsadlarida aniqlashtirgan bo'lib, uning xususiy holi hisoblanadi. Yalpi talab va yalpi taklif modelidan farqli o'laroq bu modelda baholar darajasi va ish haqi o'zgarmas miqdorlar hisoblanadi. Ayni shu sababga ko'ra tovar moddiy zahiralarining o'sishi qisqa muddatda makroiqtisodiy muvozanatga erishishni belgilovchi omil bo'ladi.

O'z-o'zini tekshirish va muhokama uchun savollar

1. Makroiqtisodiy muvozanat to'g'risida klassik nazariyaning mohiyatini tushuntirib bering.

2. Keynsning makroiqtisodiy muvozanat nazariyasi mohiyati nimada va klassiklar nazariyasidan prinsipial farqlari nimada?
3. Avtonom xarajatlarning deganda nimani tushunasiz?
4. Haqiqiy va rejalashtirilgan xarajatlarga ta'rif bering.
5. Keyns xochi nomli modelda makroiqtisodiy muvozanatni ta'minlovchi mexanizmga izoh bering.
6. Multiplikativ samara nima sababdan ro'y beradi.
7. Retsession uzilish qanday vaziyatlarda ro'y beradi va u qay tariqa bartaraf qilinadi?
8. Inflyatsion uzilish qanday vaziyatlarda ro'y beradi va u qay tariqa bartaraf qilinadi?
9. Keynsning makroiqtisodiy muvozanat modeli va AD-AS modelini taqqoslang.

VIII BOB. PUL BOZORIDA MUVOZANAT

8.1. Pul tushunchasi, funksiyalari, pul muomalasi va uni o'lchash

Iqtisodiy adabiyotlarda pul tushunchasiga bir necha ta'riflar berilgan. Keling, quyidagilarni ta'kidlab o'tamiz:

- bitimlar uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan moliyaviy aktivlarning turi;
- tovar ayirboshlashda universal ekvivalent rolini o'ynaydigan maxsus tovar;
- inflyatsiya jarayonlari, siklik tebranishlar, iqtisodiyotdagi muvozanat holatiga erishish mexanizmi, tovar va pul bozorlari faoliyatining tahlilini amalga oshiradigan muhim makroiqtisodiy kategoriya;
- barqaror narx darajasida daromad keltirmaydigan mulkning o'ziga xos turi.

Pul – iqtisodiyot subyektlari mulkning bir turi bo'lib, mulkning boshqa turlaridan ikki xususiyatiga ko'ra farq qiladi; birinchidan, pul yuqori likvidliliklar, ya'ni qisqa muddatda, sezilarsiz sarf - xarajatlar bilan boshqa buyumga ayirboshlanish qobiliyatiga ega; ikkinchidan baholar o'zgarmas bo'lgan sharoitda pul yoki hech qanday daromad keltirmaydi, yoki uning daromadlilik darajasi boshqa mulk turlaridan ancha kam. Shunga qaramasdan kishilar nima uchun mulk sifatida pulga egalik qilishga harakat qiladilar? Bu savolga javobni pulning funksiyalaridan topamiz.

Odatda pulning uch asosiy funksiyasi mavjud deb qaraladi.

Bular : *1) to'lov vositasi (almashinuv vositasi); qiymat o'lchovi vositasi,. jamg'arish (boylik to'plash) vositasi.*

Umumiy ekvivalentlilik, yuqori likvidlilik xususiyatlari pulni ideal *to'lov vositasiga* aylantiradi. Hozirgi zamon iqtisodiyotida to'lovlar uch yo'l bilan amalga oshiriladi: 1) naqd pul to'lovi; 2) bankdagi hisobvaraqlarda yozuv orqali, ya'ni naqd bo'lmagan pul ko'chirish orqali; 3) bir shaxsning ikkinchi shaxsga qarzdorligini tasdiqlovchi hujjatlar(veksellar, qarz majburiyatlari) yordamida.

Qiyamat o'Ichovi sifatida pullar tovarlar bahosini ifodalaydi va turli tovarlar qiymatini taqqoslash imkonini beradi. O'z tovari uchun olgan pulni sotuvchi doim ham birdaniga ishlatavermaydi. Shu sababga ko'ra pullar ularga o'tkazilgan qiymatni saqlab turishlari juda muhim. Agar pul aytilgan xususiyatga ega bo'lsa, unda u *boylik to'plash* maqsadida jamg'ariladi. Pulning bu funksiyasini muqobil tarzda mulkning boshqa turlari - obligasiyalar, aksiyalar, ko'chmas mulk ham bajarishi mumkin. Rivojlangan iqtisodiyot sharoitida pulning to'lov vositasi sifatidagi vazifasi jamg'arish vositasi vazifasiga nisbatan muhimroq ahamiyat kasb etadi.

Pulning yuqori likvidliligi va qiymatni saqlab turishi xususiyatlar barcha turdagi to'lov vositalarida bir xil emas. Naqd pullar va muddatsiz depozitlarning likvidliligi djarajasi muddatli depozitlarga yoki veksellarga qaraganda yuqoriroq. Shu sababli pul massasi likvidlilik darajasining pasayib borishi tamoyiliga asoslangan agregatlarga bo'linadi. Rivojlangan mamlakatlarda pul massasini aniqlashda - M1; M2; M3; deb belgilanadigan pul agregatlaridan foydalaniladi.

Pul agregatlarining tarkibi va miqdori turli mamlakatlarda o'zaro farq qilish mumkin. Quyida umumlashtirib olingan pul agregatlari tarkibini keltiramiz:

M0- muomaladagi naqd pul;

M1 = M0 + aholining omonat kassalarida talab qilinadigan depozitlari, aholi va korxonalarining tijorat banklaridagi depozitlar, aholi va korxonalarining hisob-kitob va joriy hisobvaraqlaridagi mablag'lari;

M2 = M1 + omonat kassalarida muddatli depozitlar;

M3 = M2+ bank depozit sertifikatlari, davlat zayomlari.

Makroiqtisodiy tahlilda M1 va M2 pul agregatlari eng ko'p foydalaniladi. Pul agregatlarining dinamikasi turli sabablarga bog'liq. Masalan, daromadlarning oshishi natijasida M1ga talab tezroq o'sishga erishsa, foiz stavkasining o'sishi natijasida M2 va M3ga talab M1ga nisbatan tezroq o'sadi.

8.2. Pulga bo‘lgan talab. Pulga bo‘lgan talab konsepsiyalari

Pulga talabning turli xil nazariy modellari mavjud: pulga talabning **klassik miqdoriy nazariyasi** ; pulga talabning **keynscha nazariyasi** ; pulga bo‘lgan talabning **monetaristik nazariyasi**.

Pulga talabning klassik nazariyasi. Pulning miqdoriy nazariyasi pulga bo‘lgan talabni almashinuv tenglamasi yordamida aniqlaydi:

$$M \cdot V = P \cdot Y$$

Bu yerda: M – muomaladagi pul miqdori; V – pulning aylanish tezligi;

P – baholar darajasi (baho indeksi); Y – real YaIM.

Pulning aylanish tezligi, iqtisodiyotda bitimlar tarkibi nisbatan barqaror bo‘lganligi uchun ham doimiy kattalik deb qabul qilinadi. Ammo bank tizimiga hisob-kitoblarni tezlashtiruvchi texnik vositalar joriy qilinishi natijasida u o‘zgarishi mumkin. V doimiy bo‘lgan sharoitda almashtirish tenglamasi quyidagicha bo‘ladi:

$M \cdot V^* = P \cdot Y$ (Fisher tenglamasi), bundan:

$$M = \frac{P \cdot Y}{V^*}$$

$P \cdot Y$ – nominal YaIM miqdorini bildirishini va doimiy miqdorligini hisobga olsak, muomala uchun zarur bo‘lgan pul miqdori ishlab chiqarilayotgan tovarlar va xizmatlar miqdori va ularning bahosi o‘zgarishlariga, boshqacha aytganda, nominal YaIM o‘zgarishiga bog‘liq. Muomaladagi pul massasining o‘zgarishi, klassik nazariyaga ko‘ra, Y sekin o‘zgarishi tufayli asosan baholar darajasiga ta’sir ko‘rsatadi. Bu holat “pulning neytralligi” nomini olgan.

Monetaristlar qoidasiga ko‘ra hukumat pul massasining o‘shish sur’atini, real YaMMning o‘rtacha o‘shish sur’ati darajasida ta’minlab tursalar iqtisodiyotda baholar darajasi barqaror bo‘ladi.

Fisher tenglamasidan tashqari bu tenglamaning boshqa bir shakli Kembrij tenglamasidan ham keng foydalaniladi:

$$M = k \cdot P \cdot Y$$

Bu yerda: $k = 1/V$ – pulning aylanish tezligiga teskari miqdor.

k - koeffitsiyentni nominal pul miqdori (M)ning daromadlar (P·Y)dagi ulushini ko'rsatadi.

Kembrij tenglamasi turli darajada daromadli bo'lgan turlicha moliyaviy aktivlar mavjudligini va daromadni ularning qaysi biri ko'rinishida saqlashni tanlash imkoniyati mavjudligini ko'zda tutadi.

Pulga real talab quyidagi ko'rinishda hisoblanadi:

$$(M/P) = k Y$$

Bu yerda: M/R – “real pul qoldig'i”, “pul mablag'larining real zahirasi” deb nomlanadi.

Pulga talabning keynscha nazariyasi. Pulga talabning Keyns nazariyasi, likvidlilikning afzalligi nazariyasi, pulni naqd ko'rinishda saqlashga kishilarni undovchi uch sababni ajratib ko'rsatadi:

1. transaksion sabab (joriy bitimlar uchun naqd pulga talab);
2. ehtiyotkorlik sababli (ko'zda tutilmagan holatlar uchun ma'lum miqdorda naqd pullarni saqlash);
3. spekulyativ sabab (foйда olish maqsadida qimmatli qog'ozlar sotib olish uchun pulga talab).

Spekulyativ sabab foiz stavkasi bilan obligatsiyalar kursi o'rtasidagi teskari bog'liqlikka asoslanadi. Agar foiz stavkasi ko'tarilsa, obligatsiyalar bahosi pasayadi, ularga talab esa oshadi. Bu esa o'z navbatida, naqd pul zahiralarining qisqarishiga hamda naqd pullarga talabning pasayishiga olib keladi.

Pul likvidlilik xususiyatiga ega bo'lganligi uchun ham aholi uni saqlashni afzal biladi. Likvidlilikning afzalligi nazariyasi ko'rsatadiki pulga bo'lgan talab miqdori foiz stavkasiga bog'liq. Foiz stavkasi naqd pul vositalarini qo'lda ushlab turishning muqobil xarajatlari miqdorini, ya'ni, siz foiz olib kelmaydigan naqd pullarni qo'lda ushlab turgan sharoitda yo'qotadigan pul miqdorini bildiradi. Nonning narxi non talabi miqdoriga ta'sir qilganidek, naqd pullarni qo'lda ushlab turish miqdori ham pul zahiralariga talab miqdoriga ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun foiz stavkasi oshganda, insonlar boyliklarini naqd pul shaklida kamroq ushlab turishga harakat qiladi.

Real pul zahiralariga talab funksiyasini quyidagi ko'rinishda yozamiz:

$$M/R = f(R)$$

Bu tenglama ko'rsatayaptiki, pulga bo'lgan talab miqdori foiz stavkasi funksiyasi ekan. Grafikda foiz stavkasi va real pul zahiralari miqdoriga talab teskari bog'liklikka ega ekanligi ko'rinadi. Chunki, yuqori foiz stavkasi pulga talab miqdorining kamayishini ko'rsatadi.

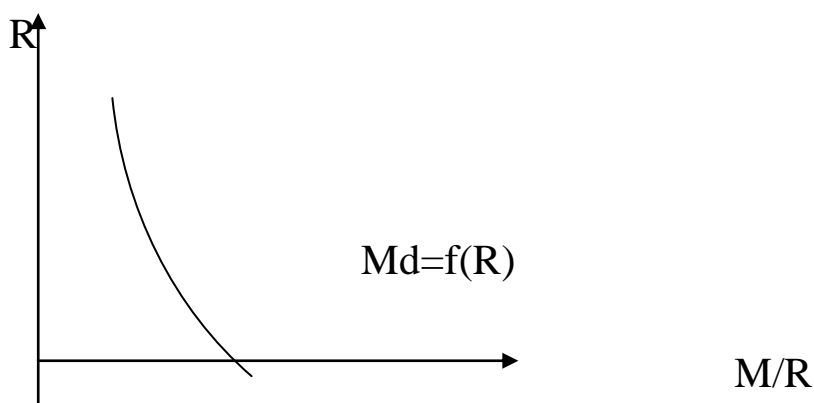
Klassik va keynschilarga xos yondashuvlarni umumlashtirib, pulga talabning quyidagi omillarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- 1) Daromadlar darajasi;
- 2) Pulning aylanish tezligi;
- 3) Foiz stavkasi.

Agar klassik nazariya pulga talabni asosan, real daromad hajmi bilan bog'lasa, keynschilarda esa pulga talab asosan, foiz stavkasiga bog'liq deb hisoblanadi.

8.1-chizma

Pulga talab grafigi

Pulning aylanish tezligini hisobga olmaganida, real pul qoldig'iga talab formulasi quyidagicha bo'ladi:

$$(M/P) D = f(R, Y);$$

Bu yerda: R – foiz stavkasi; Y – real daromad.

Chiziqli bog'liqlikni e'tiborga olsak, quyidagicha formula hosil bo'ladi:

$$(M/P)D = kY - hR$$

Bu yerda: k va h – pulga talabning daromadlar va foiz stavkasiga ta'sirchanligini ifodalovchi koeffitsiyentlar; R – foiz stavkasi (real foiz stavkasi).

Real foiz stavkasi nominal foiz stavkasidan inflyatsiya sur'atini ayirib topiladi.

Daromad darajasining o'zgarishi foiz stavkasi o'zgarimas bo'lgan sharoitda ham pulga talabning ko'payishiga olib keladi. Bu grafikda pulga talab egri chizig'ining siljishi ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Monetaristik pul talabi kontseptsiyasi. Monetarizm - bu siyosat va amaliyotda hal qiluvchi omil sifatida muomalada bo'lgan pulni targ'ib qiluvchi makroiqtisodiy nazariya.

Monetaristlar J.M.Keynsning iqtisodiy agentlar o'z mulklarini saqlab qolish uchun o'zlarining aktivlarining bir qismini naqd pulda ushlab turishlari haqidagi g'oyasini qabul qildilar. Shu bilan birga, monetaristlar mulk ob'ekti sifatida pulga bo'lgan talabni belgilaydigan spekulyativ motiv g'oyasini rad etishdi.

Monetaristlar pulga bo'lgan talabni rentabellikning kerakli darajasini ta'minlash uchun turli darajadagi rentabellik va tavakkalchilik darajasidagi aktivlar portfelini shakllantirganda, xo'jalik yurituvchi subyektlarning mol-mulkini (aktivlarini) optimallashtirishning umumiy nazariyasi doirasida tushuntiradilar.

8.3. Pul taklifi. Bank multiplikatori

Pul taklifi (M_S) o'z ichiga bank tizimidan tashqaridagi naqd pullar (S) va zarur bo'lganda (D) iqtisodiy agentlar bitimlar uchun ishlatishi mumkin bo'lgan depozitlarni oladi:

$$M_S = S + D.$$

Aksariyat mamlakatlarda davlat pul chiqarishda monopol huquqqa ega.. Uni amalga oshirish huquqi nisbatan mustaqil muassasa Markaziy bank ixtiyorida. Markaziy bank O'zbekiston Respublikasi hududida qonuniy to'lov vositasi sifatida banknotlar va tangalar ko'rinishidagi pul belgilarini muomalaga chiqarish mutlaq huquqiga ega. Ammo pul taklifini ko'paytirish imkoniga yoki pul yaratish qobiliyatiga tijorat banklari ham ega. Ular kreditlar bera borib, to'lov vositalari emissiyasini yoki kredit multiplikasiyasini amalga oshiradi. Masalan, A bankning depoziti 2000 so'mga o'sgan bo'lsa, zahira normasi 20 % ga teng

bo'lganda (zahira normasi – tijorat banklar depozitlarining ma'lum qismini Markaziy bankda saqlab turish normasi), u 400 so'mni Markaziy bankda zahiralab, qolgan 1600 so'mni qarzga beradi. Shunday qilib, A bank pul taklifini 1600 so'mga ko'paytiradi va u endi $2000+1600=3600$ so'mni tashkil etadi. Ya'ni, omonatchilarning depozitlardagi 2000 so'mdan tashqari yana 1600 so'm qarz oluvchilar qo'lida qoladi. Agar, 1600 so'm yana banka tushsa, (masalan, B bankka) unda 20 % ga teng bo'lgan zahira normasida u 320 so'mni zahirada qoldirib, 1280 so'mni kreditga beradi hamda shu miqdorda pul taklifini oshiradi. Kredit berishning bu jarayoni so'nggi pul birligidan foydalanishga qadar davom etadi. Yakuniy hisob kitob bank depozitlari jami 10000 so'mga ko'payganligini ko'rsatadi. Bu jarayonni formula ko'rinishida quyidagicha yozishimiz mumkin:

$$M = (1/ rr) \times D$$

Bunda: M- pul taklifi hajmi; rr – majburiy zahiralash normasi ;
D - dastlabki depozit.

Keltirilgan formuladan ko'rinib turibdiki, pul taklifi $1/rr$ koeffisientiga bog'liq bo'lib, uni bank multiplikatori yoki pul ekspansiyasi multiplikatori, deb ataladi. U ushbu bank zahiralar normasida ortiqcha zahiralarining bir pul birligi bilan yaratilishi mumkin bo'lgan yangi kredit pullarining eng ko'p miqdorini bildiradi.

Pul taklifining kengaytirilgan modeli, pul multiplikatori. Pul taklifining umumlashma modeli Markaziy bankning pul taklifidagi roli hamda pulning bir qismini depozitlardan naqd pullarga oqib o'tishni hisobga olgan holda yoziladi. Bu model bir qator yangi o'zgaruvchilarni o'z ichiga oladi. Bular:

- pul bazasi (rezerv pullar, yuqori quvvatli pullar) – bank tizimidan tashqaridagi naqd pullar va tijorat banklari Markaziy bankda saqlaydigan depozitlar summasi;

- deponentlash koeffisienti - $Cr = S/ D$

Pul bazasini MV va bank rezervlarini R deb belgilasak,

$$MB=C+R$$

Pul taklifining kengaytirilgan modelini quyidagicha yozish mumkin:

$$M_s = \frac{C_r + 1}{C_r + r_r} \cdot MB \quad \text{yoki} \quad M_s = m \cdot MB$$

$(C_r + 1) / (C_r + r_r)$ nisbat pul multiplikatori deb yuritilib bir soʻmlik pul bazasi hisobiga necha soʻmlik pul taklifi yuzaga kelishini koʻrsatadi. **Pul multiplikatorini** – pul taklifining pul bazasiga nisbati koʻrinishida yozish mumkin:

$$m = \frac{M_s}{MB} = \frac{S+D}{C+R} = \frac{S/D + D/D}{S/D + R/D} = \frac{C_r + 1}{C_r + r_r}$$

C_r miqdori – aholining oʻz mablagʻlarini naqd pullar va depozitlar oʻrtasida qanday proporsiyada saqlashni tanlashga bogʻliq.

$r_r = R / D$ miqdori esa – aholining nafaqat Markaziy Bank belgilab bergan majburiy rezerv normasiga, balki tijorat banklari saqlab turishni moʻljallanayotgan ortiqcha rezerv miqdoriga ham bogʻliq.

Demak, pul taklifi pul bazasi va pul multiplikatori miqdoriga bogʻliq ekan. Pul multiplikatori pul bazasining bir miqdorga oshishi natijasida pul taklifi qanday oʻzgarishini koʻrsatadi.

Markaziy bank pul taklifini avvalambor, pul bazasiga taʼsir etish yoʻli bilan tartibga soladi.

Mamlakatda pul miqdori koʻpayadi, agar:

- pul bazasi oʻssa;
- majburiy zahiralash normasi pasaytirilsa;
- tijorat banklarining ortiqcha rezervlari kamaysa;
- naqd pullarning depozitlar umumiy summasiga nisbati pasaysa.

8.4. Pul bozorida muvozanat

Pul bozori modeli pulga talab va taklifni birlashtiradi. Dastlab, soddalik uchun pul taklifi Markaziy Bank tomonidan nazorat qilinadi va $(M/P)^S$ darajasida qayd qilingan deb olamiz.

Agarda M -pul taklifini, P -narxlar darajasini bildirsa, M^*/P^* pul vositalarining real zahirasi miqdorini ko'rsatadi.

$$(M/P) s = M^*/P^*$$

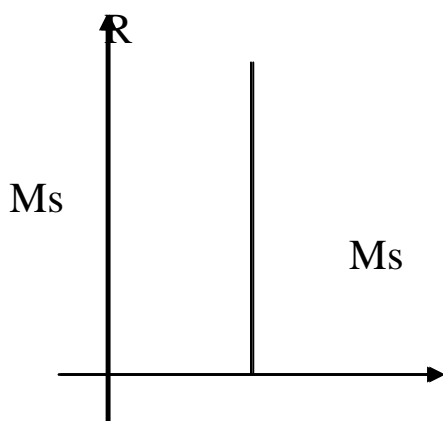
Bu yerda: M - pul taklifi darajasini bildiradi;

P – baholar darajasi (ushbu modelda ekzogen o'zgaruvchi) ni ko'rsatadi.

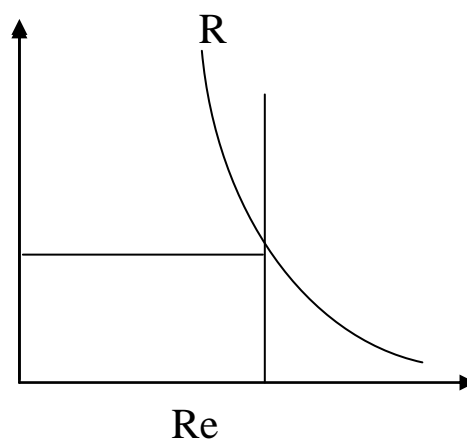
8.2-chizma real pul taklifi miqdoridagi foiz stavkasiga bog'liq bo'lmagan vaziyatni ko'rsatadi. Shuning uchun real pul vositalari taklifi grafikda ko'rsatayotganimizdek vertikal chiziq ko'rinishiga ega bo'ladi. Bu holat foiz stavkasi qanchalik o'zgarishiga qaramasdan real pul taklifi miqdori o'zgarimasdan qolgan vaziyatni aks ettiradi.

8.2-chizma. Real pul vositalari muvozanat

zahirasi taklifi grafigi modeli

8.3-chizma. Pul bozorida

MD

M^*/P^*

M/P

M^*/P^*

M/P

Baholar darajasini ham barqaror deb qabul qilamiz. Bu holatda real pul taklifi M^*/P^* ga teng va grafikda M_s to'g'ri chiziq ko'rinishiga ega bo'ladi.

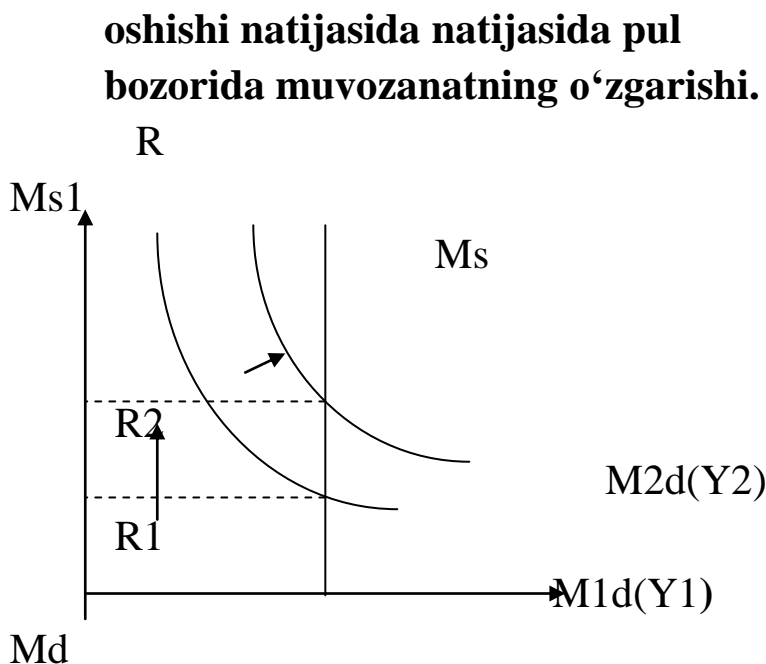
Pul talabi berilgan daromad darajasida foiz stavkasiga teskari proporsional egri chiziq ko'rinishiga ega. Muvozanat nuqtasida pul talabi va taklifi o'zaro teng, (8.3-chizma).

O'zgarib turuvchi foiz stavkasi pul bozorini muvozanatda ushlab turadi. Foiz stavkasining o'zgarishi natijasida iqtisodiy agentlar o'z aktivlari tarkibini o'zgartirgani tufayli pul bozorida muvozanatga erishish uchun vaziyatga ta'sir etib uni o'zgartirish zarur va mumkindir. Agar R juda yuqori bo'lsa, pul taklifi unga bo'lgan talabdan yuqori bo'ladi. Iqtisodiy agentlar o'zlarida to'planib qolgan ortiqcha naqd pullarni aksiya va obligasiyalarga aylantirib, ulardan qutilishga intilishadi.

Yuqori foiz stavkasi, ta'kidlanganidek, obligasiyalar kursining pastroq darajasiga mos keladi. Shu sababli, arzon obligatsyalarni (kelajakda foiz stavkasi pasayishi oqibatida ular kursi o'sishini ko'zda tutib) sotib olish foydali bo'ladi.

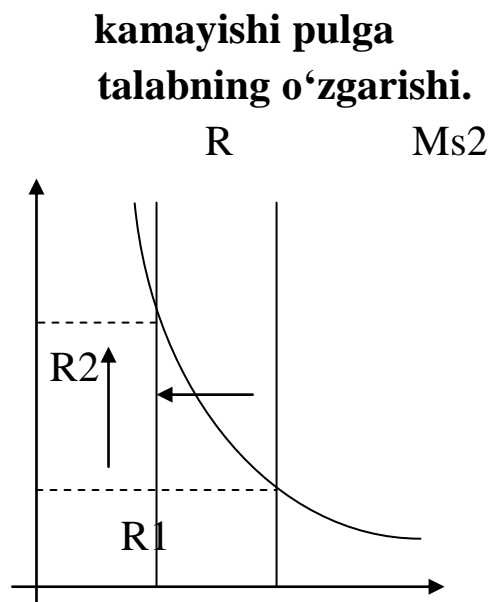
Banklar, $M_s > M_d$ bo'lgani uchun foiz stavkasini pasaytira boshlaydi. Asta-sekin iqtisodiy agentlar o'z avtlari tarkibini o'zgartirishi va banklar tomonidan foiz stavkasining o'zgartirilishi oqibatida pul bozorida muvozanat tiklanadi. Foiz stavkasi pasayib ketgan holatda teskari jarayon ro'y beradi.

8.4-chizma. Daromadlar darajasining oshishi natijasida pul bozorida muvozanatning o'zgarishi.

M^*/P^*
 M^*1/P^* M/P

8.5-chizma. Pul kamayishi pulga talabning o'zgarishi.

M^*2/P^*

Foiz stavkasi va pul massasi muvozanatli darajasining o'zgarib turishi pul bozorining ekzogen o'zgaruvchilari – daromadlar darajasi va pul taklifining o'zgarishi natijasida ham ro'y beradi.

Grafik ko'rinishda, bu, pul talabi va pul taklifi egri chiziqlarining siljishi sifatida namoyon bo'ladi (8.4, 8.5 chizmalar).

Daromadlar darajasining Y_1 dan Y_2 ga qadar o'sishi (20-chizma) pulga talabni $M1d$ dan $M2d$ gacha oshishiga va foiz stavkasini R_1 dan R_2 ga qadar ko'tarilishiga olib keladi. Pul taklifining kamayishi ham foiz stavkasining ko'tarilishiga va muvozanat nuqtasining o'zgarishiga olib keladi.

Pul bozorida muvozanatni o'rnatish va saqlab turish mexanizmi qimmatli qog'ozlar bozori rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitida muvafaqiyatli amal qiladi. Pul bozorida muvozanat tovarlar va xizmatlar bozorida muvozanat singari makroiqtisodiy muvozanatning muhim tarkibiy qismidir.

O'z-o'zini tekshirish va muhokama uchun savollar

1. Pul va pul massasi nima?
2. Pulning miqdoriy nazariyasi nimani ifodalaydi?
3. Pulga talabning klassik nazariyasi qanday asoslarga tayanadi?
4. Pulga talabning keynscha nazariyasining mohiyati nimada va klassik nazariyadan nimasi bilan farq qiladi?
5. Pul taklifining umumiy modeli mohiyatini tushuntirib bering.
6. Pul (bank) multiplikatori nimani ko'rsatadi?
7. Markaziy bankning pul muomalasini tartibga solishdagi rolini tushuntiring.

IX BOB. IQTISODIYOTNING MOLIYAVIY SEKTORI

9.1. Davlat byudjetining mohiyati va funksiyalari

Moliya - bu takror ishlab chiqarish jarayonni ta'minlash va jamiyat ehtiyojlarini qondirish maqsadida mablag'larni (moliyaviy resurslarni) shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanish jarayonida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlar tizimidir.

Moliyaviy faoliyatni, moliyaviy munosabatlarni va ularga xizmat ko'rsatuvchi maxsus muassasalarni (Moliya vazirligi, banklar, g'aznachilik, soliq xizmatlari) tartibga soluvchi shakllar, usullar va normalarning yig'indisi birgalikda davlatning moliyaviy tizimini tashkil etadi.

Davlat o'z iqtisodiy funksiyalarini bajarishda moliyaviy manba sifatida davlat byudjetiga tayanadi. Davlat byudjeti mamlakat moliya tizimining markaziy unsuri bo'lib makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Davlat byudjeti moliyaviy balans sifatida ikki qismdan iborat bo'lib, bu qismlarni sodda qilib daromadlar va xarajatlar deb atash mumkin.

Davlat byudjeti daromadlari soliq va soliq bo'lmagan tushumlar hisobiga shakllansada, makroiqtisodiy tahlilda u soliqlar hisobigagina shakllanadi deb qaraladi.

Davlat byudjeti xarajatlari tarkibida iqtisodiyotga xarajatlar, markazlashgan investitsiyalarni moliyalashtirish, ijtimoiy himoya, ijtimoiy soha, davlat boshqaruv va sud idoralarini moliyalashtirish moddalari mavjud.

Davlat byudjet xarajatlarini (davlat xarajatlari va transfert to'lovlari) ko'paytirish yoki qisqartirish orqali mamlakat iqtisodiyotiga aralashadi. Davlat tomonidan tartibga solishning bevosita usullari yoki byudjet siyosati tovar va xizmatlarning davlat xaridi, YaIMni taqsimlash va qayta taqsimlash, ijtimoiy dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish, davlat byudjetining daromadlar va xarajatlar qismidagi mutanosiblikni ta'minlash, ishlab chiqaruvchilarga moliyaviy yordam shakllarini ko'rsatish, baholar ustidan nazorat o'rnatish, eksport va

import qilinadigan tovarlarga kvotalar oʻrnatish va shuningdek, mamlakat aholisini himoya qilish maqsadida olib borilayotgan chora-tadbirlar majmuasidan iborat.

Davlat tomonidan koʻrsatiladigan moliyaviy yordamlar dotatsiya, subvensiya va subsidiya shakllarida olib boriladi.

Subsidiyalar – bu, pul yoki natura koʻrinishidagi yordam turi boʻlib, byudjet va byudjetdan tashqari fondlardan koʻrsatiladi. Subsidiyalar bevosita va bilvosita boʻlishi mumkin. Bevosita subsidiyalarga kapital qoʻyilmalar, ilmiy tadqiqotlar, kadrlarni qayta tayyorlashga ajratilgan mablagʻlar kirsam, bilvosita subsidiyalarga soliq imtiyozlari, imtiyozli shartlarda kreditlar berish, pasaytirilgan bojxona bojlari va boshqalar kiradi.

Bundan tashqari davlat aholini davlat transfertlari koʻrinishida himoya qiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida koʻp qirrali soliqlar tizimidan foydalaniladi. Aholi davlat byudjetiga har oyda olgan daromadlariga qarab daromad soligʻi toʻlaydi, korxonalar esa olgan foydasiga qarab foydadan soliq toʻlaydilar. Shu kabi juda koʻp mavjud soliq turlaridan oqilona va ilmiy asosda foydalanish orqali davlat soliq siyosatini, soliq stavkalari miqdorlarini va imtiyozlari turlarini aniqlaydi va shu bilan butun makroiqtisodiy vaziyatga taʼsir koʻrsatadi. Soliqlarni oʻzgartirish orqali investitsiyalar va jamgʻarmalar ragʻbatlantiriladi.

Davlat byudjeti mablagʻlari hukumatning daromadlarni va resurslarni qayta taqsimlash funksiyasini bajarishi uchun imkoniyat yaratadi.

Davlat byudjeti xarajatlari. Davlat byudjeti xarajatlarining tarkibiga ijtimoiy soha, ijtimoiy himoya, iqtisodiyotga xarajatlar, markazlashtirilgan investitsiyalarni moliyalashtirish xarajatlari, davlat hokimiyati organlari, boshqaruv va sud organlari, davlat hokimiyati organlari, boshqaruv va sud organlari xarajatlari va boshqa xarajatlar kiradi.

Davlat byudjeti xarajatlarining yarmidan koʻpi quyidagilarga yoʻnaltirildi:

– byudjet muassasalari va tashkilotlari xodimlarining ish haqi, barcha turdagi pensiyalar va ijtimoiy nafaqalar, stipendiyalarning miqdorini inflyatsiya darajasidan yuqoriroq darajada oshirish. Bundan ko‘zlangan maqsad, respublika aholisining turmush darajasini yanada oshirish va fuqarolarga ijtimoiy madadni kuchaytirishdan iborat;

Bundan tashqari mamlakat iqtisodiyotida qishloq xo‘jaligining tutgan o‘rniga e‘tibor qaratilib va iqtisodiyotda amalga oshirilayotgan tuzilmaviy o‘zgarishlar talablaridan kelib chiqib byudjet mablag‘lari, eng avvalo quyidagi masalalarni yechishga: qishloq xo‘jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish; sug‘oriladigan yerlarni suv bilan yetarlicha ta‘minlash; fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish; qishloq joylarda ishlab chiqarish munosabatlarini takomillashtirish; bozor prinsiplariga mos ravishda qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishning uyushgan boshqaruv tizimini joriy etish; qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilarning erkinligini oshirishga qaratilgan.

Byudjet daromadlariga quyidagilar kiradi: soliqlar (to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita), kreditlar bo‘yicha foizlar, korxonalar foydasidan, xususiylashtirishdan, qimmatli qog‘ozlardan, davlat bojlaridan, shtamp bojididan va boshqalar. Davlat byudjetining asosiy manbai soliqlardir.

9.2. Soliqlarning turlari va funksiyalari

Soliqlar majburiy to‘lovni ifoda etuvchi pul munosabatlarini bildirib, bu munosabatlar soliq to‘lovchilar (huquqiy va jismoniy shaxslar) bilan soliqni o‘z mulkiga aylantiruvchi davlat o‘rtasida yuzaga keladi.

Korxonalar va tashkilotlar aholiga xizmat ko‘rsatganida, ishlar bajarganida yoki bozorlarda oldi-sotdi qilganda ham pul to‘lovlari mavjud. Lekin ular soliq bo‘la olmaydi. Soliq munosabati bo‘lish uchun davlat mamlakatda yaratilgan yalpi ichki mahsulot qiymatini taqsimlash yo‘li bilan majburan davlat byudjetiga mablag‘ to‘plash jarayonini amalga oshiradi.

Soliqlarning o'ziga xos belgilari mavjud bo'ladi, ularga: majburiylik, xazinaga tushishlik, qat'iylik va doimiylik, ani soliq to'lovchi uchun ekvivalentsizlik belgilari mavjuddir.

Birinchi belgi-majburiylik. Soliq va yig'imlar majburiy bo'ladi, bunda davlat soliq to'lovchining bir kism daromadlarini majburiy badal sifatida byudjetga olib qo'yadi. Bu majburiylik Oliy Majlis tasdiqlab bergan Soliq Kodeksiing tamoyili asosida amalga oshiriladi. Demak, majburiylik belgisi huquqiy tomondan davlat uchun kafolatlangan.

Ikkinchi belgi soliqlarning davlat mulkiga aylanishidir. Soliqlar albatta xazinaga-davlat byudjetiga va boshqa davlat pul fondlariga tushadi. Bordi-yu, to'lov boshqa ixtiyoriy fondlar - Iste'dod, Ekosan, Kamolot, Nuroniy jamg'armalariga tushsa, unda soliq munosabati bo'lmaydi. Chunki, majburiylik tamoyili yuk, u to'lov davlat mulkiga tushmaydi.

Soliqlar qat'iy belgilangan va doimiy harakatda bo'ladi. Tarixda 50 va 100 yillab o'zgarmasdan harakatda bo'lgan soliqlar mavjud. Ilmiy asosi qancha chuqur bo'lsa soliqlar shuncha qat'iy va uzoq yillar o'zgarmasdan harakat qiladi yoki juda kam o'zgaradi.

Lekin, davlatga to'langan soliq summasi to'lovchining shaxsan o'ziga to'liq qaytib kelmaydi, ya'ni u ekvivalentsiz pul to'lovidir. Masalan, soliq to'lovchi bu yili davlatning sog'likni saqlash va maorif xizmatlaridan hech foydalanmagan bo'lishi mumkin. Lekin bozor iqtisodiyoti sharoitida hamma soliq to'lovchilarningn soliq va yig'imlari davlatning ularga ko'rsatgan xilma-xil xizmatlari (mudofaa, xavfsizlikni ta'minlash, tartib-intizomni o'rnatish va boshqa ijtimoiy-zaruriy xizmatlar) orqali o'zlariga qaytib keladi. Demak, soliq to'lovchilar nuqtai nazaridan olganda hamma soliqlar bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning ko'rsatgan ijtimoiy xizmatlari uchun to'lanadigan (to'lov) xaqdir. Soliqlar byudjetga va davlat pul fondlariga kelib tushadigan, majburiy harakterga ega bo'lgan pul to'lovi munosabatlaridir.

Shuningdek, soliqlar iqtisodiy kategoriya bo'lganligi uchun bozor iqtisodiyoti munosabatlari, shu jumladan, moliyaviy munosabatlar bilan chambarchas bog'liqdir. Bozor iqtisodiyoti erkin iqtisodiyotdir, ya'ni har bir huquqiy shaxs, tadbirkor o'z tovariga erkin baho belgilashi,

mahsulot yetkazib beruvchini topishi va o'zi iste'molchini topib unga mahsulotni sotish huquqiga ega. Shuning uchun davlat ularning bir qism daromadlarini taqsimlab, byudjetga oddiy ajratma sifatida ololmaydi. Soliq qilib olish uchun Oliy majlisning qarori zarur, ya'ni qonun bilan olingan to'lov byudjetga o'tadi. Erkin iqtisodiyot sharoitida soliqlar ham erkin, ochi, anik bo'ladi, demokratik to'lovga aylanadi.

Soliqlar iqtisodiy kategoriya bo'lganligidan to'lovchilar va byudjet o'rtasida daromadlar taqsimlanayotganda tomonlarning iqtisodiy manfaatini, albatta, e'tiborga olish zarur. Soliq to'lovchilar daromadini davlat istaganicha ololmaydi, soliqlarni byudjetga olishning ma'lum chegarasi mavjud. Bu haqida ko'plab yirik iqtisodchilar va davlat arboblari o'z asarlarida aytib o'tgan. Uni davlat, shu bilan birga soliq to'lovchilarning mahsulot ishlab chiqarish va foyda olishdagi faoliyatini hisobga olib soliq belgilanadi. Ikkinchi tomondan, soliqlardan makroiqtisodiyotni rivojlantirish, bozor infratuzilmasini yaratish va boshqa umumdavlat maqsadlari uchun yetarli molyaviy resurslar to'plash uchun foydalaniladi. Soliqlarning mohiyati soliq to'lovchilar bilan davlat o'rtasidagi doimiy, uzoq muddatli munosabatlarda o'z ifodasini topadi. Aniqroq aytsak, bu yerda iqtisodiy munosabat, ya'ni pul munosabati mavjuddir.

Markazlashgan pul fondini va davlatning boshqa fondlarini majburiy tashkil etadigan soliq va yig'imlar turlarining yig'indisiga soliqlar tizimi deb ataladi. Bu ta'rifda soliq va yig'imlar yagona mohiyat, ya'ni «majburiy xarakterga ega bo'lgan munosabat va ularning bir-biri bilan bog'liqligi va nihoyat byudjetga tushishligini ko'rsatadi. Bu O'zbekiston Respublikasi soliq Kodeksi mazmuniga mos keladi. Shu yerda bahsli masala ham mavjud, ya'ni davlatning byudjetdan tashqari fondlariga (pensiya, ijtimoiy sug'urta, bandlik, yo'l fondlari va boshqalarga) to'lovlarni ham majburiylik nuqtai nazardan soliq tizimiga kiritish muammosi mavjud. O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksiga binoan soliqlar tizimi umumdavlat soliqlari hamda mahalliy soliqlar va yig'imlarni o'z ichiga oladi (9.1-jadval).

9.1-jadval

O'zbekiston Respublikasida soliqlar tizimi tarkibi

Umumdavlat soliqlari.	Mahalliy soliqlar va yig'imlar
1.Yuridik shaxslar daromadiga (foydasiga) soliq.. 2.Jismoniy shaxslar daromadiga soliq.. 3.Qo'shilgan qiymat solig'i. 4.Aksiz solig'i. 5.Yer osti boyliklaridan foydalanish solig'i. 6.Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq.. 7.Savdo va umumiy ovqatlanish tashkilotlaridan yalpi daromad solig'i. 8.Bojxona boji. 9..Davlat boji. 10.Kimmatli qog'ozlarni ro'yxatdan o'tkazish yig'imi. 11.Boshqa daromadlar.	1.Mol-mulk solig'i. 2.Yer solig'i. 3.Yagona soliq.. 4.Infratuzilmani rivojlantirish solig'i. 5.Jismoniy shaxslarning transport yoqilg'isi uchun iste'mol solig'i. 6.Jismoniy shaxslar chetdan tovarlar olib kelganligi uchun yagona bojxona to'lovi. 7.Savdo huquq yig'imi, shu jumladan alohida tovarlarni turlarini sotish lisenziya yig'imi. 8. Ishbilarmonlik bilan shug'ullanuvchi.huquqiy hamda jismoniy shaxslarni ro'yxatdan o'tkazish yig'imi. 9.Boshqa to'lovlar.

1-jadvalda ko'rinib turibdiki, hozirgi kunda soliqlar kodeksida 7 ta umumdavlat (respublika) soliqlari va 5 ta mahalliy soliqlar kiradi

Soliqlarni obyekt va iqtisodiy mohiyati bo'yicha guruhlanadi. Soliqlarni guruhlash iqtisodiyotga ijobiy va salbiy ta'sirlarni o'rganishning ilmiy va amaliy uslubidir.

Soliqlar soliqqa tortish obyektiga qarab to'rt guruhga bo'linadi:

- oborotdan olinadigan soliqlar;
- daromaddan olinadigan soliqlar;
- mol-mulk qiymatidan olinadigan soliqlar;
- yer maydoniga qarab olinadigan soliqlar..

Oborotdan olinadigan soliqlarga qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz solig'i, bojxona va yer osti boyliklari qiymatidan olinadigan soliqlar kiradi. Lekin oborot (aylanma) tushunchasi bizning qonunchiligimiz bo'yicha ilgari dek mahsulot realizatsiyasi oborotidan emas, balki mahsulotlarni yuklab yuborgan qiymat bilan o'lchanadi Yalpi

tushumdan olinadigan yagona soliq ham oborotdan olinadigan soliqlarga kiradi.

Daromaddan olinadigan soliqlarga huquqiy shaxslarning daromadiga (foydasiga), jismoniy shaxslarning daromadiga solinadigan soliq, savdo tashkilotlarining yalpi daromadidan soliqlari kiradi. Bu guruh soliqlarga ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i ham kiradi.

Mol-mulk qiymatidan olinadigan soliqlarga mol-mulk solig'i, ekologiya, avtomobil mashinalarini qayta sotish solig'i va boshqalar kiradi.

Yer maydonlaridan olinadigan soliqlarga qishlok xo'jalik tovar ishlab chiqaruvchilarning yagona yer solig'i va yuridik (noqishloqxo'jalik) va jismoniy shaaxslarning yer soliqlari kiradi.

Iqtisodiy mohiyatiga qarab soliqlar egri va to'g'ri soliqlarga yoki bevosita va bilvosta bo'linadi.

To'g'ri soliqlarni bevosita soliq to'lovchilarning o'zi tulaydi, ya'ni soliqni huquqiy to'lovchisi ham, haqiqiy to'lovchisi ham bitta shaxs bo'ladi. To'g'ri soliq yukini boshqalarga ortish holati bu yerda bo'lmaydi. Bu soliqlarga hamma daromaddan to'lanadigan va barcha mulk soliqlari kiradi.

“To'g'ri soliqlardan to'g'ridan-to'g'ri daromaddan soliq to'langanligi uchun soliqlar stavkasining kamaytirilishi korxonalar daromadining ko'p qismini ularga qoldirib, investitsiya faoliyatini kengaytirish imkonini yaratib, bozor iqtisodiyotini rivojlantiradi. Bu soliqlarning stavkalari ko'paytirilsa, biznes imkoniyatlari kamaya borib, iqtisodiy rivojlanishni susaytiradi. Demak bu guruh soliqlarning stavkalari to'g'ridan-to'g'ri bozor iqtisodiyoti bilan chambarchas bog'langandir”^{*}.

Egri soliqlarni huquqiy to'lovchilari mahsulot (ish, xizmatni) yuklab yuboruvchilardir (xizmat ko'rsatuvchilardir). Lekin soliq og'irligini haqiqatdan ham byudjetga to'lovchilari tovarni (ish, xizmat) iste'mol qiluvchilardir, ya'ni haqiqiy soliq to'lovchilar bu yerda yashiringan. Bu soliqlar tovar (ish, xizmat) qiymati ustiga ustama ravishda qo'yiladi.

Bu soliqlarning ijobiy tomoni mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlarni chetga chiqib ketishini chegaralaydi, mamlakat ichida tovarlar ko'p bo'lishiga yordam beradi. Egri soliqlar orqali tovarlar qiymati oshirilmasa, bozorlarda ularning taqchilligi ortadi. Egri soliqlar stavkasining asosli ravishda oshirilishi korxonalar faoliyatining moliyaviy yakuniga to'gridan to'gri ta'sir etmaydi, ya'ni investision faoliyatini qisqartirmaydi. Ammo soliq stavkasi tahlil qilinmasdan oshirib yuborilsa korxonalar mahsulotlarini sotishda qiyinchilikka uchrab, foydasi va byudjetga to'lovlari kamayishi mumkin.

Bu soliqlarning yana bir tomoni muomaladagi ortiqcha pul massasini kamaytirib, inqirozni jilovlab boradi. Birok bu soliqlar mehnat bilan band bo'lgan aholining real daromadini pasaytiradi. Korxonalarda to'gri soliqlar stavkasini kamaytirish hisobiga berilgan imkoniyat ko'proq mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirib, tovarlar assortimentining oshishini ta'minlashi kerak.

Jahon soliq amaliyotida to'g'ri va egri soliqlar nisbatiga qarab u yoki bu mamlakat iqtisodiyotini rivojlanishi yoki iqtisodiy qiyinchiliklarni borligini tahlil qilib berish mumkin. Masalan. AQShda to'g'ri soliqlar salmog'ining byudjet daromadida 90 foizga yaqin bo'lishi bu yerda rivojlangan bozor iqtisodiyoti mavjudligidan darak beradi.

Egri soliqlar tarkibiga QQS, aksiz solig'i, bojxona boji, yer osti boyliklaridan foydalanish soliqlari kiradi. Yuqorida aytib o'tilganidek, to'g'ri va egri soliqlar yagona soliq tizimini tashkil etib bir-biri bilan o'zaro bog'langan. Umumiy soliq summasi o'zgarmagan holda birining stavkasini kamaytirish ikkinchisini stavkasini oshirishni talab etadi.

Soliqlarning umumdavlat (respublika) va mahalliy soliq'larga bo'linishi hukumat idoralarining respublika hukumati va mahalliy hukumat'larga bo'linishi asosida kelib chiqadi. Har bir xokimiyat idoralari o'zlarining bajaradigan muhim vazifalaridan kelib chiqib, o'z byudjetiga va uni ta'minlaydigan soliq'larga ega bo'lishi kerak. Respublika hukumati umumdavlat miqyosida katta vazifalarni mudofaa, xavfsizlikni saqlash, tartib intizom infrastrukturasini yaratish, mehnatkashlarga ijtimoiy himoyasini tashkil etish va boshqa bir qator

yirik vazifalarni bajaradi. Shuning uchun uning byudjeti ham soliqlari ham salmoqli bo'lishi shart. QQS, aksiz solig'i, yuridik shaxslarning daromadi (foydasi)dan, fuqarolar daromadidan olingan soliqlar respublika byudjetiga tushadi. Umumdavlat soliqlarining muhim xususiyati shundaki, respublika byudjetiga tushadigan soliqlardan mahalliy byudjetlarni boshqarib borish uchun ajratma sifatida tushushi mumkin. Bordiyu, ajratma yetmasa subvensiya yoki subsidiya beriladi. Agar kelgusi yil mahalliy byudjetlarning o'z manbalari (soliqlari) ko'payib qolsa, respublika soliqlardan ajratma berishning hojati qolmaydi. Respublika va mahalliy soliqlar yagona mohiyatiga ega bo'ladi, byudjetga to'lanishi lozim bo'lgan to'lovlardir.

Mahalliy soliqlar hukumatlar bajaradigan vazifalariga qarab belgilanib, ularga doimiy va to'liq biriktirib beriladi. Mahalliy hukumatlar asosan mehnatkashlarga yaqin bo'lganligidan ularga ijtimoiy masalalarni maktab, sog'likni saqlash, madaniyat, maorif, shahar va qishloqlar obodonchiligi kabi vazifalarni bajaradi. Lekin bu soliqlar va yig'img'lar ularning byudjet harajatlarining 30-40 foizini qoplaydi, xolos. Keyingi vaqtlarda mahalliy byudjetlar daromadlari salmog'ini 50-60 foizga yetkazish kabi hukumat qarorlari mavjud. Mahalliy byudjetlar daromadlarini ko'paytirish eng dolzarb masalalardan biridir. Faqat o'z daromad manbaiga to'liq ega bo'lgan mahalliy hukumatlar o'z faoliyatlarini to'liq amalga oshirishlari mumkin. Aks holda, har xil moliyaviy kamchiliklarga yo'l qo'yish ehtimoli bor. Mahalliy soliqlarning muhim xususiyati shundaki ular faqat shu hududning byudjetiga tushadi. Boshqa byudjetlarga ajratmalar berilmaydi.

Mahalliy byudjetlarning soliq va yig'img'lar kam bo'lganligidan bu byudjetlarning daromadlar va xarajatlarini barqarorlashtirish (balanslashtirish) ancha murakkabdir. Bu masalani yechishda ilgari ko'rsatganimizdek hududdan respublika byudjetiga tushadigan soliqlardan ajratmalar beriladi. (masalan, QQS, daromad solig'i va boshqalar). Amaliyotda shu soliqlardan mahalliy byudjetlarga ular byudjetini barqarorlashtirish uchun 100 foizgacha ajratma bermasdan turib subvensiya (maksadli yordam) berish hollari uchraydi. Vaholanki,

mahalliy hukumatlarni o‘z hududlaridan tushadigan soliqlarni undirishga qiziqtirish uchun 100 foizgacha ajratmalar berish maqsadga muvofiqdir.

Subvensiya yoki subsidiya uslublari esa mahalliy hukumatlarning respublika hukumatiga murojaat etish lozimligini bildirib, ularni o‘z xududlaridagi soliqlar to‘liq undirilishini qiziqtirmaydi, ulardagi boqi beg‘amlilik kayfiyatini kuchaytiradi.

Soliq tizimining takomilashganligi soliq turlari, stavkalari, soliqlarning davlat byudjeti tarkibidagi daromadning nisbati mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasiga qay darajada mos kelishi, iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish, mamlakat iqtisodiyotini yuksaltirish maqsadlariga mutanosibli bilan belgilanadi.

9.3. Byudjet –soliq siyosatining mohiyati, usullari va byudjet multiplikatorlari

Davlatning asosiy vazifasi - iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni ishlab chiqarish hajmlarining o‘shirishini ta'minlash, aholini ish bilan ta'minlash, narxlar darajasini pasaytirish va ularning barqarorligi, aholi farovonligi darajasini oshirish.

Ushbu vazifalarning barchasi moliyaviy siyosat orqali amalga oshiriladi.

Moliyaviy siyosat, bu davlatning moliyaviy resurslarni safarbar etish, ularni taqsimlash va mamlakat moliyaviy qonunchiligi asosida foydalanishga qaratilgan chora-tadbirlardir. U fiskal va byudjet siyosatidan iborat.

Byudjet-soliq siyosati deganda noinflyatsion YaIM ishlab chiqarish sharoitida iqtisodiyotda to‘liq bandlilikni, to‘lov balansining muvozanatini va iqtisodiy o‘shirishni ta‘minlashga qaratilgan davlat xarajatlari va soliqlarini o‘zgartirishni o‘z ichiga olgan chora tadbirlar tushuniladi.

Iqtisodiyot turg‘unlik yoki pasayish davrida bo‘lgan vaziyatlarda davlat tomonidan rag‘batlantuvchi fiskal siyosat-fiskal ekspansiya olib boriladi. Ya'ni, davlat qisqa muddatda iqtisodiyotning pasayishi muammosini davlat xarajatlarini oshirish yoki soliqlarni kamaytirish,

yohud ikkalasini bir vaqtning o'zida olib borish evaziga hal etadi. Uzoq muddatda davlat xarajatlarining yuqori bo'lishi va soliqlarni kamaytirish ishlab chiqarish omillarining o'sishiga va natijada, iqtisodiy salohiyatning ko'tarilishiga olib kelishi mumkin. Ammo, bunga Markaziy bank tomonidan olib boriladigan pul-kredit siyosatidan samarali foydalanish va davlat xarajatlari tarkibini maqbul holatga olib kelish orqaligina erishish mumkin. Iqtisodiyotda to'liq bandlik va ortiqcha talab natijasida inflyatsiya kelib chiqishi mumkin bo'lgan vaziyatlarda cheklovchi fiskal siyosat- fiskal restriksiya olib boriladi. Cheklovchi fiskal siyosat davlat xarajatlarini (G) kamaytirish yoki soliqlarni (T) oshirish yoki bo'lmasa ikkala tadbirni bir vaqtda olib borish orqali iqtisodiyotning davriy o'sishini chegaralashdan iborat. Qisqa muddatli davrlarda ushbu tadbirlar talab inflyatsiyasini kamaytiradi. Uzoq muddatli davrlarda esa yuqori soliqlar iqtisodiyotda stagnasiyaga olib kelishi mumkin. Bu esa mamlakatning iqtisodiy salohiyatini izdan chiqaradi. Bunga davlat xarajatlaridan samarasiz foydalanish qo'shimcha turtki bo'lishi mumkin.

Davlat xarajatlari, soliq va balanslashgan byudjet multiplikatorlari.

Qisqa muddatli davrda byudjet-soliq siyosati davlat xarajatlari, soliq va balanslashgan byudjet multiplikatorlari samarasi ta'siri ostida bo'ladi.

$$\Delta G \uparrow \rightarrow \Delta E \uparrow (\Delta E \approx \Delta C) \rightarrow \uparrow \Delta Y (\Delta Y = \Delta C * m)$$

Davlat xarajatlarining ΔG miqdorga o'sishi rejalashtirgan xarajatlarining ΔE miqdorda o'sishiga va umumiy xarajatlarning egri chiziq bo'yicha yuqoriga surilishiga olib keladi. Bu vaziyatda yalpi ishlab chiqarish hajmi (ΔY) miqdorida o'sadi.

Xarajatlardagi ozroq o'zgarish daromadlardagi undan ancha katta bo'lgan, o'zgarishni keltirib chiqaradi va $\Delta Y / \Delta E = 1 / (1 - b)$ bo'ladi (9.1-chizma).

$$\Delta Y = \Delta E * (1 / (1 - b)) = \Delta E * m$$

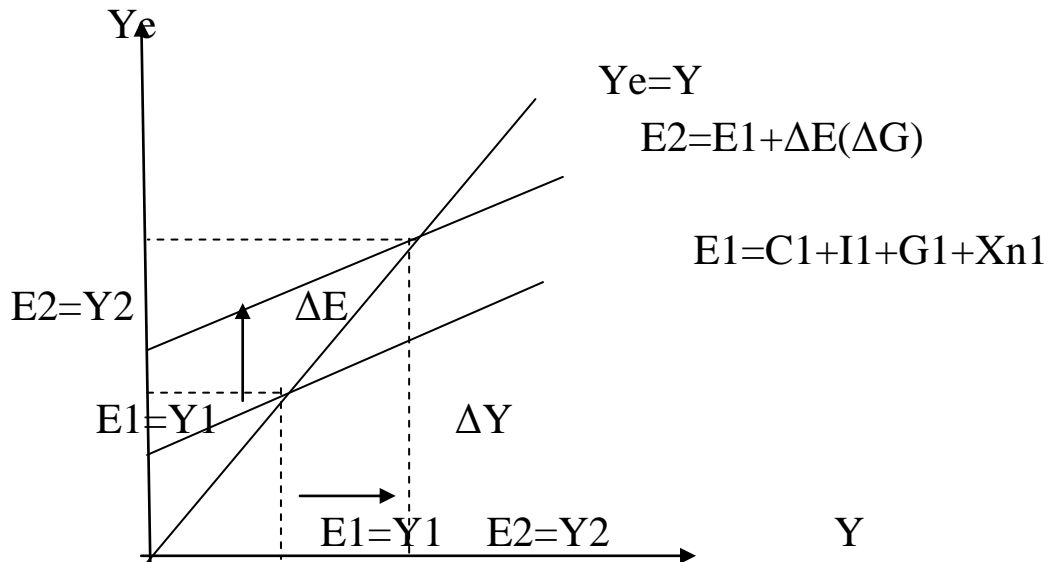
Soliqqa tortish hisobga olinmaganda yopiq iqtisodiyot uchun davlat xarajatlari multiplikatori va ishlab chiqarishning muvozanatli hajmini quyidagi tenglamalar sistemasini yechish orqali topish mumkin:

$$\begin{cases} Y=C+I+G \\ C=a+bY \end{cases}$$

Bu yerda: $Y=C+I+G$ – yopiq iqtisodiyot uchun asosiy makroiqtisodiy ayniyat;

9.1-chizma

Davlat xarajatlari o'zgarishining multiplikativ samarasi

Tenlamalar sistemasini Y uchun yechib quyidagi natijani olamiz:

1

$$Y = \frac{1}{1-b} (a+I+G);$$

1-b

Bu yerda: $1/(1-b)$ – yopiq iqtisodiyotda soliqqa tortish hisobga olinmagan vaziyatda xarajatlar multiplikatori;

$(a+I+G)$ –avtonom xarajatlar;

$b=MPC$ – istemolga chegaralangan moyillik bo‘lib multiplikator miqdorini belgilovchi asosiy omildir. Soliqqa tortish hisobga olinganda iste‘mol funksiyasi o‘zgaradi va $C=a+b(1-t)Y$ ko‘rinishni oladi. Bu tenglamani asosiy makroiqtisodiy ayniyatga qo‘yib yechsak, quyidagi natijani olamiz:

1

$$Y = \frac{1}{1-b(1-t)} (a+I+G)$$

1-b(1-t)

Bu yerda: $1/(1-b(1-t))$ □ yopiq iqtisodiyotda xarajatlar multiplikatori;

t □ chegaraviy soliq stavkasi.

$$t = \Delta Y / \Delta T$$

Bu yerda: ΔT – to‘lanadigan soliqlar miqdorining o‘sishi;

ΔY – daromadlarning o‘sishi.

Progressiv soliq tizimi multiplikator samarasini yumshatadi va ishlab chiqarish hamda bandlilik darajalarini barqarorlashtiradi.

Soliqqa tortish hisobga olingan holdagi xarajatlar multiplikatori soliqqa tortish hisobga olinmagan holdagi soliq multiplikatoridan ancha kichikroq miqdorga ega, chunki daromadlarga aylangan xarajatlarning bir qismi soliq'larga chegirilib, muomaladan chiqadi va multiplikasiya samarasini pasaytiradi. Bu ikkala formulani solishtirganda ham ko‘zga tashlanadi. Shuningdek ochiq iqtisodiyotda oshgan daromadlarning bir qismi importga yo‘naltirilishi oqibatida muomaladan chiqib ketishi tufayli multiplikator samarasi yopiq iqtisodiyotga nisbatan pastdir.

Ochiq iqtisodiyotda davlat xarajatlari multiplikator va muvozanatli ishlab chiqarish hajmi quyidagi tenglamalar sistemasini yechib topiladi:

$$\begin{cases} Y = C + I + G + X_n \\ C = a + b(1-t) \times Y \\ X_n = g + m'Y \end{cases}$$

Agarda (2) va (3) tenglamalarni asosiy makroiqtisodiy ayniyatga qo‘yib, yechsak quyidagi yechimga ega bo‘lamiz:

1

$$Y = \frac{1}{1 - b(1-t) + m'} (a + I + G + g)$$

Bu yerda: $1 / 1 - b(1-t) + m'$) ochiq iqtisodiyotda davlat xarajatlar multiplikatori.

Muvozanatli daromadlar darajasiga soliqlarni kamaytinish ham multiplikativ ta‘sir ko‘rsatadi. Soliqlar miqdorini ΔT ga kamaytirsak, tasarrufdagi daromad darajasi ΔT ga oshadi. Iste‘mol xarajatlari mos tarzda $\Delta T \times b$ (bu yerda b -iste‘molga chegaraviy moyillik) miqdorga oshadi va u rejalashtirilgan xarajatlar egri chizig‘ini yuqoriga siljitadi, milliy ishlab chiqarish hajmini esa ΔU ga oshiradi.

Soliq multiplikasiya samarasi davlat xarajatlari singari soliqlarning bir marta o'zgarishi oqibatida iste'molning bir necha bor o'zgarishiga boqliq.

$$T \downarrow (\Delta T) \Rightarrow Y_d \uparrow (\Delta Y_d = -\Delta T) \Rightarrow C \uparrow (\Delta C = b(-\Delta T)) \Rightarrow E \uparrow (\Delta E = b(-\Delta T)) \\ \Rightarrow Y \uparrow (\Delta Y = b(-\Delta T)) \Rightarrow C \uparrow (\Delta C = b(b(-\Delta T)) \Rightarrow E \uparrow (\Delta E = b^2(-\Delta T)) \Rightarrow Y \uparrow \\ (\Delta Y = b^2(-\Delta T)) \Rightarrow C \uparrow (\Delta C = b(b^2(-\Delta T))) \text{ va h.k.}$$

Demak, soliq multiplikatorini quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$\frac{\Delta Y}{\Delta T} = \frac{-b}{1-b}$$

Agar davlat byujetiga barcha soliq tushumlari joriy daromad–Y dinamikasiga bog'liq deb hisoblasak soliq funksiyasi $T = tY$ – ko'rinishni oladi. Bu holatda iste'mol funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$S = a + b(Y - tY) = a + b(1-t) Y,$$

Soliq multiplikatori esa quyidagi ko'rinishni oladi:

$$m_t = \frac{-b}{1-b(1-t)}$$

Bu yerda: m_t – yopiq iqtisodiyot uchun soliq multiplikatori.

To'liq soliq funksiyasi $T = T_a + tY$ ko'rinishga ega.

T_a – avtonom soliqlar (masalan, mulkka, yerga soliqlar).

To'liq soliq funksiyasini e'tiborga olsak, iste'mol funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$S = a + b[Y - (T_a + tY)]$$

Iste'mol funksiyasining Ushbu shaklini hamda sof eksport funksiyasini hisobga olib ochiq iqtisodiyot uchun soliq multiplikatorini hisoblasak u

$$m_t = \frac{-b}{1-b(1-t) + m'} \text{ ko'rinishini oladi.}$$

Demak soliqlarni bir miqdorga kamaytirilishi yoki ko'paytirilishi natijasida YaIM hajmining bundan necha marta ko'p miqdorga

o'zgarishi iste'molga chegaralangan moyillik, chegaraviy soliq stavkasiga va importga chegaralangan moyillik darajalariga bog'liq

Ochiq iqtisodiyotda davlat xarajatlari multiplikatori va soliq multiplikatorini hisobga olganda muvozanatli ishlab chiqarish hajmi modeli quyidagicha bo'ladi:

$$Y = \frac{1}{1-b(1-t)+m'} (a+I+G+g) - \frac{b}{1-b(1-t)+m'} Ta$$

Aytaylik hukumat o'z xarajatlarini qandaydir miqdorga oshirdi va bu xarajatlarni moliyalashtirish uchun soliq miqdorini ham shuncha oshirdi.

Bunda davlat xarajatlari va avtonom soliqlar miqdorlarining bir vaqtning o'zida bir xil miqdorda o'zgarishi natijasida daromadlarning jami o'zgarishi ΔY miqdori quyidagiga teng bo'ladi:

$$\Delta Y = \frac{1}{1-b(1-t)+m'} \Delta G - \frac{b}{1-b(1-t)+m'} \Delta Ta$$

Agar davlat xarajatlari va avtonom soliqlar bir xil miqdorga ko'paysa muvozanatli ishlab chiqarish hajmi shu miqdorga teng yoki undan kamroq summaga ko'payadi. Buni balanslashgan byujet multiplikatori deb yuritiladi. Balanslashgan byujet multiplikatori birga teng yoki undan kichikroq bo'ladi.

Davlat xarajatlari o'zgarishidan yuzaga keladigan multiplikativ samara soliqlar pasayishidan olinadigan multiplikativ samaradan kattaroq bo'ladi. Bu holat davlat xarajatlarining daromadlar va is'temol hajmiga ta'siri (soliqlar o'zgarishi ta'siriga nisbatan) kuchliroq ekanligi oqibatidir.

Ushbu farq fiskal siyosat vositalarini tanlashda muhim rol o'ynaydi. Agar hukumat davlat sektorini kengaytirmoqchi bo'lsa, davriy pasayishni tugatish uchun o'z xarajatlarini oshirishi, inflyatsiyani cheklash uchun esa soliqlarni oshirishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Aksincha, fiskal siyosat davlat sektorini cheklashga qaratilgan bo'lsa, davriy pasayish sharoitida soliqlarni kamaytiradi, davriy

ko‘tarilish paytida esa davlat xarajatlarini oshirish maqbul yo‘l hisoblanadi.

9.4. Diskret va nodiskret fiskal siyosat. Byudjet taqchilligi va ortiqchaligi

Hukumatning bandlik darajasi, ishlab chiqarish hajmi, inflyatsiya sur‘atlari va to‘lov balansi holatini o‘zgartirishga yo‘naltirilgan maxsus qarorlarni qabul qilishi natijasida davlat xarajatlari, soliqlar va davlat byudjeti qoldig‘ini maqsadli o‘zgartirilishi *diskret fiskal siyosat* deyiladi. Diskret fiskal siyosat yuritilganda iqtisodiy pasayish davrida jami talabni rag‘batlantirish uchun davlat xarajatlarini oshirilishi va soliqlarni kamaytirilishi natijasida davlat byudjeti kamomadi yuzaga keltiriladi. O‘z navbatida davriy ko‘tarilish paytida byudjet ortiqchaligi yuzaga keltiriladi.

Diskret fiskal siyosat iqtisodiy tebranishlarni yumshatishda muhim rol o‘ynasada, uning ayrim kamchiliklari mavjud. Bu, avvalam bor, vaqt oraliqlari bilan bog‘liq. Ya‘ni iqtisodiyotda pasayish yoki inflyatsion zo‘riqishning paydo bo‘lishi, bu holatlarni aniqlash yuzaga kelgan muammolarni hal etish uchun davlat xarajatlari va soliq tushumlarini o‘zgartirish borasida qaror qabul qilish, bu qaror bajarilishini ta‘minlash jarayonlarining har biri o‘rtasida ma‘lum vaqt o‘tadi.

Bu vaqt davomida iqtisodiy vaziyat o‘zgaradi va ko‘rilgan chora-tadbirlar kutilgan natijani bermasligi mumkin. Shu tufayli davriy tebranishlarni avtomatik tarzda yumshatib turish mexanizmini yaratish zarurati yuzaga keladi.

Nodiskret fiskal siyosat – davlat xarajatlari, soliqlar va davlat byudjeti qoldig‘ini avtomatik o‘zgartirishni ko‘zda tutadi. Nodiskret fiskal siyosat o‘rnatilgan barqarorlashtirgichlarga asoslanadi. Rivojlangan davlatlarda o‘rnatilgan barqarorlashtirgichlari rolini progressiv soliq tizimi, davlat transfertlari tizimi va foydada ishtirok etish tizimi o‘ynaydi. Nodiskret fiskal siyosat davriy tebranishlarni yumshatish uchun hukumatning bevosita aralashuvini talab etmaydi. Davriy pasayish sharoitida daromadlar pasayishi tufayli soliq stavkalari

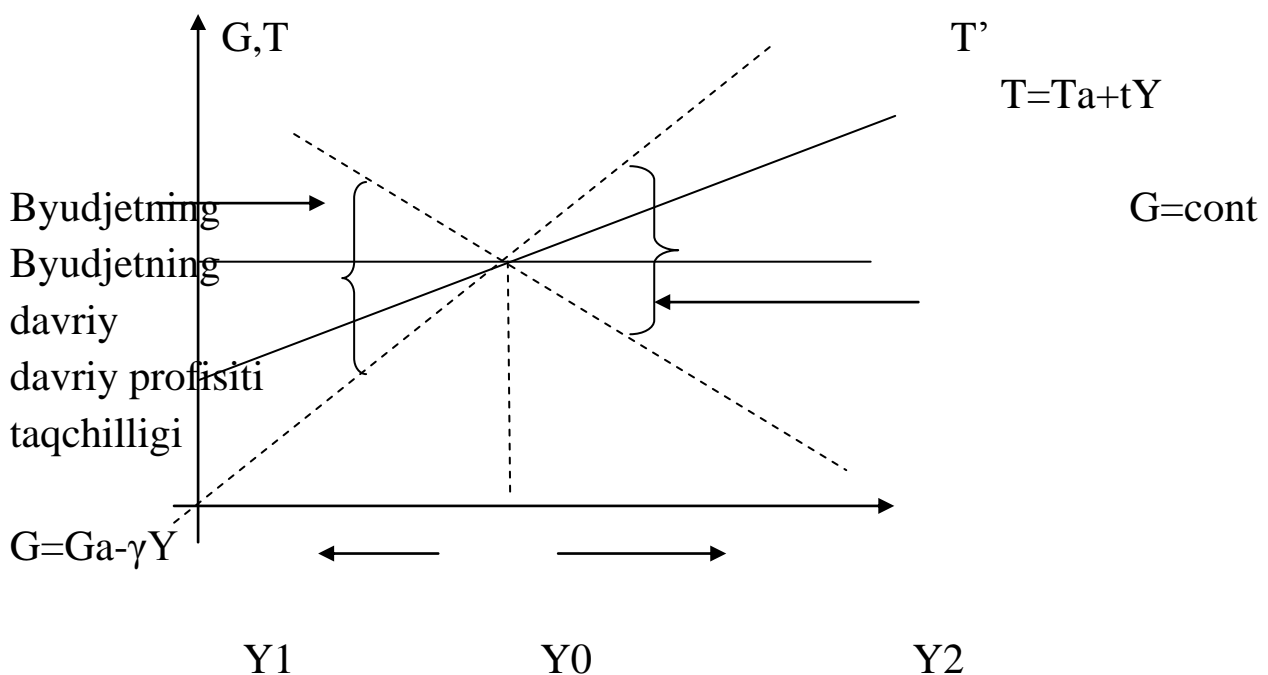
pasayadi. Bu esa jami talabning oshishiga, ishlab chiqarishni kengaytirishga rag‘batni yuzaga kelishiga olib keladi. Shuningdek pasayish davrida davlat transfertlari, jumladan ishsizlik nafaqasi to‘lovlari miqdori oshadi. Bu holat ham jami talabni oshirib, jami taklif hajmini oshishiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Iqtisodiy yuksalish davrida ortiqcha talab iqtisodiyotga inflyatsion ta‘sir ko‘rsatayotgan sharoitda daromadlar darajasi oshishi bilan soliqlar stavkalari pasayadi va bu jami talabga cheklovchi ta‘sir ko‘rsatadi. Ayni paytda davlat xarajatlari (ishsizlarga nafaqalar, davlat transfertlarining bir qancha turlar) ham pasayadi. Ammo nodiskret fiskal siyosat vositalari iqtisodiy tebranishlarni to‘liq yumshatish imkonini bermaydi va u diskret fiskal siyosat yuritishni inkor etmaydi.

Iqtisodiyotning o‘rnatilgan barqarorligi darajasi davriy byudjet taqchilligi va ortiqchaligi miqdorlariga bog‘liq. Davriy taqchillik (ortiqchalik) iqtisodiy faollik pasayishi (oshishi) sharoitida soliq tushumlarining avtomatik kamayishi (oshishi) va davlat xarajatlarining avtomatik oshishi (kamayishi) natijasida yuzaga keladigan davlat byudjeti taqchilligi (ortiqchaligi)dir.

9.2-chizma

Byudjet taqchilligi va ortiqchaligi

Davriy pasayish bosqichida soliqlar avtomatik pasayishi, davlat transfertlarining oshishi natijasida byudjet taqchilligi kelib chiqadi.

Davriy yuksalish bosqichida soliqlar avtomatik ko'payishi va davlat xarajatlarining kamayishi natijasida byudjet ortiqchaligi paydo bo'ladi. Davlat xarajatlari o'zgarmas bo'lgan sharoitda ham byudjet taqchilligi va ortiqchaligi mavjud bo'lishi mumkin. Davriy taqchillik va ortiqchalik miqdorlari soliq va byudjet funksiyalari grafiklarining «tikligiga» bog'liq. Soliq funksiyasi T ning egilish burchagi chegaraviy soliq stavkasi t ning miqdoriga bog'liq t qancha yuqori bo'lsa T chizig'i shuncha tik bo'ladi. Davlat byudjetidan beriladigan transfertlar hajmi o'zgarishining daromadlar o'zgarishiga bog'liqligini xarakterlovchi γ koeffitsent qancha kichik bo'lsa, G chizig'i ham shuncha tik bo'ladi. Demak daromad oshgani sari byudjetga soliq to'lovlari oshaveradi, byudjetdan transfert to'lovlari esa kamayadi.

Davlat xarajatlari daromadga bog'liq bo'lmagan o'zgarmas miqdor bo'lganda t qanchalik katta bo'lsa T chizig'i shuncha tik va iqtisodiyotning o'rnatilgan barqarorligi darajasi ham shunchalik yuqori bo'ladi. Ammo iqtisodiy o'sishning ta'minlash vazifasi T va G chiziqlarini yotiqroq bo'lishini taqozo etadi.

O'rnatilgan barqarorlashtirgichlar muvozanatli YaMM hajmini, uning potensial hajmi darajasi atrofida tebranishi sababini to'liq tugatmaydi va ishlab chiqarishning har qanday darajasida mavjud bo'lishi mumkin.

To'liq bandlikni ta'minlagan diskret fiskal siyosat yuritilishi natijasida davlat byudjetining tarkibiy taqchilligi (ortiqchaligi), ya'ni to'liq bandlik sharoitida byudjet xarajatlari (daromadlari) va daromadlari (xarajatlari) o'rtasidagi farq yuzaga keladi.

Davriy taqchillik ko'pincha davlat byudjetining haqiqiy taqchilligi va tarkibiy taqchillik farqi sifatida baholanadi.

Davlat byudjeti kamomadini moliyalashtirish usullari:

1. Pul-kredit emissiyasi;
2. Davlat zayomlarini chiqarish;
3. Davlat byudjetiga soliq tushumlarini ko'paytirish.

Davlat byudjeti kamomadi pul chiqarish orqali qoplanganda muomalada pul massasini ko‘paytirish inflyatsiyaga olib keladi.

Inflyatsiya darajasi oshganda Oliver-Tanzi samarasi paydo bo‘ladi. Ya’ni, soliq to‘lovchilar tomonidan davlatga to‘laydigan soliqlar to‘lovini atayin kechiktirish hollari yuzaga keladi. Bu esa davlat byudjeti kamomadi oshishiga olib keladi. Byudjet taqchilligi tufayli davlat xususiy ishlab chiqaruvchilardan tovarlar va xizmatlar sotib olsa-yu, lekin ular to‘lovlarni kechiktirsa, xususiy ishlab chiqaruvchilar o‘z mahsulotlari narxlarini oldindan oshirib qo‘yishadi. Bu esa inflyatsiyaning oshishiga olib keladi.

Agar davlat byudjeti taqchilligi davlat zayomlarini chiqarish orqali moliyalashtirilsa, ular sotilishi natijasida pulga talab oshadi. Bu esa o‘z navbatida foiz stavkasini ko‘tarilishiga olib kelishi mumkin. Oqibatda investitsiya xarajatlari, sof eksport hajmi va qisman iste‘mol xarajatlari kamayadi. Pirovardida siqib chiqarish samarasi ro‘y beradi va u fiskal siyosatning rag‘batlantiruvchi samarasini zaiflashtirib qo‘yadi.

Byudjet taqchilligini moliyalashtirishning bu usuli noinflyasion usul hisoblansada inflyatsiya xavfini ma’lum muddatga kechiktiradi xolos. Chunki muddati yetgan zayomlarni sotib olish bilan davlat muomaladagi pul massasini ko‘paytiradi. Bu esa o‘z navbatida, baholar darajasining ko‘tarishiga sabab bo‘ladi. Soliq tushumlarini ko‘paytirish byudjet taqchilligini moliyalashtirishning uchinchi yo‘li bo‘lib, u uzoq muddat talab etadigan soliq islohati o‘tkazilishini talab etadi. Bu islohotlar soliq bazasini kengaytirish, soliq stavkalarini kamaytirish, soliq yukini ishlab chiqaruvchilardan ko‘proq mulk egalari va mulkdan foydalanuvchilar zimmasiga o‘tkazish orqali soliqlar tushumini ko‘paytirishni ko‘zda tutadi.

Byudjet ortiqchaligini kamaytirish usullariga muomaladagi pul mablag‘larini olib qo‘yish va davlat qarzlarini to‘lash kiradi.

Davlat qarzlarini to‘lash nominal daromadlar va muomaladagi pul massasini oshirib, baholar darajasining yanada oshishiga olib kelishi mumkin. Shu tufayli byudjetdagi ortiqcha mablag‘larni muzlatib qo‘yish byudjet kamomadini pasaytirishning nisbatan noinflyasion usulidir.

O‘z-o‘zini tekshirish va muhokama uchun savollar

1. Davlat byudjetiga ta’rif bering va uning xarajatlari tarkibini sanab o‘ting.
2. O‘zbekiston Respublikasi davlat byudjeti xarajatlarida qanday o‘zgarishlar ro‘y bermoqda?
3. Soliqlarning funksiyalariga izoh bering.
4. O‘zbekiston Respublikasi byudjetiga soliq tushumlaring tarkibi va miqdoridagi tendensiyalarni izohlab bering.
5. Mamlakatimizda soliq siyosati qaysi maqsadlarga qaratilgan?
6. Ochiq iqtisodiyotda davlat xarajatlari multiplikatori kattaligi fiskal siyosat samaradorligiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
7. Soliq multiplikatori miqdori qaysi omillarga bog‘liq?
8. Balanslashgan byudjet multiplikatorining mohiyati nimada?
9. Diskret fiskal siyosatining kamchiliklarini tushuntirib bering.

X BOB. BANK TIZIMI VA PUL-KREDIT SIYOSATI

10.1. Banklar va ularning bozor iqtisodiyotidagi vazifalari

Bank tizimi - ma'lum bir mamlakat hududida bir-biri bilan o'zaro bog'liq holda faoliyat yuritadigan bank muassasalari majmui.

Bank tizimi quyidagi asosiy funktsiyalarni bajaradi:

- vaqtincha bo'sh mablag'larni to'plash;
- vaqtincha tasarruf etish uchun bo'sh mablag'larni taqdim etish;
- kredit pullarini yaratish;
- kreditni tartibga solish;
- pul chiqarish (emissiya);
- qimmatli qog'ozlarni chiqarish (emissiya).

«Bank» tushunchasi qadimiy fransuzcha bang va banca so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, «sarrof kursisi, do'koni» degan ma'noni anglatadi. Bunday tushuncha tarixchilarning taxminan 2000 yil muqaddam faoliyat ko'rsatgan bankirlar haqidagi ma'lumotlarida ham mavjud.

Pul munosabatlarining rivojlanishi banklarni yuzaga keltirgan. Bank iqtisodiyot ishtirokchilarining pul yuzasidan bo'lgan aloqalariga xizmat qiluvchi institut (muassasa)dir. Pul bilan bog'liq xizmatlarni ko'rsatuvchi tashkilotlar ko'p, ammo ularning markazida banklar turadi. O'zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunida, bank nima, degan savolga quyidagicha javob topish mumkin:

Bank - tijorat tashkiloti bo'lib, bank faoliyati deb hisoblanadigan faoliyat turlari majmuini amalga oshiradigan yuridik shaxsdir.

O'zbekistondagi bank tizimi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, aksiyadorlik-tijorat banklari va xususiy banklardan iboratdir.

Banklar pul olamini harakatga keltiruvchi motor - yurak, pul bilan bo'ladigan hisob-kitoblarni amalga oshiradi. Hamma pul to'lovlari (transfertlar) banklar orqali o'tadi. Banklar quyidagi ishlarni amalga oshiradi:

- pul va qimmatli buyumlarni omonatga olib, saqlab beradi;
- pul bilan bo'ladigan hisob-kitob operatsiyalarini, xususan, pul to'lash ishlarini bajaradi;
- chet el valyutasini sotadi va sotib oladi;

- o‘z qo‘lidagi pulni qaytarish, foizlilik va muddatlilik sharti bilan unga (muhtojlarga) qarz (ssuda)ga beradi, ya’ni, kredit bilan shug‘ullanadi;

- o‘z puliga aksiya sotib olib, uni boshqa sohaga joylashtiradi;
- biznes yuzasidan maslahat beradi va hokazo.

Bank ishi pul olamida bo‘ladigan biznesdir. Bank biznesi foyda topish maqsadida yuritiladi.

Markaziy bankning monopollik mavqeyi uning mamlakatdagi pul va pirovard natijada iqtisodiy barqarorlik uchun alohida javobgar ekanligi bilan chambarchas bog‘liq.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining bosh maqsadi va asosiy vazifalari quyidagilar:

Markaziy bankning bosh maqsadi milliy valyutaning barqarorligini ta’minlashdan iborat.

Asosiy vazifalari:

-Monetar siyosatni hamda valyutani tartibga solish sohasidagi siyosatni shakllantirish, qabul qilish va amalga oshirish;

-O‘zbekiston Respublikasida hisob-kitoblarning samarali tizimini tashkil etish va ta’minlash;

-Banklar,kredit uyushmalari va garovxonalar faoliyatini lisenziyalash hamda tartibga solish,banklar, kredit uyushmalari, garovxonalarni nazorat qilish, qimmatbaho qog‘ozlar blankalari ishlab chiqarishni lisenziyalash;

-O‘zbekiston Respublikasining rasmiy oltin valyuta rezervlarini, shu jumladan kelishuv bo‘yicha hukumat rezervlarini saqlash va tasarruf etish;

-Davlat byudjeti kassa ijrosini Moliya vazirligi bilan birgalikda tashkil etishdan iboratdir.

Tijorat banklari Markaziy bankda o‘z qisqa muddatli va o‘rta muddatli majburiyatlaridan muayyan foiz hajmida eng kam zahira deb yuritiladigan foizsiz omonatlarni saqlashga majbur.

Markaziy bank banklar faoliyatini nazorat qilishda o‘zining mintaqaviy bo‘linmalari orqali kredit muassasalaridan majburiy ravishda

axborot, oylik hisobot va yillik yakuniy balans ma'lumotlarini taqdim etish asosida qatnashadi.

Kredit muassasalarining bo'ysinishiga qarab bank qonunchiligi hamda kredit tizimining pastdan yuqoriga tomon tarkibiy tuzilishiga muvofiq tarzda bank tizimini ikki asosiy: bir bosqichli va ikki bosqichli turga ajratish mumkin.

Bir bosqichli bank tizimi doirasida barcha kredit muassasalari, jumladan, Markaziy bank ham, yagona bosqichda turadi hamda mijozlarga kredit - hisob xizmati ko'rsatishda bir xil vazifalarni bajaradi.

Ikki bosqichli tizimda banklar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar bo'yiga (vertikal) va eniga (gorizontal) yo'nalishlarida tuzilishiga asoslanadi. Vertikal – rahbarlik qiluvchi, boshqaruvchi markaz hisoblangan Markaziy bank bilan quyi bo'g'inlar – tijorat va ixtisoslashgan banklar o'rtasidagi bo'ysunish munosabatlari, gorizontal-turli quyi bo'g'inlar o'rtasidagi teng huquqli sheriklik munosabatlari tushuniladi.

10.2. Kredit, uning vazifalari va turlari

Pul-kredit muassasalarida to'plangan vaqtincha bo'sh mablag'lar ssudalarga aylantirilishi kerak, bu esa kredit olish yo'li bilan mumkin.

Kredit - bu vaqtincha bo'sh mablag'larning kredit kapitali ko'rinishidagi harakati yoki ularni qaytarish, dolzarbligi va to'lash tamoyillari asosida qarz berish. Bu maqsadli xarakterga ega.

"Kredit" - lotincha so'z bo'lib, "ishonish", "qarz", degan ma'noni anglatadi. U quldorlik jamiyatida, pul sudxo'rlarga qarz berilganda paydo bo'lgan va kapitalizm sharoitida keng rivojlangan. Kredit faqat daromadlarni ikkilamchi taqsimlash (qayta taqsimlash) jarayonida ishtirok etadi.

Erkin mablag'larni to'plash va qarz berish bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar *kredit munosabatlaridir*.

Kredit munosabatlarining umumiyliigi, kredit berish shakllari va usullari, shuningdek kredit muassasalari va tashkilotlari *kredit tizimini* shakllantiradi.

Kredit quyidagi asosiy funktsiyalarni bajaradi:

- Ishlab chiqarish ko‘lamini kengaytiradi;
- Moliyaviy resurslarni qayta taqsimlaydi;
- Amalga oshirish xarajatlarini tejashga yordam beradi;
- Kapitalning konsentratsiyasini tezlashtiradi;
- Kredit pullarini (banknotalar, vekselar va boshqalar) yaratadi;
- Iilmiy-texnik taraqqiyotni tezlashtirishga hissa qo‘shadi.

Kredit o‘z harakatini turli shakllarda (tijorat, bank, xo‘jaliklararo, iste‘mol, lizing, ipoteka, davlat, faktoring, xalqaro) amalga oshiradi.

Tijorat krediti- bu korxonalar, firmalar va boshqa xo‘jalik yurituvchi subyektlar tomonidan tovarlarni kechiktirilgan to‘lov bilan sotish shaklida bir-biriga beradigan qarzdir.

Bank krediti - bu banklar tomonidan naqd pul shaklida beriladigan kredit. Uning hajmi tijorat sifatida cheklanmagan va aylanma mablag‘larni shakllantirish uchun qisqa muddatli - 1 yilgacha, o‘rta muddatli - 1 yildan 5 yilgacha va uzoq muddatli - 5 yoshdan yuqori bo‘lganlarga bo‘linadi. Bu kreditning asosiy shakli.

Xo‘jaliklararo krediti - bu xo‘jalik yurituvchi subyektlar tomonidan bir-birlariga aktsiyalar, obligatsiyalar, banknotalar va boshqa turdagi qimmatli qog‘ozlarni chiqarish yo‘li bilan beriladigan kredit.

Iste‘mol krediti - bu savdo kompaniyalari, banklar va maxsus kredit-moliya tashkilotlari tomonidan uzoq muddatli mahsulotlarni (mebel, mashina, muzlatgich va boshqalarni) sotib olish uchun jismoniy shaxslarga beradigan kredit.

Lizing krediti- bu yuridik jihatdan mustaqil shaxslar tomonidan mehnat qurollarini (traktorlar, avtoulavlar va boshqalarni) keyinchalik ularning qiymatini to‘lash bilan uzoq muddatli ijaraga berish uchun beriladigan kreditdir. Lizing - tovar kreditining bir shakli. Bunday bitimlar 1 yildan 15 yilgacha bo‘lgan muddatga tuziladi.

Ipoteka krediti- bu ko‘chmas mulk (er, bino va boshqalar) garovi bilan uzoq muddatli kreditlarni berishdir. Tijorat banklari qarz beruvchi hisoblanadi.

Davlat krediti - aholi, xususiy biznes tomonidan davlatga beriladigan kredit. Bitim vositasi bo‘lib davlat tomonidan chiqarilgan va

aholi va tadbirkorlar o'rtasida taqsimlanadigan obligasiyalar, zayom majburiyatlari.

Faktoring krediti - bu tijorat banklari birovning qarzini qaytarib sotib olish yoki qayta sotish yoki kelishuv asosida tijorat operatsiyalarini amalga oshirishda kreditning yangi shakli.

Xalqaro kredit - bu xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasidagi kredit kapitalining harakati.

10.3. Pul-kredit siyosatining maqsadlari, vositalari va ko'rinishlari

Pul-kredit siyosati bir qator umumiy iqtisodiy maqsadlarga erishishga qaratilgan makroiqtisodiy siyosatning muhim qismidir. Bu hukumatning pul tizimi sohasidagi chora-tadbirlar majmuidir.

Pul-kredit siyosati deganda, to'liq bandlik sharoitida yalpi milliy mahsulotni ishlab chiqarishga inflyatsiyaning ta'sirini kamaytirish yoki bartaraf etish maqsadida muomaladagi pul miqdorini o'zgartirishga qaratilgan chora-tadbirlar tushuniladi. Pul kredit siyosati davlat tomonidan belgilanadi va uni Markaziy Bank amalga oshiradi. Uning yordamida har qanday davlat mamlakatda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash vazifasini hayotga tadbiq etadi.

Pul kredit siyosatini amalga oshirishning pirovard maqsadlari iqtisodiy o'sish, to'liq bandlikni, baholarning hamda to'lov balansining barqarorligini ta'minlashdan iborat.

Bu maqsadlarga erishish uchun milliy valyutani muomaladagi pul massasi, foiz stavkasi va milliy valyuta almashinuv kursining optimal kattaliklarini ta'minlab turish zarur bo'ladi. Bu vazifalarni amalga oshirish uchun Markaziy Bank qator vazifalardan foydalanadi.

Pul-kredit siyosatining uchta asosiy vositasi ajratib ko'rsatiladi:

1. Majburiy zahiralar normasi;
2. Ochiq bozordagi operatsiyalar;
3. Hisob stavkasi.

Markaziy bank ular yordamida pul yoki asosan bank depozitlari ko'rinishidagi pul massasiga yoki foiz stavkasiga ta'sir o'tkazadi,

taklifini o'zgartiradi va shular orqali pul-kredit muomalasini tartibga solib turadi.

Pul-kredit siyosatini yuritish vositalaridan biri –*majburiy bank zahira me'yorini* o'zgartirish siyosatidir. Majburiy zahiralari – bu, kredit maqsadlari uchun ishlatilmaydigan bank omonatlarining bir qismidir. Zahira normasi ikki asosiy funksiyani bajaradi: bank likvidligini joriy tartibga solish uchun sharoit yaratadi va kredit emissiyasini cheklaydi. Markaziy bank tijorat banklari Markaziy bankda ushlab turishga majbur bo'lgan zahiralarning eng quyi normasini o'rnatadi va shu vosita yordamida ular kreditlash qobiliyatiga, imkoniyatiga ta'sir etadi. Bu me'yor qanchalik yuqori bo'lsa, ortiqcha zahiralari shunchalik kam va tijorat banklarining kredit berish yo'li bilan «pullarni barpo etish» qobiliyati past bo'ladi. Ilk majburiy zahira normalari AQSh da 1865 yilda joriy qilingan edi. Agar Markaziy bank majburiy bank zahirasini kamaytirsam, ortiqcha bank zahiralari ortadi, bu esa pul taklifining multiplikasion ortishiga olib keladi. Masalan, ushbu me'yor 25 % bo'lsa, unda bankka qo'yilgan 800 so'mdan 200 so'm majburiy bank me'yorini tashkil etadi. Bunda bank faqat 600 so'mni qarzga berishi mumkin bo'ladi. Endi faraz qilaylik, me'yor 10 % ga tushiriladi, unda bank 720 so'mni qarzga berish imkoniyatiga ega bo'ladi va boshlang'ich pul taklifini 720 so'mga oshiradi.

Majburiy bank zahirasi me'yorini ko'tarish yordamida pul taklifini kamaytiradi. Zero, bu banklarning ortiqcha bank zahiralari qisqarishiga olib keladi. Pul-kredit siyosatini o'tkazishda bu vosita butun bank tizimining asoslariga ta'sir etadi. Turli mamlakatlarda qo'llanilayotgan majburiy zahira normalari turlichadir. Yuqori inflyatsiya darajasi sharoitida Janubiy Koreyada bu norma -100 foiz bo'lgan bo'lsa, Italiyada -25 foizni, Yaponiyada bor yo'g'i -2.5 foizni tashkil etadi.

Pul kredit siyosati vositalari albatta alohida-alohida ishlatilishi shart emas. Aksincha ko'pincha bir necha vosita birdaniga qo'llanilishi, ya'ni kompleks siyosat o'tkazish amaliyotda tez-tez uchraydi.

Xo'sh, pul-kredit siyosatining oqibatlari qanday? Davlat tomonidan amalga oshiriladigan pul-kredit siyosati YaIM, bandlik va baholar darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Faraz qilaylik, iqtisodiyotda

ishlab chiqarish qisqarmoqda va ishsizlar soni ortib bormoqda. Bunday sharoitda davlat Markaziy bank orqali pul taklifini biz yuqorida ko'rib chiqqan vositalar yordamida oshirishga harakat qiladi. Natijada pul taklifi o'sadi, foiz stavkasi esa kamayadi. Bu esa investitsiyalarga bo'lgan talabni oshiradi va o'z navbatida, YaIM miqdorining ko'payishiga olib keladi. Bu bilan davlat ma'lum davrda o'z maqsadiga erishadi, ishlab chiqarishning orqaga ketishi to'xtaydi, ishsizlar soni kamayadi, jamiyatning daromadlari esa oshadi.

Pul-kredit siyosatining oqibati to'g'risida gapirganda, bu siyosatning qisqa muddatli va uzoq muddatli oqibatlarini farqlash kerak. Agarda qisqa muddatli davrda davlat pul taklifini oshirilishi natijasida YaIM miqdori o'sishini rag'batlantirilgan hamda ma'lum darajada samaradorlikka erishilgan bo'lsa, uzoq muddatli davrda bu choralarning samaradorligi pasayishi mumkin.

Ochiq bozordagi operatsiyalar – Markaziy bank tomonidan davlat obligatsiyalarini (qimmatli qog'ozlarni) tijorat banklari va aholidan sotib olish va ularga sotish bo'yicha operatsiyalardir. Markaziy bank tijorat banklaridan yoki aholidan bu qimmatli qog'ozlarni sotib olar ekan, tijorat banklari zahiralarni sotib olingan obligatsiyalar miqdori hajmida ko'paytiradi. Bu zahiralar pul bazasiga kiradi, ya'ni yuqori quvvatli pullar bo'lganligi uchun pul taklifi multiplikativ ko'payadi. Markaziy bank tijorat banklari va aholiga obligatsiyalarni sotish bilan zahiralarni hamda tijorat banklarining kredit berish qobiliyatini kengaytiradi. Bu holda pul taklifi qisqaradi.

Hozirda hamma mamlakatlarda pul miqdorini tartibga solishda ochiq bozordagi operatsiyalarni, ya'ni davlat qimmatli qog'ozlarini taklif qilish usulidan keng foydalanilmoqda. Ushbu operatsiyalarni Markaziy bank asosan nufuzi katta banklar guruhi bilan birgalikda amalga oshiradi.

Pul bozorida muomalada pul miqdori ortiqchaligi mavjud deb faraz qilamiz. Tabiiyki, Markaziy bank ortiqcha pul massasini kamaytirishga harakat qiladi. Buning uchun, o'zida mavjud bo'lgan o'zining qimmatli qog'ozlarini u ochiq bozorda aholi va banklarga taklif etadi, ular esa uni xarid qila boshlaydilar. Davlat qimmatli qog'ozlarini (sotish yoki xarid

qilish yo‘li bilan) taklifi oshib borgan sari, unga bo‘lgan baho pasayadi, o‘z navbatida, unga bo‘lgan foiz (ya’ni, qimmatli qog‘ozlarni sotib olganlarga foiz shaklida to‘lanadigan haq) oshadi, bu esa unga bo‘lgan talabni oshiradi. Banklar va aholi qimmatli qog‘ozlarni ko‘proq xarid qila boshlaydi, pirovard natijada banklarning zahiralari qisqaradi, o‘z navbatida, bu hol pul taklifining bank multiplikatoriga teng nisbatda qisqarishiga, shuningdek, bank zahirasi va pul taklifining ortishiga olib keladi. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Banki ham pul kredit siyosatini yuritishda bu vositaning rolini keskin oshirishni maqsad qilib olgan.

Pul - kredit siyosatini amalga oshirishning muhim vositalardan biri – bu, *hisob stavkasi* siyosatidir. Hisob stavkasi yoki qayta moliyalash stavkasi deb Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga beriladigan ssudaning foiz stavkasi tushuniladi. Bu ssudalarni tijorat banklari ayrim ko‘zda tutilmagan zarurat tug‘ilganda va moliyaviy ahvoli mustahkam bo‘lgan hollardagina oladilar. Hisob stavkasining pasayishi bilan tijorat banklarida Markaziy bankdan qo‘shimcha zahiralarni olish imkoniyatlari kengayadi. O‘z navbatida, bu tijorat banklarining zahiralardan yangi kreditlar berish bilan pul taklifini ko‘paytiradi. Yana shunday hollar mavjudki, markaziy bank hisob stavkasini ko‘tara borib, tijorat banklari tomonidan qo‘shimcha zahiralarni olish yo‘lidagi to‘siqlarni biroz ko‘targanday bo‘ladi va kreditlar berish bo‘yicha ularning faoliyatini pasaytiradi, shu yo‘l bilan pul taklifini cheklaydi. Agar ushbu stavka past bo‘lsa, unda tijorat banklari ko‘proq kredit olishga harakat qiladilar. Natijada banklarning ortiqcha zahiralari ortib boradi va muomaladagi pul massasi miqdorining oshib borishiga olib keladi. Agarda hisob stavkasi miqdori yuqori bo‘lsa, unda banklar kamroq kredit olishga, olganlarini esa qaytarib berishga harakat qiladilar, pirovard natijada ortiqcha bank zahiralari qisqaradi, muomaladagi pul miqdori kamayadi.

Bu ko‘rsatkichlar darajasi turli mamlakatlarda iqtisodiy vaziyatga qarab turlicha maqsadda bo‘ladi. Masalan iqtisodiyotda turg‘unlik elementlari ko‘ringach investitsiyalarni qo‘llab quvvatlash va umuman iqtisodiy faollikni oshirish uchun AQSh Federal zahira tizimi hisob stavkasini 2002 yilda bir foizgacha qisqartirdi.

Pul-kredit siyosati asosida iqtisodiyotga pul-kredit siyosatining ta'sir etishi jarayonlarini o'rganuvchi pul nazariyasi yotadi. Ushbu nazariyaga ikki xil yondashuvchi iqtisodchilar o'rtasida ko'p yillardan beri tortishuvlar bo'lib kelmoqda. Bularga neokeynschilar nazariyasi va zamonoviy pul miqdori nazariyasi tarafdorlarini kiritamiz. Har ikki nazariya tarafdorlari ham pul taklifining nominal YaIM ga ta'sirini inkor etmaydilar, ammo bu ta'sirning ahamiyatiga har xil baho beradilar. Keynschilar fikricha, monetar siyosat yuritishda foiz stavkasi darajasiga asoslanishi, monetaristlar fikricha esa, pul taklifining darajasiga asoslanishi lozim. Keynschilar bozor iqtisodiyotini tartibga solishda davlat aralashuvi shart deb hisoblashadi, monetaristlar esa uni ortiqcha deb hisoblaydilar.

Keynschilar pul taklifining YaIMga ta'sirini quyidagi ketma-ketlikda amalga oshadi deb hisoblashadi:

- pul taklifining o'zgarishi foiz stavkasining o'zgarishiga olib keladi;
- foiz stavkasining o'zgarishi o'z navbatida, investitsiyalarga bo'lgan talabning o'zgartiradi;
- investitsiyalarga talab o'zgarishi yalpi talab (yalpi xarajatlarning o'zgarishiga olib keladi);
- yalpi talabning o'zgarishi ishlab chiqarish hajmiga (YaIMga) ta'sir etadi.

Monetaristlar esa pul miqdorining o'zgarishi bilan YaMM o'zgarishi o'rtasida yaqinroq aloqa mavjud; ya'ni, pul miqdorining o'zgarishi bevosita YaMM o'zgarishiga olib keladi deb hisoblashadi. Buni ular pulning miqdoriy nazariyasi tenglamasi bilan izohlaydilar.

Ayni paytda monetaristlar pulning aylanish tezligini barqaror deb hisoblaydilar, keynschilar esa, aksincha, beqaror deydilar.

Hozirda mavjud bo'lgan monetaristik siyosatning modellari bu ikki yondashuvni sintez qilgan, ya'ni, bu yondashuvlarning ijobiy jihatlarini qo'shib, o'zida aks ettiradi. Pul kredit siyosatining uzoq muddatli maqsadlariga erishish uchun monetaristik yondashuv ko'proq ishlatiladi. Shu bilan birga qisqa muddatli davrlarda esa davlat foiz stavkasiga ta'sir etish usulidan voz kechmaydi. .

Markaziy Bank bir vaqtning o'zida ham pul massasini, ham foiz stavkasini o'zgartirmasdan ushlab tura olmaydi. Pulga talab o'sgan holatlarda maqsad foiz stavkasining barqarorligini ta'minlash bo'lsa Markaziy Bank pul taklifini oshirishga majbur bo'ladi. Bu tadbir yumshoq pul kredit siyosati deb yuritiladi.

Pul massasining ko'payib ketishiga yo'l qo'ymaslik uchun pul taklifini cheklash siyosatini qo'llash foiz stavkasining ko'tarilishiga olib keladi va bu siyosat qattiq pul kredit siyosati deb yuritiladi.

Agar pulga talab inflyatsiya tasirida ko'paysa qattiq pul kredit siyosatini qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi. Maboda pulga talab ishlab chiqarish va daromadlarning o'sishi oqibatida oshsa yumshoq pul kredit siyosatini qo'llash o'rinlidir.

Pul kredit siyosatining ishlab chiqarish hajmiga ta'siri birinchi paragrafda ta'kidlanganidek pul taklifi o'zgarishining foiz stavkasi darajasiga, foiz stavkasi o'zgarishining esa investitsiya xarajatlari hajmiga (bu bilan yalpi xarajatlar hajmiga ham) va yalpi xarajatlar o'zgarishining ishlab chiqarish ya'ni yalpi taklif hajmiga ta'siri ko'rinishida bosqichma - bosqich ro'y beradi. Foiz stavkasining pul taklifi o'zgarishiga tasirchanligi, yoki investitsiya xarajatlarining foiz stavkasi o'zgarishiga tasirchanligi past bo'lishi pul kredit siyosatini amalga oshirishda muammolarni keltirib chiqaradi.

Pul-kredit siyosati fiskal va savdo siyosatlari bilan chambarchas bog'liq. Agarda Markaziy bank qayd qilingan valyuta kursini saqlab turishni maqsad qilib qo'ysa mustaqil (ichki) pul siyosatini olib borish mumkin bo'lmay qoladi. Chunki almashinuv kursini ta'minlab turish uchun valyuta zahiralarini ko'paytirib yoki kamaytirib turish iqtisodiyotda pul hajmiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Pul-kredit va fiskal siyosatlarni muvofiqlashtirish bilan bog'liq qiyinchiliklar ham mavjud. Agarda hukumat iqtisodiyotni davlat xarajatlarini oshirish orqali qo'llab-quvvatlashni amalga oshirmoqchi bo'lsa, uning muvaffaqiyatli amalga oshishi ko'proq pul-kredit siyosatining xarakteriga bog'liq. Chunki, bu mo'ljallanayotgan xarajatlar qimmatli qog'ozlar (ya'ni, obligasiyalar)ni chiqarish evaziga amalga oshsa, pulga bo'lgan talab oshadi va natijada esa foiz stavkalari ko'tariladi. Bu esa investitsiya xarajatlarining

kamayishiga olib keladi. Yoki Markaziy bank hukumatning yuqoridagi siyosatini qo'llab-quvvatlash uchun pul taklifini ma'lum miqdorda ko'paytirsa, pul qadrsizlanishi mumkin.

Umuman, barqaror pul-kredit siyosati hukumat tomonidan olib boriladigan fiskal siyosatga hamma vaqt ham mos kelavermaydi.

O'z-o'zini tekshirish va muhokama uchun savollar

1. Markaziy bank va tijorat banklari funksiyalarini tushuntirib bering.
2. Pul-kredit siyosatining asosiy maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
3. Ochiq bozordagi operasiyalarning pul taklifiga ta'siri mexanizmini tushuntirib bering.
4. Qayta moliyalash stavkasining o'zgartirilishi pul taklifiga qanday ta'sir etadi?
5. Majburiy zahiralash normasi qaysi maqsadlarda qo'llaniladi va uning pasaytirilishi oqibatlari qanday?
6. Pul-kredit siyosatining yetkazish mexanizmini tushuntirib bering.
7. Yumshoq va qattiq pul kredit tsiyosati tushunchalariga izoh bering.
8. Fiskal va pul-kredit siyosatini muvofiqlashtirishning muhimligi nimalar bilan izohlanadi?

XI BOB. IQTISODIY O‘SISH VA IQTISODIYOTDA DINAMIK MUVOZANAT

11.1. Iqtisodiy o‘shish tushunchasi, o‘lchanishi, omillari va tiplari

Iqtisodiyot hech qachon bir joyda turmaydi. Ammo makroiqtisodiy tahlilda muvozanat tushunchasi ishlatilib, bu makrotizimning tegishli holatini anglatadi. Bunday holda, u aylanma modeli doirasidagi barcha oqimlar va zaxiralarning nisbatlarining o‘zgarishligi bilan tavsiflanadi. Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish iqtisodiy o‘shishni nazarda tutadi.

Iqtisodiy o‘shish to‘liq bandlilik sharoitiga mos keluvchi potensial ishlab chiqarish darajasini uzoq muddatli ko‘payishi tendensiyasini anglatadi.

Iqtisodiy o‘shish jami taklifning o‘shishini yoki boshqacha aytganimizda, haqiqiy va potensial YaIM hajmining oshishini bildiradi.

Iqtisodiy o‘shish - bu ma'lum vaqt davomida YaMM (YaIM) hajmining miqdoriy va sifat jihatidan o‘zgarishi yoki milliy iqtisodiyotning izchil rivojlanishini anglatadi.

Iqtisodiy o‘shish muammosini o‘rganish natijasida real ishlab chiqarish tizimi duch keluvchi - cheklangan resurslardan samarali foydalanish muammosiga yechim topiladi.

Demak, iqtisodiy o‘shish omillari va ular samaradorligini o‘rganish hamda tahlil qilish jamiyat oldidagi eng dolzarb muammolardan biridir.

Iqtisodiy o‘shish nafaqat mamlakat real daromadlarining o‘shishi, shuningdek, jon boshiga to‘g‘ri keladigan real daromadlarning o‘shishini ham anglatadi. Shu sababli ham iqtisodiy o‘shish ikki xil usul bilan o‘lchanadi.

Birinchi usulda iqtisodiy o‘shish real YaIM ni o‘tgan davrga nisbatan o‘zgarishi sifatida aniqlanadi va mamlakatning umumiy iqtisodiy imkoniyatlari dinamikasini aniqlash uchun ishlatiladi.

$$Y = \frac{Y_t}{Y_{t-1}} \times 100$$

Bunda joriy yildagi real YaIM (Y_t) hajmining bazis yildagiga (Y_{t-1}) (asosan oldingi yilga) nisbatan foiz ko'rinishidagi o'sishi aniqlanadi.

Ikkinchi usulda iqtisodiy o'sish aholi jon boshiga to'g'ri keladigan real YaIM ning o'tgan davrga nisbatan o'zgarishi sifatida aniqlanadi.

Iqtisodiy o'sish nazariyasi va modellarida YaIM o'rniga SIM, YaMD, SMD ko'rsatkichlaridan ham foydalanilishi mumkin. Iqtisodiy nazariyada iqtisodiy o'sish daromadlarni qanday nisbatlarda iste'mol va investitsiyalarga bo'linishiga bog'liq deb qaraladi.

Iste'mol hajmi dinamikasi iqtisodiyotning provard maqsadini va yashash darajasi oshishini bildirsa, investitsiyalar hajmining o'zgarishi resurs imkoniyatlarining o'sishi va texnik yangiliklarning moddiylashishini anglatadi. Iste'mol va investitsiya o'rtasida yetarlicha muqobillik mavjud, chunki, joriy iste'mol miqdorining oshishi investitsiyalarning daromaddagi ulushini pasaytirish iqtisodiy o'sish imkoniyatlarini qisqartiradi.

Iqtisodiy o'sishni o'lchashning asosiy ko'rsatkichlari:

- *o'sish koeffisienti*- o'rganilayotgan davr ko'rsatkichining bazis davr ko'rsatkichiga nisbati;

- *o'sish sur'ati* - o'sish sur'ati 100% ga ko'paytirildi;

- *qo'shimcha o'sish sur'ati* - o'sish sur'ati minus 100%.

Iqtisodiy o'sish real kattaliklarda, qiyosiy baholarda o'lchanadi..

Har bir mamlakat iqtisodiy o'sishga intiladi, chunki iqtisodiy o'sish, birinchidan, milliy mahsulot hajmi va daromadning ko'payishiga, ikkinchidan, resurslardan samarali foydalanishga, uchinchidan, yangi-yangi ehtiyojlar va imkoniyatlarning paydo bo'lishiga, to'rtinchidan, xalqaro bozorlarda mamlakat obro'sining oshishiga olib keladi.

Real ishlab chiqarish hajmlarining uzoq muddatli o'sishi sur'atlarini, ko'lamlarini, samaradorligi va sifati oshishini belgilovchi hodisa va jarayonlar **iqtisodiy o'sish omillari** deyiladi.

Iqtisodiy o'sish omillari ikki guruhga ajratiladi.

Birinchi guruh omillari iqtisodiy o'sishni fizik (ashyoviy) jihatdan ta'minlaydi. Bu guruhga *ishlab chiqarish omillari* kiritiladi:

- tabiiy resurslar soni va sifati;
- mehnat resurslari soni va sifati;

- asosiy kapital hajmi;
- texnologiyalar va ishlab chiqarishni tashkil etish;
- jamiyatda tadbirkorlik malakalarining rivojlanishi darajasi..

Agar iqtisodiyotning qisqa muddatli holati ko‘proq yalpi talab bilan belgilansa, uzoq davrga iqtisodiyotning rivojlanishi ko‘proq ishlab chiqarish imkoniyatlari bilan belgilanadi. Shu sababli iqtisodiy o‘shishni modellashtirishda diqqat markazida real sektor turadi.

Ikkinchi guruhga omillari jamiyatdagi iqtisodiy o‘shish potensialini yuzaga chiqarish imkonini beruvchi omillar – ***talab va taqsimot omillari*** (bilvosita omillar) kiritiladi:

- bozorning monopollashuvi darajasini pasayishi;
- iqtisodiyotdagi soliq muhiti;
- kredit-bank tizimi samaradorligi;
- iste‘mol, investitsiya va davlat xarajatlarining o‘shishi;
- eksport hajmining o‘shishi;
- iqtisodiyotda ishlab chiqarish resurslarini qayta taqsimlash imkoniyatlari;
- daromadlarni taqsimlashning shakllangan tizimi.
- Agar o‘shish qo‘shimcha resurslarni jalb etish hisobiga ta‘minlansa va jamiyatdagi resurslardan foydalanishning shakllangan o‘rtacha samaradorligi darajasini oshirmasa **ekstensiv iqtisodiy o‘shish** deb ataladi.

Ekstensiv iqtisodiy o‘shish yangi korxonalar, yo‘llar, elektrostansiyalar qurish, yangi yerlarni o‘zlashtirish, mehnat va tabiiy resurslarni qo‘shimcha jalb etish kabilar hisobiga ta‘minlanadi. Ammo bu resurslarning cheklanganligi rivojlanishning ma‘lum bir bosqichida ekstensiv iqtisodiy o‘shish imkoniyatlarini kamaytiradi va uni ziddiyatli qilib qo‘yadi.

YaIMning o‘shishi iqtisodiyotda band bo‘lganlar sonidan yuqori sur‘atga ega bo‘lsa intensiv iqtisodiy o‘shish ro‘y beradi.

Iqtisodiy o‘shishning **intensiv** tipi ishlab chiqarish samaradorligining oshishiga bog‘liq. U foydalanilayotgan resurs birligiga to‘g‘ri keladigan mahsulot ishlab chiqarishni ko‘paytirishni,

ishlab chiqarishning texnik xususiyatlarini yaxshilashni ko'zda tutadi. Bunday jaryonlar namoyon bo'ladi:

- fan va texnika yutuqlaridan foydalanish va ishlab chiqarishni yangilashda;
- xodimlar malakasini oshirishda;
- ishlab chiqarilayotgan mahsulot sifatini oshirish, assortimentini yangilashda.

Iqtisodiy o'sishning bu ikki tipi sof holda ro'y bermaydi. Iqtisodiy o'sish uni ta'minlashdagi intensiv yoki intensiv omillarning ulushi darajasiga qarab ko'proq ekstensiv, yoki ko'proq intensiv bo'lishi mumkin.

11.2. Iqtisodiy o'sishning neokeynscha modellari. Ye.Domar va R.Xarrod modeli

Iqtisodiy o'sish modellari yalpi ishlab chiqarishning uzoq muddatli ko'payishi taklif omillariga tayangan holda tahlil etish imkonini beradi.

Boshqa iqtisodiy modellar singari iqtisodiy o'sish modellari ham real jarayonlarni abstrakt va soddalashgan ko'rinishda, shartli tarzda grafiklarda va tenglamalarda aks ettiradi.

Iqtisodiy o'sishning keynscha va neoklassik modellari mavjud. Keynscha modellarning mohiyati quyidagicha:

1) ularning barchasi Keynsning yalpi talb to'g'risidagi bosh g'oyasiga tayanadi. Ya'ni ularni tuzishda mualliflar iqtisodiyotni uzoq muddatli mutanosib rivojlanishining hal qiluvchi sharti yalpi talabni oshirish deb qarashgan;

2) iqtisodiy o'sishning asosiy omili investitsiyalar hisoblanadi, boshqa ishlab chiqarish omillari e'tiborga olinmaydi;

Keynscha iqtisodiy o'sish modelidan soddarog'i 40-yillarda E.Domar tomonidan taklif etilgan model hisoblanadi.

Keyns o'z tahlilida investitsiyalarnig yalpi talabga ta'sirini o'rgangani holda, yalpi taklifga ta'sirini ko'rib chiqmaydi. Undan farqli tarzda Domar modelida mehnat bozorida ortiqcha taklif mavjud, bu

baholarni barqaror holatida ushlab turadi, investision lag “0” ga teng, kapital qo‘yilmalarning chegaraviy unumdorligi doimiy deb olinadi.

E.Domar investitsiyalarni ham talab ham taklif omili deb qaraydi. Ya’ni investitsiyalar nafaqat multiplikativ ta’sir ko‘rsatib yalpi talabni oshiradi, balki ishlab chiqarish quvvatlarini yuzaga keltirib, ishlab chiqarishni rivojlantiradi, tovarlar taklifini oshiradi . Shunday ekan, yalpi talabning o‘shishi yalpi taklifning o‘shishiga teng bo‘lishi uchun investitsiyalar qanday o‘shishi kerak degan savol paydo bo‘ladi. Bu savolga javob topish uchun Domar uch tenglamani o‘z ichiga olgan tenglamalar sistemasini tuzdi:

- 1) taklif tenglamasi;
- 2) talab tenglamasi;
- 3) talab va taklif tengligini ifodalovchi tenglama.

1. Taklif tenglamasida investitsiyalar ishlab chiqarish omillarining qanchaga qo‘shimcha o‘shishini ko‘rsatadi . Agar berilgan sharoitda investitsiyalar I o‘ssa, yalpi ishlab chiqarish $\Delta K \alpha$ miqdorga o‘sadi:

$\Delta Y_s = \Delta K \alpha$, ΔK investitsiyalar hisobiga ta’minlanganligi uchun tenglikni:

$\Delta Y_s = I \alpha$ deb yozish mumkin, bunda, α – kapital qo‘yilmalar (investitsiyalar)ning chegaraviy unumdorligi. Agar bir yilda yalpi ishlab chiqarishni 1 mlrd. so‘mga oshirish uchun 4 mlrd so‘m investitsiya talab etilsa $\alpha = 0,25$ bo‘ladi.

$\alpha = \Delta Y_s / I$ bir so‘mlik investitsiya hisobiga yaratilgan yangi mahsulot miqdorini ko‘rsatadi.

2. Talab tenglamasi quyidagi ko‘rinishga ega

$\Delta Y_d = \Delta I (1/ b)$, bu yerda $1/ b$ – xarajatlar multiplikatori, b – jamg‘arishga chegaralangan moyillik.

Bu tenglama milliy daromad ΔY_d , yoki yalpi talab qo‘shimcha investitsiyalarning multiplikativ ko‘payishiga teng miqdorda o‘shishini ko‘rsatadi.

Ishlab chiqarish to‘plangan jami kapital bilan ta’minlanishi, milliy daromad esa qo‘shimcha investitsiyalarning multiplikativ ta’siri ostida ko‘payishi sababli taklif tenglamasida jami investitsiyalar, talab tenglamasida esa qo‘shimcha investitsiyalargina ko‘rib chiqilaadi.

3. Daromadlar va ishlab chiqarish quvvatlarining qo'shimcha o'sish sur'atlari tengligi tenglamasi:

$$\Delta I (1/b) = I \alpha$$

Bu tenglamani yechib quyidagi natijani olamiz:

$$\Delta I / I = b \alpha$$

$(\Delta I / I)$ – investitsiyalarning yillik o'sish sur'ati bo'lib, ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish yordamida to'liq bandlilikni ta'minlab turish uchun $(\mu \alpha)$ miqdorga teng bo'lishi kerak. Bundan xulosa shuki investitsiyalarning mutanosib o'sish sur'ati jamg'arishga chegaralangan moyillik va investitsiyalarning unumdorligi (kapital qaytimi) darajalarining hosilasi ekan.

Agar $\mu = 0,2$ $\alpha=0,4$ bo'lsa $\Delta I / I = 0,2 * 0,4 = 0,08$ yoki 8 %

Demak investitsiyalarning o'sish sur'ati 8% bo'lishi talab etiladi.

E. Domar modelidan kelib chiqadigan umumiy xulosa shundan iboratki iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun investitsiyalar hajmini oshirish, bu uchun esa jamg'arish normasi hamda fan texnika taraqqiyoti orqali kapitalning samaradorligini oshirish zarur.

Agar E.Domar o'z modelida investitsiyalarni ekzogen tarzda berilgan miqdor deb olgan bo'lsa R.F. Xarrodning 1939-yilda ishlab chiqilgan iqtisodiy o'sish modeliga akselerator prinsipi va tadbirkorlarning kutishiga asoslangan endogen funksiyasi ham kiritildi. Akselerator prinsipiga ko'ra nafaqat investitsiyalar ishlab chiqarishning o'sishini keltirib chiqaradi, balki ishlab chiqarish va daromadlarning o'sgan hajmi ham investitsiya jarayonlarining jadallashishiga olib keladi.

R.Xarrod o'z modeliga uch tenglamani kiritadi:

- 1) kafolatlangan o'sish sur'ati tenglamasi;
- 2) haqiqiy o'sish sur'ati tenglamasi;
- 3) tabiiy o'sish sur'ati tenglamasi.

R Xarrod modelida haqiqiy o'sish sur'ati ishchi kuchining o'sish sur'ati va kapital unumdorligining o'sish sur'ati bilan belgilanadi.

$G c = s$, bu yerda

G - YaIMning haqiqiy qo'shimcha o'sish sur'ati; $\Delta Y / Y$;

c- ishlab chiqarishning kapital talabchanligi koeffisenti, $I / \Delta Y$;

s- milliy daromaddagi jamg'arish hajmi yoki jamg'arishga o'rtacha moyillik(S/Y).

Tadbirkorlar dinamik muvozanat ta'minlangan o'sish sur'ati bo'lgan kafolatlangan (prognoz qilingan) o'sish sur'atiga asoslanib o'z investitsiya rejalarini tuzadilar. Kafolatlangan o'sish sur'ati jamg'arishga o'rtacha moyillik darajasini akseleratorga nisbati sifatida aniqlanadi:

$Gw = s / cr$, bu yerda: Gw – kafolatlangan o'sish sur'ati, cr – talab etiladigan kapital talabchanlik koeffitsenti (o'tgan yillardagi shakllangan darajasi);

Bu ko'rsatkichlar doimiy bo'lganligi sababli kafolatlangan o'sish sur'atlari ham doimiy bo'ladi.

Agar haqiqiy o'sish sur'ati kafolatlangan o'sish sur'atiga mos kelsa iqtisodiyotda barqaror uzluksiz o'sish ta'minlanadi. Amaliyotda bunga doimo erishib bo'lmasligi tufayli qisqa muddatli davriy tebranishlar ro'y beradi.

Xarrod modelida resurslardan to'liq foydalangan sharoitda ta'minlanishi mumkin bo'lgan maksimal o'sish sur'ati tabiiy o'sish sur'ati deb nomlandi.

$$Gn cr = \text{yoki} \neq s$$

Iqtisodiyotning barqaror dinamik muvozanati to'liq bandlilik sharoitida kafolatlangan va tabiiy o'sish sur'atlari o'zaro teng bo'lganda ta'minlanadi. Ammo bunday tenglikka davlatning faol aralashuvi orqaligina erishiladi.

11.3. Iqtisodiy o'sishning neoklassik modellari asoslari. R.

Solou, J. Mid va A. Lyuis modellari

Iqtisodiy o'sishning dastlabki neoklassik modellari 1950-1960 yillarda, ya'ni dinamik muvozanat muammosiga e'tibor susaygan va birinchi planga nafaqat foydalanilmagan quvvatlar hisobiga, balki shu bilan birga yangi texnikani joriy qilish, unumdorlikni oshirish va ishlab chiqarishni tashkil qilishni yaxshilash hisobiga potensial mumkin

bo'lgan o'sish sur'atlariga erishish muammosi chiqqan davrda paydo bo'ldi.

Shu sababli iqtisodiy o'sish muammosining nafaqat nazariy asoslari, balki uni tahlil qilishning uslublari ham o'zgardi. Bu davrda rivojlangan davlatlar iqtisodiyotida yirik firmalarning roli keskin o'sdi. Bu firmalar o'z investitsiyalarini strategik rejalashtirish uchun, iqtisodiy o'sishning neokeynscha modellariga tayangan holda, mikrodarajada o'sishning dinamik modellarini tuza boshlashdi. Ta'kidlangan modellarni tuzishda firmalar chiziqli dasturlash uslublaridan va V.Leontyevning ishlab chiqarish funksiyasidan foydalanishdi.

Yirik firmalarning mustaqil iqtisodiy siyosat yuritishga va iqtisodiy o'sishga erishishga intilishlari neoklassik yo'nalish vakillarini iqtisodiy o'sishning neokeynscha modellariga muqobil bo'lgan o'sish modellarini yaratishga faol kirishishga undadi.

Bu yo'nalish vakillari (amerikalik iqtisodchi R. Solou va ingliz iqtisodchisi J.Mid hamda boshqalar), bozor raqobati sharoitida yirik firmalarga o'z resurslaridan potensial o'sishga erishish maqsadi to'laroq foydalanish imkonini berish uchun, iqtisodiyotga davlat aralashuvini qat'iy cheklash lozim degan fikrni olg'a surishdi.

Ular yaratgan modellarning metodologik asoslari bo'lib, shuningdek, mehnat, kapital va yerni ijtimoiy mahsulotni yaratishning mustaqil omillari deb qarovchi ishlab chiqarish omillarining klassik nazariyasi xizmat qildi.

Neoklassik modellarning navbatdagi metodologik asosi bo'lib chekli (chegaralangan) unumdorlik nazariyasi hisoblanadi. Ushbu nazariyaga ko'ra ishlab chiqarish omillari egalari oladigan daromad, bu omillarning chekli mahsulotlari (omillarning qo'shimcha birligi hisobiga yaratilgan qo'shimcha mahsulot) bilan belgilanadi.

Neoklassik maktab nazariyotchilari iqtisodiy o'sishning neokeynscha nazariyalarini uch jihat bo'yicha tanqid qildilar:

- ***birinchidan***, ular e'tiborni faqat iqtisodiy o'sishning bir omiliga-kapital jamg'arishga (investitsiyalarning qo'shimcha o'sishiga) qaratishdi. Boshqa omillar (ayniqsa texnik taraqqiyot bilan bog'liq

bo'lgan holatlar, ya'ni ishchi kuchining ma'lumot darajasi va malakasining o'sishi, ishlab chiqarishni tashkil etishning yaxshilanishi hamda boshqalar) ular e'tiboridan chetda qoldi. Neoklassiklar bo'sh turgan ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish uchun yangi ishchi kuchini jalb qilish hisobiga ham ishlab chiqarishning qo'shimcha o'sishini ta'minlash mumkin deb hisobladilar;

- **ikkinchidan**, neokeynschilar ishlab chiqarishning kapital talabchanligi koeffisienti- s ($s = I / \Delta Y$)ni o'zgarmas deb qaradilar. Neoklassik modellar esa ikki ishlab chiqarish omilini (kapital va mehnatni) hisobga olgan holda va ularning o'zaro bir-birini almashtirishini (substitut ekanligini) ko'zda tutib bu koeffisient o'zgarishi mumkinligini nazarda tutadilar. Bundan esa, ishlab chiqarishning berilgan texnik qurollanishi darajasida, belgilangan ishlab chiqarish hajmiga resurslarning turli kombinasiyalarini qo'llab erishish mumkin degan xulosa chiqadi;

- **uchinchidan**, neokeynschilar bozor mexanizmining muvozanatni avtomatik tiklash qobiliyatini yetarlicha baholamadilar. Neokeynschilardan farqli ravishda, neoklassiklar faqatgina raqobatga asoslangan bozor tizimigina iqtisodiy o'sishning balanslashganligini ta'minlashi mumkin deb hisobladilar. Ular iqtisodiy o'sishning balanslashganligini ta'minlash raqobat mexanizmidan tashqari barqaror pul tizimiga ham bog'liq, raqobat mexanizmi va barqaror pul tizimi bozor muvozanatini avtomatik tiklaydi deb hisoblashdilar. Shu sababli ular, davlatning iqtisodiyotga aralashuviga barqarorlikni buzuvchi omil sifatida qarab, inflyatsion davlat xarajatlariga qarshi chiqdilar.

Neoklassik modellar barcha iqtisodiy jarayonlarning aniq holatini qamrash xususiyatiga egadir.

Birinchi neoklassik model R. Solou tomonidan 1956 yilda "Iqtisodiy o'sish nazariyasiga hissa" asarida tasvirlab berildi va so'ngra 1957 yilda "Texnik taraqqiyot va agregativ ishlab chiqarish funksiyasi" nomli asarida rivojlantirildi.

R.Solou modeli mutanosib iqtisodiy o'sishning zarur sharti yalpi talab va yalpi taklifning tengligi hisoblanadi.

Modelda yalpi taklif Kobb-Duglasning ishlab chiqarish funksiya bilan ifodalangan. Bu funksiya bir tomondan ishlab chiqarish hajmi va ikkinchi tomondan foydalanilayotgan omillar hamda ularning o‘zaro kombinatsiyalari o‘rtasidagi funksional bog‘liqlikni aks ettiradi, ya’ni:

$Y = f(L, K, N)$, modelda yuqori texnik rivojlanish bosqichida yerning kichik ahamiyatga egaligi tufayli ishlab chiqarish faqat mehnat resurslari va kapitalga bog‘liq deb olingan.

$Y = f(L, K)$, funksiyaning kengaytirilgan ko‘rinishi quyidagicha:

$$Y = (\Delta Y / \Delta L) L + (\Delta Y / \Delta K) K,$$

bu yerda: $\Delta Y / \Delta L$ - mehnatning chekli mahsuloti (MPL);

$\Delta Y / \Delta K$ - kapitalning chekli mahsuloti (MPK).

Solou modeliga ko‘ra yalpi ishlab chiqarish hajmi mehnat unumdorligini -bitta ishchiga to‘g‘ri keladigan mahsulot ishlab chiqarish hajmini ($y = Y/L$) o‘stirish hisobiga ta’minlanishi mumkin.

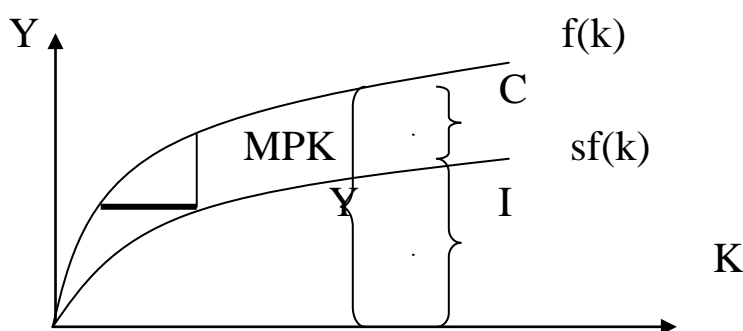
Ayni paytda mehnat unumdorligi kapital bilan qurollanganlik darajasining $k = K/L$ funksiyasi, ya’ni $y = f(k)$

Bu yerda $f(k) = F(k, l)$

Kapital (fond) bilan qurollanganlik darajasining o‘sishi esa jamg‘arish normasiga bog‘liq.

11.1.-chizma

Bitta ishchiga to‘g‘ri keladigan ishlab chiqarish(Y) va talab (c+i) .

Modelda yalpi talab investision va iste’mol xarajatlari bilan belgilanadi deb olinadi. $Y = C + I$

Davlat xarajatlari va sof eksport ko'rsatkichlari ham iste'mol va investitsiyalar tarkibiga kiritib yuboriladi.

Daromad, shakllangan jamg'arish normasiga ko'ra, iste'mol va jamg'arishga bo'linishini hisobga olib iste'mol funksiyasini quyidagi ko'rinishda yozishimiz mumkin:

$S=(1-s)Y$ bu yerda s -jamg'arish normasi.

Bundan $Y= C + I=(1-s)Y+ I$, o'z navbatida $I= sY$ kelib chiqadi. Boshqacha aytganda muvozanat holatida investitsiyalar jamg'armalarga teng va daromadga proporsionaldir.

Talab va taklifning tengligi shartini quyidagicha yozish mumkin:

$$f(k)=C+I \quad f(k)= I/s$$

Ishlab chiqarish funksiyasi tovarlar bozorida taklifni, kapital jamg'arish esa ishlab chiqarilgan mahsulotga talabni belgilaydi.

Ishlab chiqarish hajmi dinamikasi kapital (kapital bilan qurollanganlik) hajmiga bog'liq. Kapital hajmi esa uning chiqib ketishi va investitsiyalar ta'sirida o'zgaradi. Investitsiyalar kapital zahirasini orttiradi, chiqib ketish (amortizasiya) esa uni kamaytiradi. Investitsiyalar fond bilan qurollanganlik va jamg'arish normasiga bog'liq. Bu iqtisodiyotda talab va taklif tengligi shartidan kelib chiqadi: $I= sf(k)$.

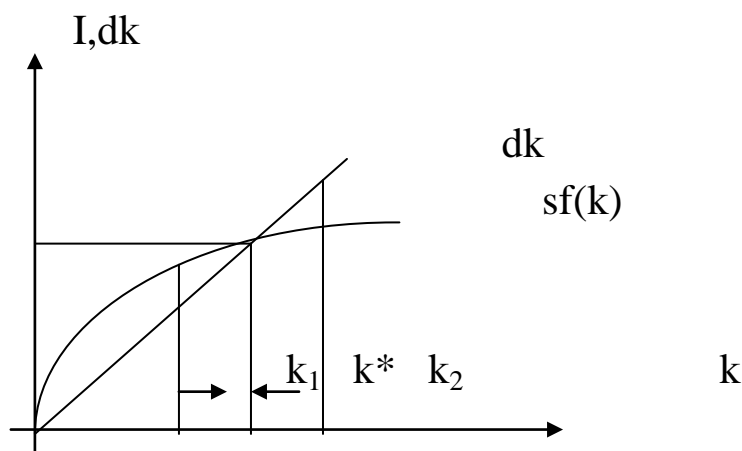
Jamg'arish normasi (s) k ning har qanday miqdorida mahsulotning investitsiya va iste'molga bo'linishini belgilaydi:

$$Y = f(k), \quad I= sf(k), \quad S=(1-s) f(k).$$

Amortizasiya quyidagicha hisobga olinadi: agar yiliga eskirish hisobiga kapitalning qayd etilgan d qismi chiqib ketadi deb hisoblasak (chiqib ketish normasi), chiqib ketish miqdori kapital hajmiga proporsional bo'ladi va dk ga teng bo'ladi. Grafikda bu aloqadorlik koordinata boshidan d burchak koeffisienti bilan chiquvchi to'g'ri chiziq bilan aks ettiriladi.(11.2. chizma). Investitsiyalar va chiqib ketishning kapital zahirasi dinamikasiga ta'sirini $\Delta k=I-d$, yoki investitsiyalar va jamg'armalar tengligidan foydalanib $\Delta k=s \cdot f(k)-dk$ ko'rinishida yozish mumkin.

11.2-chizma.

Investitsiyalar va kapitalning chiqib ketishining iqtisodiy muvozanatga tasiri

Kapital zahirasi(k) investitsiyalar hajmi kapitalning chiqib ketishi hajmiga teng bo'lguniga qadar, ya'ni $s \cdot f(k) = dk$ shart bajarilguniga qadar oshib boraveradi. Shundan so'ng bitta ish bilan band xodimga to'g'ri keladigan kapital zahirasi (fond bilan qurollanganlik) o'zgarmaydi ($\Delta k = 0$).

Investitsiyalar hajmi kapitalning chiqib ketishi hajmiga teng bo'lgan sharoitdagi kapital zahirasi darajasi fond bilan qurollanganlikning muvozanatli (barqaror) darajasi deyiladi va k^* deb belgilanadi. k^* ga erishilganda iqtisodiyot uzoq muddatli muvozanat holatida bo'ladi.

Muvozanat barqaror bo'lishiga sabab k ning dastlabki miqdori qandayligidan qat'iy nazar iqtisodiyot muvozanat holatiga, ya'ni k^* ga intiladi. Agar k ning boshlang'ich miqdori k^* dan kam bo'lsa, yalpi investitsiyalar ($sf(k)$) chiqib ketish miqdori (dk) dan ko'p bo'ladi va kapital zahirasi sof investitsiyalar miqdoriga ko'payib boradi. Aksincha $k_2 > k$ bo'lsa, investitsiyalar amortizasiyadan kamligini anglatadi. Bu holda kapital zahirasi muvozanatli darajaga qadar kamayib boradi (11.2.-chizma).

Solou modeli jamg'arish normasi kapital bilan qurollanganlikning barqaror darajasiga erishishning o'ta muhim omili ekanligini ko'rsatadi.

Jamg'arish normasining o'sishi investitsiyalar hajmining oshishini keltirib chiqaradi. Bu esa asosiy kapital miqdorining ortishiga, o'z

navbatida kapital bilan qurollanganlik darajasining (k) ko'tarilishi orqali, pirovard natijaga, ya'ni esa ishlab chiqarish hajmining (Y) ko'payishiga olib keladi.

Shunday qilib, jamg'arish normasining oshishi barqaror muvozanat sharoitida yuqoriroq ishlab chiqarish va kapital zahirasi darajasiga erishish imkonini beradi. Solou modelini keyingi rivojlantirilishida navbat bilan ikki shart olib tashlanadi: aholi soni va uning ish bilan band qismi sonining o'zgarishligi hamda texnik taraqqiyotning mavjud emasligi.

Aholi doimiy (n) sur'at bilan o'sadi deb tasavvur qilamiz. Ishchilar sonining ko'payishi boshqa teng sharoitlarda mehnatning kapital bilan qurollanishi darajasining qisqarishiga olib kelishi mumkin. Natijada, bir ishchiga to'g'ri keladigan kapital zahirasi o'zgarishini ko'rsatuvchi tenglama quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$\Delta k = I - dk - nk \text{ yoki } \Delta k = I - (d+n)k$$

Mehnatning kapital bilan qurolanganligi pasayishi tufayli uni oldingi darajada saqlab turish uchun investitsiyalarning kapital chiqib ketishini qoplaydigan hajmi zarur. Kapital jamg'arish normasi yuqori bo'lmasa kapitalning chiqib ketishi, aholi sonining o'sishi tufayli kapital bilan qurollanganlik darajasi o'zgarmasdan qolishi yoki pasayib ketishi mumkin.

Matematik jihatdan o'zgarmas kapital bilan qurolanganlik sharoitidagi iqtisodiyotda barqaror muvozanat sharti quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$\Delta k = sf(k) - (d+n)k = 0 \text{ yoki } sf(k) = (d+n)k$$

Tenglamadagi $(d+n)k$ investitsiyalarning kritik kattaligini xarakterlaydi. Ya'ni bir ishchiga to'g'ri keladigan kapitalni doimiy o'zgarmas darajada saqlab turadigan hajmini ifodalaydi.

Aholi o'sishining hisobga olgan holda R . Solou modelini grafik jihatdan ifodalash uchun mehnatning kapital bilan qurollanganligi barqaror darajasini (k^*) deb belgilaymiz. Aniqlaganimizdek, agar bir ishchiga to'g'ri keladigan kapital ($k = \text{const}$) bo'lsa iqtisodiyot muvozanat holatida bo'ladi. Agar $k_1 < k^*$ bo'lsa, unda amaldagi investitsiyalar ularning kritik kattaligidan yuqori va (k_1) k^* ga qadar o'sadi. Agar

$k_2 > k^*$, unda investitsiyalar ularning kritik darajasidan past va (k_2) k^* ga qadar pasayadi.

Model iqtisodiyot barqaror holatda bo'lishi uchun investitsiyalar $sf(k)$ kapital chiqib ketishi va aholining o'sishi $(d+n)k$ oqibatlarini qoplashi kerakligini ko'rsatadi. B holda kapital bilan qurollanganlik (k) va mehnat unumdorligi (y) o'zgarmay qoladi. Lekin aholi o'sishida kapitalning doimiyligi kapital ham aholiga mos sur'atda o'sishi kerakligini anglatadi: ya'ni:

$$\Delta Y/Y = \Delta L/L = \Delta K/K = n$$

Bundan quyidagi xulosa kelib chiqadi: aholining o'sishi – iqtisodiyotning barqarorlik holati sharoitidagi uzluksiz iqtisodiy o'sishning sabablaridan biri.

Biroq agar aholining o'sishi investitsiyaning oshishi bilan birga bormasa, unda bu bir ishchiga tug'ri keladigan kapital zahirasi kamayishiga olib keladi. Aholining n dan n_1 ga o'sishi $(d+n)k$ chizig'ini yuqoriga $(d+n_1)k$ holatiga siljitadi. Bu esa kapital bilan qurollanganlikni k^* dan k_1^* gacha qisqartiradi. Shunday qilib, R.Solou modeli aholi o'sishining yuqori sur'atlarga ega bo'lgan davlatlarda kapital bilan qurollanganlik past – demakki, daromadlar ham past bo'lishini tushuntirib beradi.

R.Soluning fikriga ko'ra, barqaror muvozanat sharoitida kapital, mehnat va milliy daromad darajasi bir xil, aholi soni o'sishiga teng sur'atda o'sib boradi. Aholi sonining tez o'sishi iqtisodiyotning o'sish sur'atlari jadallashishiga ta'sir etadi, ammo barqaror muvozanat holatida aholi jon boshiga mahsulot ishlab chiqarish kamayadi. O'z navbatida, jamg'arish normasining oshirilishi aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad miqdorini oshiradi va kapital bilan qurollanganlik koeffitsientini ko'tarilishiga olib keladi, lekin barqaror holatdagi o'sish sur'atiga ta'sir ko'rsatmaydi.

J.Midning iqtisodiy o'sish modeli ham neoklassik asoslarga ega. U iqtisodiy o'sishni chekli unumdorlik qonuni qo'llaniladigan marjinalistik yondoshuvlar bilan tushuntiradi. O'z konsepsiyasini J. Mid "Iqtisodiy o'sishning neoklassik nazariyasi" (1961 y.) kitobida bayon etdi. Kobb-Duglas funksiyasining zamonaviylashtirilgan variantidan

foydalanib, J Mid barqaror dinamik muvozanat imkoniyati tenglamasini keltirib chiqardi.

$$Y = \alpha k + \beta L + r$$

Bu yerda **Y**-milliy daromadning o'rtacha yillik o'sish surati:

k- kapitalning o'rtacha yillik o'sish sur'ati; **L**- mehnatning o'rtacha yillik o'sish sur'ati; **α** -milliy daromadda kapitalning ulushi; **β** -milliy daromadda mehnatning ulushi; **r**- texnik taraqqiyot sur'ati.

Tenglama, milliy daromadning o'sish sur'ati milliy daromadda ega bo'lgan ulushi bo'yicha mehnat va kapital o'sish sur'atlarining yig'indisiga texnik taraqqiyot sur'ati qo'shilishidan paydo bo'lgan miqdorga teng bo'lishini ko'rsatadi. Mehnat va texnik taraqqiyot o'sish sur'atlarini doimiy deb taxmin qilib J. Mid quyidagi xulosaga keldi; iqtisodiy o'sishning barqaror sur'ati kapital o'sishning barqaror sur'atlari va uning milliy daromad o'sish sur'atlari bilan tengligi sharoitida erishiladi. Agar kapitalning o'sish sur'atlari milliy daromadning o'sish sur'atlaridan oshsa, unda bu jamg'arish sur'atlarining o'z-o'zidan pasayishiga olib keladi.

Bunday bog'liqlik J.Midning jamg'arishning milliy daromaddagi ulushi doimiy deb shart kiritganligining natijasidir. Shu sababli kapital jamg'arishning (investitsiyalarning) yuqoriroq sur'atlarini moliyalashtirish uchun zarur bo'lgan jamg'armalarning qo'shimcha o'sishi birichisidan orqada qoladi va unga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Agar kapitalning o'sish sur'ati milliy daromadning o'sish sur'atidan orqada qolsa teskari holat ro'y beradi.

Mehnat unumdorligi o'sish sur'atlarining dinamik muvozanatga ta'sirini ko'rib chiqib J. Mid agar ular kapital jamg'arish sur'atidan oshsa unda chekli mehnat unumdorligining pasayishi natijasida mehnatning kapital bilan almashtirilishi hosil bo'ladi degan xulosaga keldi. Ishlab chiqarish jarayonida ularning yangi nisbati esa mehnatning ham, kapitalning ham to'liq bandligini ta'minlaydi. Shu bilan birga J. Mid real holatda mehnatning va kapital jamg'arilishining o'sish sur'atlari o'rtasida muvofiqlikka amal qilish zarurligiga e'tibor qaratgan. Aks holda, agar mehnatning o'sishi shunga muvofiq kapital oshishi bilan birga bormasa ishlab chiqarishning o'sishi ro'y bermaydi, chunki ishchi

kuchining o'sishi ortiqcha bo'lib ishsizlik vujudga keladi. Agar kapital mehnat unumdoligini o'sish sur'atlaridan tezroq o'ssa, unda ortiqcha ishlab chiqarish quvvatlari hosil bo'ladi. Biroq bu holda ham dinamik muvozanatga erishish usullari mavjud. J. Mid bozorlarning neoklassik nazariyasiga asoslanib ularni ko'rsatadi.

Bunda, mehnat bozorida ishsizlikning vujudga kelishi raqobatni kuchaytiradi, bu esa o'z navbatida ish haqi stavkalarining pasayishiga va kapitalning foydaliligining o'sishiga olib keladi. Natijada jamg'arish sur'atlari oshadi va ishchi kuchining o'sish sur'atlari bilan tenglashadi. J. Mid modelida davlat pul-kredit siyosatidan foydalangan holda faqatgina bilvosita barqarorlashtiruvchi rolini bajarishi kerak. Faqat shugina daromadlar va jamg'armalarni qayta taqsimlashning, resurslarning zarur bandligi va barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlaydigan, samarali mexanizmini yaratish imkonini beradi.

A. Lyuis o'z modelida ishchi kuchi zahirasi (rezerv) ni iqtisodiy o'sishning asosi sifatida ko'rib chiqadi. Shuning uchun uning fikricha, bu model "aholi zichligi yuqori, kapital taqchil, tabiiy resurslar esa cheklangan" davlatlar uchun qo'l keladi. Bunday mamlakatlarga A. Lyuis Hindiston, Pokiston, Misr va boshqalarni kiritadi.

A. Lyuis o'z konsepsiyasida erkin bozor g'oyasiga asoslanganligi tufayli, tahlil markaziga tadbirkor shaxsini qo'yadi. U bozorda mavjud ishlab chiqarish omillaridan, ya'ni mehnat, yer va kapitaldan foydalanish xususida qarorlar qabul qiladi, Model iqtisodiyotning ikki sektori: agrar va sanoat sektorlarini hisobga olgan holda quriladi. Agrar sektorda mehnat resurslarining taklifi cheklanmagan, mehnat unumdoligi juda past, chekli mahsulot esa nolga teng deb taxmin qilinadi. Bu esa qishloq xo'jaligidan ishchi kuchining "olinishi" ishlab chiqarish qisqarishiga olib kelmasligini anglatadi. Qishloq xo'jaligida ishchilarning ish haqi yashash minimumi darajasida bo'lgani sababli, bu ishchi kuchidan sanoatda foydalanish hech qanday muammo tug'dirmaydi. Bu sektordagi mehnat unumdoligi agrar sektordagidan ancha yuqori.

Shunday qilib, A. Lyuis modelining vazifasi mehnat resurslarining bir qismini qishloq xo'jaligidan sanoatga qayta taqsimlash va bu bilan

iqtisodiy o'sish sur'atining tezlanishiga erishish hisoblanadi. Bu jarayonda asosiy mexanizm bo'lib tarmoqlararo bozor xizmat qiladi.

Sanoat ishlab chiqarish mashtablarini kengaytirib, o'z ishchilarining daromadlari o'sishini ta'minlaydi, bu esa ichki talabni oshishiga ko'maklashadi. Bunda tadbirkorlar o'sib borayotgan daromadlarni ishlab chiqarishni kengaytirishga yo'naltiradilar. Bu daromadlar keyinchalik iqtisodiy o'sishga dinamik ta'sir ko'rsatadi.

Iqtisodiy o'sishning o'zini A. Lyuis ikki turga ajratadi: sanoatda uning manbai bo'lib qo'shimcha ishchi kuchidan foydalanish hisoblanadi (ekstensiv tur), qishloq xo'jaligida esa chekli mehnat unumdorligining oshishi (intensiv tur). Iqtisodiy o'sishning bu ikki turi investitsiyalashning ikki turli xil funksiyalariga muvofiq keladi. Sanoatda gap asosan kapitalni kengaytirish ustida boradi. Shuning uchun investitsiyalarning berilgan funksiyasi yakuniy sanoat mahsulotiga talabga bog'liq bo'ladi. Uning o'sishi daromadlar oshishi va investitsiyalar kengayishini rag'batlantiradi. Qishloq xo'jaligida, aksincha, investitsiyalar daromadlarning qisqarishiga bog'liq holda kengayadi: ish haqiga xarajatlarning ko'payishi fermerlarni qo'l mehnatini mashina mehnati bilan almashtirishga majbur qiladi.

O'z modelini rivojlanayotgan mamlakatlar uchun ishlab chiqib A. Lyuis uni industrial bosqichni o'tgan g'arbiy mamlakatlar uchun to'g'ri kelmaydi, deb hisoblagan. Boshqa mualliflar esa, aksincha, uni rivojlangan iqtisodiyot sharoitlari uchun maqbul deb hisoblashadi. Sh. Kindlberger o'z tahlilida ko'rsatganidek iqtisodiy o'sishning mehnat va kapital bilan bog'liqligining eng yaxshi namunasi bo'lib GFR, Italiya, Shveysariya, va Niderlandiya hisoblanadi. Buyuk Britaniya, Belgiya, Shvesiya, Norvegiya va Daniya kabi mamlakatlar ham A. Lyuis modelini teskari bog'liqlikda bo'lsada, tasdiqlashdi: bu mamlakatlarda iqtisodiy o'sishning past sur'atlari mehnat resurslari va ishlab chiqarish quvvatlaridan cheklangan holda foydalanish bilan bog'liq edi. Yana bir guruhni sezilarli ishchi kuchi ortiqchaligini boshidan kechirgan mamlakatlar tashkil etadi (Ispaniya, Portugaliya, Gresiya, Yugoslaviya, Turkiya). Ularning iqtisodiy o'sishi ham Sh. Kindlberger fikricha A. Lyuis modeliga to'g'ri keladi. Bu mamlakatlar nafaqat o'z sanoatini

balki boshqa yevropa davlatlari sanoatini ham ishchi kuchi bilan ta'minlar edi va butun qit'a uchun o'ziga xos mehnat zahirasi fondi vazifasini bajargan edi.

11.1-rasm. O'zbekiston makroiqtisodiy ko'rsatkichlarining o'zgarishi, %

Manba: World Bank 2019. "Financial Inclusion". Europe and Central Asia Economic Update(Spring), DC World Ban

O'z-o'zini tekshirish va muhokama uchun savollar

1. "Iqtisodiy rivojlanish" va "iqtisodiy o'sish" tushunchalari qanday umumiy va qanday farqlar bilan ajralib turadi?
2. Iqtisodiy o'sishni o'lchash mumkinmi?
3. Iqtisodiy o'sishning ekstensiv va intensiv omillarini sanab o'ting.
4. Keynes va neoklassik o'sish nazariyasining mohiyati nimada?
5. Rivojlanish bosqichlari va ilmiy-texnik taraqqiyot shakllarini sanab o'ting.
6. Iqtisodiy o'sishning afzalliklari va kamchiliklarini tushuntiring.

XII BOB. DAVLAT VA IQTISODIYOT. DAVLATNING IJTIMOIY SIYOSATI

12.1. Davlatning iqtisodiyotni tartibga solish zarurligi, funktsiyalari va vositalari

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish (IDTTS)- bu ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga va jamiyat ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan vakolatli davlat muassasalari va jamoat tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladigan qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va nazorat choralari tizimidir. Bunday organning vazifalari jamiyatning bozor muvaffaqiyatsizligidan kelib chiqadigan zararlarini minimallashtirish, transaksiya xarajatlarining maksimal pasayishiga erishishdir.

Bozor iqtisodining koʻzda tutilmagan salbiy samaralari quyidagilar:

- bozorni monopollashuvi xavfi;
- jamiyat infratuzilmasini (transport, ijtimoiy infratuzilma, mudofaa, jamoat tartibini saqlash, fundamental tadqiqotlar va x.k.) rivojlantirishga ragʻbatning yoʻqligi;
- atrof muhitni ifloshlanishi va tabiiy resurslardan samarasiz foydalanish xavfi;
- ijtimoiy tengsizlik, aholi daromadlari darajasidagi tabaqalanish darajasinig oʻsishi;
- resurslarni adolasiz taqsimlanishi xavfi;
- iqtisodiyotning bekaror rivojlanishi, iqtisodiy inqirozlarning roʻy berishi va x.k.

Sof bozor uchun xos boʻlgan bu kamchiliklar davlatning, iqtisodiy tizimning samaradorligini oshirishga qaratilgan, asosiy funksiyalarini belgilab beradi. Aynan shu tufayli bozor va davlat simbiozi roʻy berdi, va koʻpchilik davlatlarning bugungi kundagi iqtisodiyoti sof bozor iqtisodiyoti ham, sof davlat iqtisodiyoti ham emas. «Iqtisodiyotni barqaror amal qilishi uchun ikki tashkiliy qism- bozor va hukumat zarur. Ularsiz hozirgi zamon iqtisodiyotini boshkarish –xuddi bitta qoʻl bilan qarsak chalish bilan barobardir» Ilgʻor davlatlar bozorlari rivojlanishiga

davlatning aralashuvi tufayli davriy tebranishlar amplitudasini kamaytirishga, inqirozliy xodisalarni yumshatishga va iqtisodiy rivojlanishda jiddiy ilgarilashga erishildi.

Davlatning iqtisodiy funksiyalari ko‘p va xilma-xildir. Shuning uchun tahlil imizda davlatning asosiy iqtisodiy funksiyalarinigina ko‘rib chiqamiz.

Davlatning asosiy iqtisodiy funksiyalariga qo‘yidagilar kiradi:

1. Bozor tizimi samarali faoliyat ko‘rsatishini ta‘minlaydigan xuquqiy baza va ijtimoiy muhitni ta‘minlash;

2. Raqobat muhitini yaratish va uni himoya qilish.

3. Ijtimoiy ne‘matlar bilan ta‘minlash maqsadida resurslarni qayta taqsimlash;

4. Atrof muhitni himoya qilish;

5. Daromad va boyliklarni qayta taqsimlash;

6. Iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya‘ni, iqtisodiy kon‘yukturaning o‘zgaruvchanligi natijasida paydo bo‘ladigan ishsizlik va inflyatsiya darajalarini nazorat qilish hamda iqtisodiy o‘shishni rag‘batlantirish.

Davlat bozor iqtisodiyotining samarali faoliyat ko‘rsatishi uchun asos bo‘ladigan ayrim xizmatlarni va huquqiy bazani ta‘minlash vazifalarini zimmasiga oladi. huquqiy bazani ta‘minlash asosan iqtisodiy faoliyatni tartibga soluvchi qonunlar ishlab chiqarishda va bu qonunlarni bajarishni taminlash hamda nazorat qilishda namoyon bo‘ladi. Davlat, shuningdek xalqaro munosabatlarni yo‘lga qo‘yib o‘z tadbirkorlaring mahsulotlarini xorijiy mamlakatlarda sotishi uchun qulay sharoit yaratadi. Bunga ikki tomonlama soliqqa tortmaslik, boj to‘lovlari bo‘yicha o‘zaro imtiyozlar berish, investitsiyalarni kafolatlash kabi masalalarda hukumatlararo kelishuvlar orqali erishiladi. Tashki savdoni tartibga solish vositalari orqali ham davlat o‘z ishlab chiqaruvchilarini himoya qiladi (bu masalalar o‘quv qo‘llanmaning tegishli mavzularida ko‘rib chiqiladi).

IDTTS **subyektlari** uchta hokimiyat organlari - qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud organlari, shuningdek Markaziy bankdir.

IDTTS **ob'ektlari** bu sohalar, sanoat tarmoqlari, mintaqalar, shuningdek, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi vaziyatlar, hodisalar va sharoitlar(ba'zi dori vositalari, qurol-yarog‘ ishlab chiqarish, og‘ir sanoat, transport, pochta aloqasi, aloqa, axborot tuzilishi, bandlik, iqtisodiy sikl, pul muomalasi va boshqalar).

IDTTSning **asosiy maqsadi** ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik va mamlakat ichkarisida va undan tashqarida mavjud iqtisodiyotni (tizimni) mustahkamlashdir.

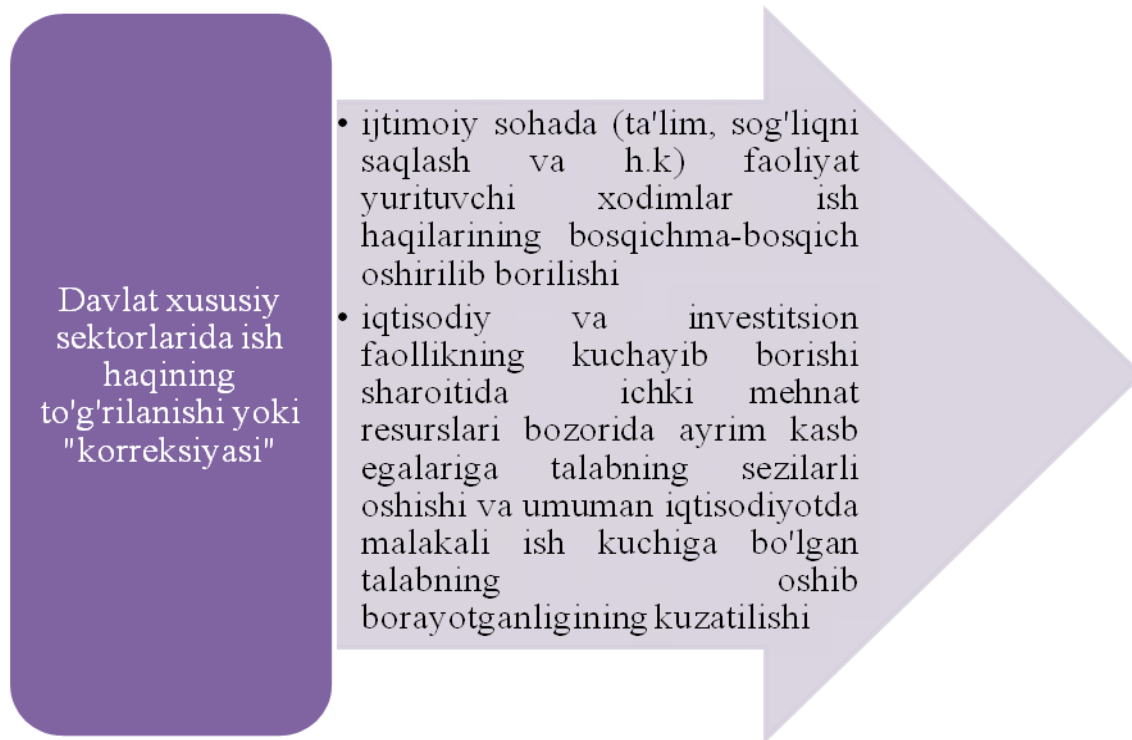
Iqtisodiyot davlat tomonidan ma'muriy, iqtisodiy va ijtimoiy usullar bilan tartibga solinadi.

Ma'muriy usullar antimonomol tadbirlar, majburiy standartlarni o'rnatish, tadbirkorlik faoliyatini lisenziyalash va subyektlarini ro'yxatga olish kabilarni o'z ichiga oladi.

Ijtimoiy usullarga davlat ijtimoiy ta'minoti, minimal ish haqini o'rnatish, ishsizlik nafaqalarini berish kabilar kiradi.

Iqtisodiy usullar byudjetdan moliyalashtirish, davlat xaridi, davlat sektori faoliyati kabi to'g'ridan-to'g'ri usullarni va byudjet-soliq hamda pul-kredit siyosatidan iborat bevosita tartibga solish usullarini o'z ichiga oladi..

Davlat byudjet xarajatlarini (davlat xarajatlari va transfert to'lovlari) ko'paytirish yoki qisqartirish orqali mamlakat iqtisodiyotiga aralashadi. Davlat tomonidan tartibga solishning bevosita usullari yoki byudjet siyosati tovar va xizmatlarning davlat xaridi, YaIMni taqsimlash va qayta taqsimlash, ijtimoiy dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish, davlat byudjetining daromadlar va xarajatlar qismidagi mutanosiblikni ta'minlash, ishlab chiqaruvchilarga moliyaviy yordam shakllarini ko'rsatish, baholar ustidan nazorat o'rnatish, eksport va import qilinadigan tovarlarga kvotalar o'rnatish va shuningdek, mamlakat aholisini himoya qilish maqsadida olib borilayotgan chora-tadbirlar majmuasidan iborat.

12.1-rasm. Davlat xususiy sektorlarida ish haqining korreksiyalash

Davlat tomonidan ko'rsatiladigan moliyaviy yordamlar dotatsiya, subvensiya va subsidiya shakllarida olib boriladi.

Subsidiyalar – bu, pul yoki natura ko'rinishidagi yordam turi bo'lib, byudjet va byudjetdan tashkari fondlardan ko'rsatiladi. Subsidiyalar bevosita va bilvosita bo'lishi mumkin. Bevosita subsidiyalarga kapital qo'yilmalar, ilmiy tadqiqotlar, kadrlarni qayta tayyorlashga ajratilgan mablag'lar kirsa, bilvosita subsidiyalarga soliq imtiyozlari, imtiyozli shartlarda kreditlar berish, pasaytirilgan bojxona bojlari va boshqalar kiradi.

Bundan tashkari davlat aholini davlat transfertlari ko'rinishida himoya qiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ko'p qirrali soliqlar tizimidan foydalaniladi. Aholi davlat byudjetiga har oyda olgan daromadlariga qarab daromad soligi to'laydi, korxonalar esa olgan foydasiga qarab foydadan soliq to'laydilar. Shu kabi juda ko'p mavjud soliq turlaridan oqilona va ilmiy asosda foydalanish orqali davlat soliq siyosatini, soliq stavkalari miqdorlarini va imtiyozlari turlarini aniqlaydi va shu bilan

butun makroiqtisodiy vaziyatga ta'sir ko'rsatadi. Soliqlarni o'zgartirish orqali investitsiyalar va jamg'armalar rag'batlantiriladi.

Pul-kredit siyosati mamlakatda pul massasini tartibga solishga karatilgan va uning asosiy vazifasi baholar va real milliy ishlab chiqarish hajmining o'sishiga mos keladigan pul massasini ta'minlashdan iborat. Bu siyosatning asosiy vositasi Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan hisob stavkasini tartibga solish, tijorat banklarining majburiy ravishda Markaziy bankda saqlaydigan zaxiralari normasini o'zgartirish, qimmatli qog'ozlar bo'yicha ochiq bozordagi operatsiyalarni yo'lga qo'yish va shuningdek, boshqa tadbirlardir.

Davlat monopoliyani cheklash va raqobat muhitini yaratishi zarur. Bu vazifa monopoliyaga qarshi qonunlarga tayanilgan holda olib boriladi. O'zbekiston Respublikasida bu vazifani amalga oshirish Monopoliyadan chiqarish raqobat va tadbirkorlikni qo'llab quvvatlash Davlat qo'mitasi zimmasiga yuklatilgan.

Monopollashuvga qarshi kurash maqsadlarida monopol korxonalar reyestri tuziladi. Bunda monopol korxonalar tabiiy monopoliya va tabiiy monopoliya hisoblanmagan korxonalariga bo'linadi. Tabiiy monopol bo'lmagan korxonalarini monopoliyadan chiqarish chora- tadbirlari ko'riladi.

Tabiiy monopoliyalar obyektiv shart-sharoitlarga ko'ra monopol bo'lishi zarur, yoki monopoliyadan chiqarish ilojsiz bo'lgan korxonalar yoki tarmoqlardir.

Tabiiy monopolist korxonalar o'z mavqe'laridan foydalanib mahsuloti va xizmatlari baxosini asossiz ko'tarib yuborishlariga yo'l qo'ymaslik uchun ularga rentabellikning yukori chegarasi belgilab beriladi. Bu chegarani buzgan korxonaga moliyaviy jazo choralari qo'llaniladi.

Masalan, bu chegara 20% deb belgilangan bo'lsin. Korxonalar mahsuloti tannarxi 10000 so'm bo'lgani holda uni 13000 so'mga sotsa belgilangan me'yoriy chegarani buzgan hisoblanadi. Chunki korxonalar 20% emas balki 30 foiz foyda normasi darajasida ustama belgilayapti. Shu sababli ortiqcha hisoblangan 1000 so'm (13000-12000) davlat

ixtiyoriga olinadi va monopolist korxonaga qo‘shimcha moliyaviy jazo ham qo‘llaniladi.

Davlat bu yo‘l bilan iste’molchilar huquqlarini himoya qiladi. Agar mahsulot bahosi korxonaga bog‘liq bo‘lmagan sabablarga ko‘ra oshib ketgan bo‘lsa va bu isbotlansa qonun talablari buzilmagan hisoblanadi.

Raqobat muhitini yaxshilash, tadbirkorlikni qo‘llab quvvatlash maqsadida davlat mulki xususiylashtiriladi. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish Davlat Mulk qo‘mitasi tomonidan amalga oshiriladi. Bunda davlat mulkini bevosita bitta xaridorga sotish, investitsiya kiritish majburiyatini olib bepul tassarrufiga berish, bosqichma bosqich bahosini tushirib sotish, aksionerlashtirish kabi usullar qo‘llaniladi.

Agar respublikamizda xususiylashtirishning dastlabki bosqichida uy joy fondi, savdo va maishiy xizmat obyektlari va mahalliy sanoat korxonalari xususiy shaxslarga sotilgan bo‘lsa, keyingi bosqichda o‘rta va yirikroq korxonalarni aksionerlashtirish yo‘li bilan davlat tasarrufidan chiqarishga kirishildi.

Tadbirkorlikni rivojlantirishni davlat tomonidan qo‘llab quvvatlash, shuningdek ularning huquqlarini himoya qilish orqali ham amalga oshiriladi.

Iqtisodiyotni tartibga solish vositalaridan yana biri davlat tomonidan iqtisodiyot kelajagini oldindan taxminlash (prognozlash) va uni rivojlantirish dasturini ishlab chiqish hamda hayotga tatbiq etish hisoblanadi. Davlat byurtmasiga asosan uzoq va qisqa muddatlarga mo‘ljallangan prognozlar tuziladi. Prognozlarda resurslar, texnologiya, ichki bozor hajmi va tarkibi, eksport va import, davlat xarajatlari, ishlab chiqarish tarkibidagi o‘zgarishlar, matematik modellar asosida hisob-kitob qilinadi va iqtisodiyotning qaysi yo‘nalishda rivojlanishi aniqlanadi.

12.2. Daromadlarni va resurslarni ijtimoiy manfaatlarni e'tiborga olgan holda qayta taqsimlash

Bozor tizimi rivojlanishi bilan mamlakat aholisi oladigan daromadlar va qiladigan xarajatlar o'rtasida nomutanosibliklar paydo bo'ladi. Bu kabi muammolarni hal qilishda davlat asosiy ahamiyatga ega. Ya'ni, davlat jamiyatdagi daromadlar nomutanosibligini kamaytirish vazifasini bajaradi..

Birinchi, transfert to'lovlari orqali yordamga muxtoj, boqimanda, nogiron va ishsizlarni nafaqalar bilan ta'minlaydi. Ikkinchi, davlat bozorga aralashuvi orqali daromadlar taqsimlanishini o'zgartiradi. Fermerlar mahsulotini kafolatlangan baholarda sotib olish va minimal ish haqi to'g'risidagi qonunchilik davlat aholining ayrim guruxlari daromadlarini tenglashtirish maqsadida bahoni tartibga solib turishiga misol bo'la oladi. Bundan tashkari aholidan olinadigan daromad soliqlarining foizlar bo'yicha tabaqalanishi ham kam ta'minlangan aholini qo'llab-quvvatlash maqsadida olib borilayotgan tadbirlaridan biridir.

Davlat daromadlarni aholi o'rtasida quyidagicha qayta taqsimlaydi.

Birinchi, daromadlar aholining turlicha daromad oladigan qatlamlari orasida qayta taqsimlanadi. Qo'llaniladigan progressiv soliq stavkasi bunga imkon beradi. O'rnatilgan shkala kam daromad oluvchilardan kamroq soliq undirish, ko'p daromad oluvchilardan esa ko'proq soliq undirish imkonini beradi. Davlat tomonidan moliyalashtiriladigan turli ijtimoiy yordam to'lovlari esa aynan kam daromadga ega oilalarga ko'rsatiladi.

Shuningdek, davlat Pensiya jamg'armasi, Bandlik jamgarmasi, Kasaba uyushmasi jamg'armalariga ijtimoiy sug'urta ajratmasi to'lovlarini ish beruvchilar (korxonalar)dan va ishlovchilardan undiradi. Bu mablaglar pensiya ta'minoti, vaqtincha ishga layoqatsizlik bo'yicha kasallik varaqasi, ishsizlik nafaqasi, ishsizlarni mehnat birjalari orqali kasbga tayyorlash xarajatlarini qoplash kabi tadbirlarni moliyalashtirishga sarflanadi. Ya'ni sanab o'tilgan yo'nalishlar bo'yicha

ham davlatning daromadlarni qayta taqsimlash funksiyasi namoyon bo‘ladi.

Mamlakat hududlari va iqtisodiyot tarmoqlari o‘rtasida umumdavlat manfaatlarini hisobga olgan holda resurslarni qayta taqsimlash davlatning muhim funksiyalaridan biridir.

Iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish, ijtimoiy ahamiyatli, ammo foyda ko‘rib ishlamaydigan tarmoq yoki korxonalarni qo‘llab quvvatlash maqsadlari davlat byudjeti orqali daromadlar va resurslarni tarmoqlar orasida qayta taqsimlash zaruriyatini tug‘diradi.

Bu vazifa barcha tarmoqlardan olingan soliq tushumlari hisobiga moliyalashtiriladigan markazlashgan investitsiya mablag‘larini ustivor tarmoqlarga yo‘naltirish, shu tarmoqlarga soliq imtiyozlari, subsidiyalar, imtiyozli kreditlar ajratish orqali amalga oshiriladi.

Kommunal xo‘jalik, shu jumladan jamoat transporti kabi sohalar iqtisodiyot tarmoqlarining samarali ishlashi, normal hayotiy faoliyatni yo‘lga qo‘yish uchun zarur xizmatlarni ko‘rsatgani holda rentabelli sohalar bo‘lmagani uchun ham davlat byudjetidan dotatsiya oladilar.

Mamlakat hududlarining resurs salohiyati bir xil emasligi, aholi zichligi, sanoat tarmoqlarining rivojlanishi darajalaridagi farqlar tufayli aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan YaIM, sanoat mahsuloti, pullik xizmatlar, pullik daromadlar kabi ko‘rsatkichlar hududlararo farq qiladi. Bu farqlarning chuqurlashuvi, o‘z navbatida milliy iqtisodiyot samaradorligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi, shunday ham rivojlanish darajasi past hududlardan kapital ko‘chishi holatlari ro‘y berishi mumkin. Bu esa turli hududlar o‘rtasidagi iqtisodiy rivojlanish darajalarida mavjud bo‘lgan farqni yanada chuqurlashtiradi.

Davlat byudjet-soliq va pul kredit siyosati vositalaridan foydalangan holda iqtisodiy ko‘rsatkichlar darajasidagi hududiy tengsizlik darajasini yumshatish uchun resurslarni qayta taqsimlaydi. Resurslarga boy, sanoati rivojlangan hududlarning davlat byudjeti daromadlaridagi ulushi yuqori bo‘lgani holda byudjet mablag‘lari hududlar o‘rtasida ijtimoiy ehtiyojlarni hisobga olgan holda, kam rivojlangan hududlar rivojlanishi darajasini jadallashtirish maqsadlarini ko‘zlab taqsimlanadi.

Markazlashgan byudjetga kelib tushadigan umumdavlat soliqlarining hududlar ixtiyorida qoldiriladigan ulushini ko'paytirish, ayrim hududlarga kiritiladigan investitsiyalar hisobiga ishlaydigan korxonalariga soliq imtiyozlarini berish, ularni imtiyozli kreditlar bilan ta'minlash, erkin iqtisodiy zonalar tashkil etish davlat hududiy iqtisodiy siyosatining muhim elementlaridan biridir.

Hozirgi zamon iqtisodiyotidagi davlatning muhim funksiyalaridan biri barqarorlashtirish siyosatini yuritishdir. Davlatning bu funksiyasi boshqa funksiyalar bilan chambarchas bog'lik bo'lgani holda iqtisodiy o'sishni, Inflyatsiya sur'atlarini cheklashni, ishsizlik darajasini me'yor darajasida ushlab turishni, davlat byudjeti va to'lov balansi mutanosibligini hamda milliy valyuta almashinuv kursi barqarorligini ta'minlash kabilarni o'z ichiga oladi. Bu masalalar o'quv qo'llanmamizning tegishli mavzularida atroflicha ko'rib chiqilishi tufayli bu savolda ularga to'xtalmaymiz.

12.3 Davlatning ijtimoiy siyosati: kontseptsiyasi, printsiplari va uni amalga oshirish usullari

Davlatning ijtimoiy siyosati - bu davlatning fuqarolarning manfaatlari va ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan jamiyatning ijtimoiy sohasi rivojlanishini boshqarishdagi faoliyati.

Ijtimoiy siyosatning asosiy vazifalari:

- farovonlikni oshirish;
- odamlarning mehnat va yashash sharoitlarini yaxshilash;
- ijtimoiy adolat tamoyillarini amalga oshirish.

Ijtimoiy siyosat nafaqat moddiy, balki shuningdek, jamiyat a'zolarining siyosiy va ma'naviy manfaatlari.

Iqtisodiy siyosatning asosiy ijtimoiy vazifasi ishchilarning iqtisodiy faoliyati samaradorligini oshirishga qiziqishini ta'minlashdan iborat. Ijtimoiy siyosat iqtisodiyot uchun quyidagi muammolarni keltirib chiqaradi:

- odamlarning ijtimoiy ehtiyojlarini qanday qondirish;

- foydalarning jamiyatda adolatli taqsimlanishini qanday ta'minlash kerak;

- odamlarning farovonligi o'sishi ijtimoiy takror ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga mos ravishda qanday bo'lishini ta'minlash.

Davlat ijtimoiy siyosatining asosiy yo'nalishlari:

- jamiyat a'zolariga minimal daromadni kafolatlash;
- jamiyat a'zolarining qobiliyatlarini, birinchi navbatda, mehnat qobiliyatini saqlash va rivojlantirish;

- jamiyat a'zolariga maqbul darajadagi ijtimoiy xizmatlarni taqdim etish.

Davlatning ijtimoiy siyosati ijtimoiy himoya va ijtimoiy kafolatlar orqali amalga oshiriladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilishdagi muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlik ma'lum iqtisodiy tizim va jamiyatning o'zi barqarorligi yoki beqarorligini oldindan belgilab beradi.

Ijtimoiy barqarorlik quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- asosiy iste'mol tovarlari va xizmatlari narxlarining barqaror darajasi;

- aholi daromadlarining gipertrofiyalangan differentsiatsiyasini oldini olish;

- jamiyat a'zolari uchun ishonchli ijtimoiy himoya va ijtimoiy kafolatlar tizimini shakllantirish.

Jamiyatning ijtimoiy beqarorligi asosan aholi daromadlarining keskin farqlanishi bilan bog'liq bo'lib, bu aholining ikki qutbli qatlami - haddan tashqari boy va kambag'allarning paydo bo'lishini anglatadi.

Davlatning ijtimoiy siyosati fuqarolarning mamlakat iqtisodiy rivojlanishi natijalari uchun ijtimoiy javobgarligini nazarda tutadi. Fuqarolarning iqtisodiy samaradorlik uchun ijtimoiy javobgarligini oshirish quyidagi talablar bajarilgan taqdirda mumkin:

- mamlakat aholisining iqtisodiy va ijtimoiy ahvolini tadbirkorlik faoliyatiga mutanosib ravishda yaxshilash;

- iqtisodiy faoliyat natijalariga qarab daromad va iste'molni oqilona farqlash;

- davlat, fuqarolar o'z daromadlari va tadbirkorlar o'rtasida ijtimoiy ehtiyojlarga sarflanadigan xarajatlar nisbati maqbul darajasiga erishish.

12.4. Aholining daromadi: ularning shakllanish manbalari va taqsimotning tengsizligi o'lchash

Daromadlarni taqsimlash muammosi eng dolzarb bo'lib kelgan va qolmoqda. Bu insoniyat tarixining barcha davrlarida muhokama qilingan va bugungi kunda ham muhokama qilinmoqda. Daromadlarni taqsimlash bo'yicha ikkita pozitsiya mavjud: ulardan biri - taqsimotdagi tenglik kapitalizmning omon qolishining asosiy sharti; ikkinchisi daromad taqsimotidagi tenglik, aksincha, kapitalizmning o'limiga olib keladi, deb taxmin qiladi.

Bu nazariy jihatdan; amalda daromad taqsimoti ob'ektiv va subyektiv holatlar tufayli teng bo'lmagan va teng bo'lib qolmoqda.

Daromad nima? **Daromad** - bu ma'lum vaqt ichida ish haqi, ish haqi, royalti, foyda, ijara haqi, foizlar, transfert to'lovlari (ijtimoiy va ishsizlik nafaqalari, ko'p bolali oilalarga beriladigan ijtimoiy nafaqalar va boshqalar) shaklida olingan pul miqdori.

Yakuniy daromad ma'lum bir shaxsning sotib olish qobiliyatini belgilaydi. Shuni yodda tutish kerakki, pul daromadlaridan tashqari, natura daromadlari ham mavjud. Bularga nafaqat uy-ro'zg'or buyumlari, balki naqd pulsiz pul o'tkazmalari (sog'liqni saqlash uchun to'lovlar, uy-joy uchun subsidiyalar, oziq-ovqat markalari, transport kartalari va boshqalar) kiradi. G'arbiy iqtisodiy adabiyotlarda daromadlar tengsizligining quyidagi sabablari ilgari surilgan.

Odamlar turli xil aqliy, jismoniy va estetik qobiliyatlarga ega. Yuqori intellektual qobiliyatlarning mavjudligi nisbatan yuqori maoshli ish bilan shug'ullanishga imkon beradi. Intellektual rivojlanish darajasi nisbatan past bo'lgan odamlar kam haq to'lanadigan ishlarga mahkum. Maxsus jismoniy qobiliyatlarning mavjudligi yuqori smenali sport smenalariga va yuqori maosh olishga imkon beradi. Estetik

qobiliyatlarga ega bo'lgan shaxs yuqori malakali musiqachi yoki rassomga aylanadi.

Shuning uchun, iste'dodlar bilan shaxslar ko'proq hissa qo'shadilar ularga yuqori daromad keltiradigan YaIMni yaratishda muhim hissa.

Odamlar turli darajadagi bilimlarga ega. Kasbiy tayyorgarlik qanchalik yuqori bo'lsa, ish haqi shunchalik yuqori bo'ladi. Masalan, Qo'shma Shtatlarda boshlang'ich ma'lumotli odamlar ish haqi oliy ma'lumotli xodimlarga qaraganda uch baravar kam. Ta'lim darajasi qanchalik baland bo'lsa, odamlarga ko'proq sarmoya talab etiladi.

Odamlar mulk bilan teng ravishda ta'minlanmagan. Ba'zi fuqarolarning mol-mulki kam yoki umuman yo'q. Boshqalarida katta miqdordagi mol-mulk (mashina, uskunalar, ko'chmas mulk, er va boshqalar) mavjud. Natijada, "boylik boylikni keltirib chiqaradi", ya'ni mulkdan katta daromadlar olinadi.

Yuqorida aytib o'tilganlardan tashqari, daromadlarni taqsimlashda tengsizlikni ta'minlaydigan boshqa omillar ham mavjud.

Daromadning ikki turi mavjud: nominal va real. Nominal daromad - bu jismoniy shaxsning shaxsiy iste'moliga ketadigan milliy daromad ulushining pul shakli. Haqiqiy daromad jismoniy shaxs o'zining pul daromadi bilan sotib olishi mumkin bo'lgan moddiy ne'matlar va xizmatlar miqdorini tavsiflaydi, ya'ni real daromadlar pul daromadlari bilan sotib olinadigan yashash vositalarida ifodalanadi. Uning qiymati bir qator omillarga bog'liq: pul daromadlari miqdori, bepul va imtiyozli xizmatlar hajmi hamda iste'mol tovarlari narxlari va xizmatlar tariflari, yig'ilgan soliqlar miqdori va boshqalar. Haqiqiy daromadning haqiqiy qiymatini olish uchun byudjetga to'lovlarni, jamoat va kooperativ tashkilotlarga badallarni, barcha turdagi pul mablag'larini tejashni, shuningdek xizmatlarni to'lash xarajatlarining bir qismini ularning moddiy ta'minoti narxidan ortiqcha barcha pul va natura daromadlarining umumiy miqdoridan ushlab qolish kerak. Iste'mol qilingan va qisman to'plangan moddiy boyliklarning qiymatiga teng bo'lgan qolgan miqdor yakuniy (aslida ma'lum bir davrda iste'mol qilish va to'plash uchun foydalaniladigan) daromad fondini tashkil etadi.

Funksional va shaxsiy daromadlarni taqsimlashni taqsimlang. Daromadning funksional taqsimoti qachon tushuniladi

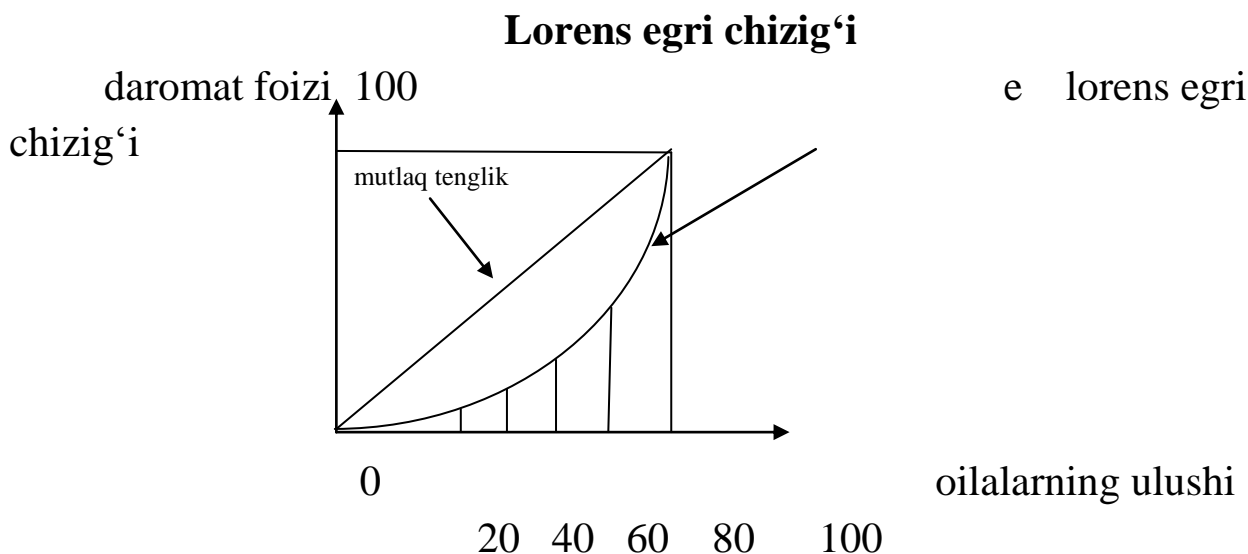
Uyga, kapitalga, erga egalik qilish uchun daromadlarni o'zlashtirish. Natijada birlamchi daromadlar ish haqi, foyda va foizli daromad, ijara shaklida shakllanadi.

Shaxsiy daromadlarni taqsimlash - bu olingan daromad miqdoriga qarab joylashgan oilalar o'rtasida daromadlarni taqsimlash.

Daromadlarni farqlashning eng keng tarqalgan ko'rsatkichlariga daromadlarni taqsimlashdagi tenglik holatidan masofa darajasini tavsiflovchi daromadlar kontsentratsiyasi koeffitsienti (Jini indeksi) va Lorenz egri chizig'i kiradi. Koeffitsientning qiymati 0 dan 1 gacha yoki 0 dan 100% gacha o'zgarishi mumkin. Bundan tashqari, indikatorning qiymati qanchalik baland bo'lsa, jamiyatda daromadlar shunchalik notekis taqsimlanadi. G'arbiy iqtisodiy adabiyotlarda daromadlarni taqsimlashdagi tengsizlik Pareto-Lorenz-Gini metodologiyasi yordamida o'lchanadi. Pareto qonuniga ko'ra, yalpi ichki mahsulotning 80 foizini 20 foiz aholi egallaydi, qolgan 20 foiz yalpi ichki mahsulot esa 80 foiz aholi o'rtasida taqsimlanadi. Shuning uchun Pareto qonuni 80/20 qonuni deb ataladi. Amerikalik tadqiqotchilar D. Maydler va E. Goldsmitlar kitobda

Daromadning jamiyatda taqsimlanishini Lorents egri chizig'ida ko'rsatish mumkin (12.1-rasm).

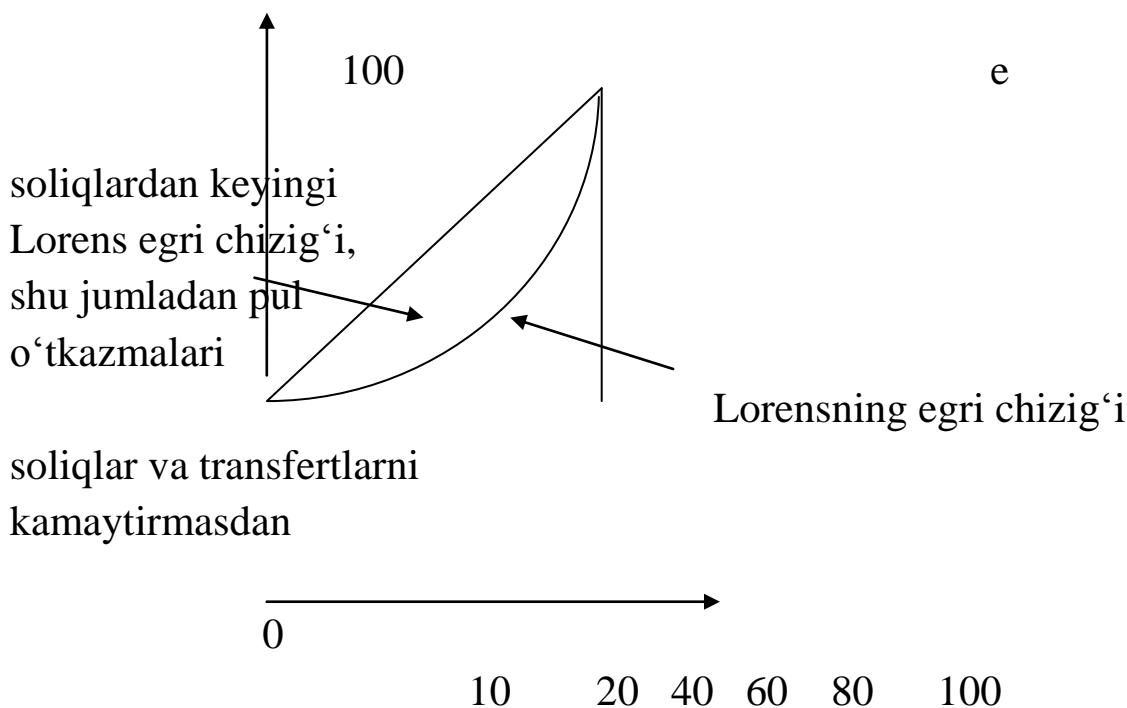
12.1 –jadval

Jadval. 12.1 "oilalarning ulushi" absissada, "daromad ulushi" esa ordinatada joylashgan. Daromadning mutlaqo teng taqsimlanishining nazariy imkoniyati bisektor bilan ifodalanadi, bu yerda oilalarning 20% daromadning 20%, oilalarning 40% daromadning 40% oladi va hokazo. Daromadning haqiqiy taqsimoti a, b, c, d, e punktlari bilan ko'rsatilgan. Mutlaq tenglik chizig'i va Lorenz egri chizig'i orasidagi soyali qism daromadlar tengsizligi darajasini bildiradi: bu qism qanchalik katta bo'lsa, daromadlar tengsizligi darajasi shunchalik katta bo'ladi.

Soliqlar tushirilgandan so'ng va transfert to'lovlarini to'lashni hisobga olgan holda shaxsiy daromadlar teng taqsimlanadi (12.2-rasm).

Daromad taqsimotidagi tengsizlik darajasi Jini koeffitsienti (KJ) yordamida hisoblanadi. Jini koeffitsienti taqdim etilgan aholi daromadlarini haqiqiy taqsimlanishini ularning bir xil taqsimlanish chizig'idan chetlanish qiymatidir. Lorents egri chizig'i va mutlaq tenglik chizig'i hosil bo'lgan raqam maydonining butun uchburchak maydoniga nisbati bilan aniqlanadi:

Rasm: 12.2. Soliqlarning va transfert to'lovlarining daromadlar tengsizligiga ta'siri

KJ qiymati 0 dan 1 gacha o'zgarishi mumkin, chunki biz to'liq tenglikdan (0) barcha daromadlar bir kishiga tushadigan holatga o'tamiz (1). KJ ni aniqlash uchun quyidagi tenglamadan foydalaniladi:

$$\text{Log}N = p + \delta \log Ax$$

bu yerda N - ma'lum bir x darajasiga teng yoki undan oshadigan daromad oladigan shaxslar soni; p - daromadlarning notekis taqsimoti egri chizig'i; δ - daromadlarning notekis taqsimoti egri chizig'i bo'lgan daromadlar konsentratsiyasining ko'rsatkichi; x - daromad darajasi; Ax - bu x dan oshadigan daromad miqdori.

12.5. Qashshoqlik va uning xususiyatlari

Qashshoqlik - bu eng kam (mamlakat standartlariga muvofiq) yashash vositalariga ega bo'lmagan odamlarning iqtisodiy holati. Kambag'al odamlar soni qashshoqlik chegarasi qanday aniqlanganiga qarab farq qiladi.

Qashshoqlik qashshoqlikning mutlaq yoki nisbiy chegarasiga ega emas.

Mutlaq darajada qashshoqlik darajasi - bu insonning fiziologik ehtiyojlari asosida aniqlanadigan minimal hayot darajasi oziq-ovqat, kiyim-kechak, uyda. Rossiyada bu tirikchilik eng kam.

Nisbatan qashshoqlik darajasi odamlarning qashshoqlik darajasidan pastligi bilan tavsiflanadi (Evropa Ittifoqi mamlakatlarida - mamlakatdagi uy xo'jaliklari xarajatlarining yarmidan kamrog'i). Qashshoqlik quyidagi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi:

- kambag'allar soni;
- qashshoqlikning chuqurlik darajasi;
- qashshoqlik darajasi.

Mamlakatdagi iqtisodiy sharoit o'zgarishi bilan kambag'allar soni o'zgaradi.

Qashshoqlik koeffitsienti so'rovda qatnashgan oilalar daromadlarining kunlik darajasidan o'rtacha chetlanishini ifodalaydi va so'rov o'tkazilgan oilalarning umumiy soniga bog'liq bo'lgan umumiy daromad taqchilligi bilan tavsiflanadi.

Qashshoqlik zoʻravonlik koeffitsienti - bu soʻrovda qatnashgan oilalar daromadlarining soʻrov oʻtkazilgan oilalarning umumiy soniga bogʻliq boʻlgan kvadratik daromad kamomadi bilan belgilanadigan, eng kam yashash darajasidan oʻrtacha oʻrtacha chetlanishidir.

Qashshoqlik holati aholining kasb darajasi bilan bogʻliq. Kambagʻallarning aksariyati qariyalar, nogironlar va kasallar, ayollar va bolalar orasida.

Hayot darajasi koʻrsatkichlari va hayot sifati koʻrsatkichlari farqlanadi. Turmush darajasining ajralmas koʻrsatkichlariga quyidagilar kiradi:

- real ish haqi;
- aholining real daromadlari;
- ikkinchi darajali ishdan olinadigan daromad;
- shaxsiy yordamchi xoʻjaliklarning mahsulotlarini sotishdan tushadigan daromadlar;
- dividendlar (aktsiyalar va obligatsiyalar boʻyicha);
- aholi omonatlari boʻyicha foizlar;
- pensiyalar, nafaqalar, stipendiyalar.

Turmush darajasining xususiy koʻrsatkichlariga quyidagilar kiradi.

-ayrim tovar va xizmatlarni iste'mol qilish koʻrsatkichlari (aholi jon boshiga, har bir oilaga, ijtimoiy guruhlar, hududlar boʻyicha);

-uzoq muddatli mahsulotlar, uy-joy, kommunal xizmatlar bilan ta'minlash koʻrsatkichlari

Xususiy koʻrsatkichlar qatoriga quyidagilar kiradi:

- iste'mol darajasini toʻgʻridan-toʻgʻri tavsiflovchi tabiiy koʻrsatkichlar, ma'lum imtiyozlar berish;
- aniq ehtiyojlarni qondirish xarajatlari va ularning dinamikasini aks ettiruvchi xarajatlar koʻrsatkichlari;

Ehtiyojlar turiga qarab guruhlanadi. Masalan, oziq-ovqat, uy-joy, kommunal xizmatlar, kiyim-kechak, uzoq umr koʻriladigan mahsulotlar, dam olish, madaniy ehtiyojlarni qondirish va boshqalar.

Aholi hayotining sifati deganda ma'lum bir mamlakat aholisining moddiy, ijtimoiy, jismoniy, madaniy va ma'naviy farovonligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar majmui tushuniladi.

- Aholining hayot sifatining asosiy ko'rsatkichlari:
- Inson taraqqiyoti indeksi (Inson taraqqiyoti indeksi);
- jamiyatning intellektual salohiyati ko'rsatkichi;
- jon boshiga to'g'ri keladigan inson kapitali;
- aholining hayotiy koeffitsienti.

Inson taraqqiyoti indeksi (Inson taraqqiyoti indeksi) uchta indeksning o'rtacha arifmetik ko'rsatkichidir:

- umr ko'rish davomiyligi (I_j);
- ta'lim darajasi (I_o);
- Aholi jon boshiga YaIM (YaIM dn).

Inson taraqqiyoti indeksi quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$ITI = \frac{(I_j + I_o + AJB \text{ YaIM})}{3}$$

Ushbu ko'rsatkich Efiopiyada 0,25 dan Kanadada 0,96 gacha. Rossiyada bu 0,76 ga teng. Inson taraqqiyoti indeksi BMT tomonidan 1990 yildan beri aniqlanib kelinmoqda.

Jamiyatning intellektual salohiyati ko'rsatkichi aholining bilim darajasi va mamlakatdagi ilm-fan holatini aks ettiradi. Uni hisoblashda quyidagilar hisobga olinadi:

- kattalar aholisining ta'lim darajasi;
- aholining umumiy sonida talabalarning ulushi;
- yalpi ichki mahsulotdagi ta'limga sarflanadigan mablag'larning ulushi;
- ish bilan band bo'lganlarning umumiy sonidagi fan va ilmiy xizmatlarda band bo'lganlarning ulushi;
- yalpi ichki mahsulotdagi fanga sarflanadigan xarajatlarning ulushi.

Jamiyatning intellektual salohiyatining pasayishiga Rossiyadan chet elga "miya oqimi" deb ataladigan narsa ta'sir ko'rsatmoqda, bu so'nggi 10 yil ichida ekspertlarning hisob-kitoblariga ko'ra ilm-fan va

oliy ta'lim sohasidagi tadqiqotchilarning 15 foizini tashkil etdi. Eng malakali ishchilar AQShga oqib kelishmoqda.

Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan inson kapitali davlat, firmalar va fuqarolar tomonidan ta'lim, sog'liqni saqlash va boshqa ijtimoiy sohalarga sarflanadigan xarajatlar darajasini aks ettiradi. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasi qanchalik baland bo'lsa, inson kapitali darajasi va uning umumiy kapital tarkibidagi ulushi shuncha yuqori bo'ladi.

Aholining yashash qobiliyati koeffitsienti genofondni saqlash, aholining intellektual rivojlanishi ma'lum bir ijtimoiy sharoitda. (Ushbu ko'rsatkich besh balli shkala bo'yicha o'lchanadi). 1,5 balandan pastroq darajani belgilash - bu inqirozli vaziyat, aholi hayoti darajasining pasayishi, aholi o'lishni boshlagan chegaraga tushishini anglatadi.

Hayot sifatining ayrim jihatlari xususiy ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi. Bunga quyidagilar kiradi:

- ijtimoiy jihatdan kasallanish, tug'ilish, o'lim, tabiiy o'sish dinamikasi);
- aholining iqtisodiy faoliyati (ishsizlik darajasi, aholi migratsiyasi va uning sabablari);
- ijtimoiy keskinlik (siyosiy tadbirlarda, ish tashlashlarda qatnashish, yalpi ichki mahsulotdagi yashirin iqtisodiyotning ulushi, jinoyatchilik dinamikasi);
- ijtimoiy sohani rivojlantirish (Ta'lim, fan, sog'liqni saqlash, madaniyatga sarflanadigan xarajatlarning YaIMdagi ulushi, o'quvchilar va talabalar soni, shu jumladan bepul va pullik o'qiyotganlar, har bir o'qituvchiga to'g'ri keladigan o'rtacha talabalar va talabalar soni);
- ekologik ko'rsatkichlar (atmosfera-dagi zararli moddalarning tarkibi, tuproq, suv, oziq-ovqat; atrof-muhitga sarflanadigan xarajatlarning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi, atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga yo'naltirilgan asosiy fondlarga investitsiyalar).

12.6. Aholini ijtimoiy himoya qilish

Bozor munosabatlari mehnat qilish, daromad olish, o'qish huquqini kafolatlamaganligi va nogironlar, kam ta'minlangan nafaqaxo'rlar va boshqa toifadagi fuqarolarni ijtimoiy himoya qilishni ta'minlamaganligi sababli, daromadlarni taqsimlash va muhtojlarga ijtimoiy ta'minot tizimini yaratishda davlatning aralashuvi talab etiladi.

Agar daromadlarning funksional taqsimoti ishlab chiqarish omillariga egalik qilishga asoslangan bo'lsa, daromadlarni shaxsiy taqsimoti davlat hokimiyati tomonidan amalga oshiriladi.

Mamlakatda daromadlarni qayta taqsimlashning asosiy vositasi davlat byudjeti bo'lib, u aholini ijtimoiy ta'minlash mexanizmi mavjudligini nazarda tutadi. Davlatning ijtimoiy siyosati orqali amalga oshiriladigan aholini ijtimoiy himoya qilishda ikkita usul qo'llaniladi: ijtimoiy himoya va ijtimoiy kafolatlar.

Ijtimoiy himoya - jamiyatning barcha a'zolarining ijtimoiy zaruriy moddiy va ijtimoiy holatini ta'minlash bo'yicha davlatning choralari. Bu shuni bildiradiki:

malakali mehnatni ko'paytirish:

- mehnatga layoqatli jamiyat a'zolarining mehnat qilish qobiliyatini ro'yobga chiqarish uchun sharoitlarning mavjudligi;
- yangi ish o'rinlari yaratish va o'zlarini ishsiz deb topgan ishchilarni qo'llab-quvvatlash va boshqalar.

Ijtimoiy kafolatlar - bu jamiyatning har bir a'zosi oldidagi zaruriy ehtiyojlarini qondirish majburiyatlari. Ular quyidagilarni anglatadi:

- umumiy mavjudlik va bepul ta'lim;
- mehnat qobiliyatini amalga oshirish bilan bog'liq jamiyatning kafolatlari;
- majburiy mehnatga yo'l qo'ymaslik kafolatlari va boshqalar.

Davlatning ijtimoiy siyosatini amalga oshirishda ikkita yondashuv qo'llaniladi.

Ijtimoiy yondashuv jamiyat o'zining har bir a'zosi kambag'allik chegarasidan pastga tushishiga yo'l qo'ymaydigan daromad darajasini kafolatlashi shart deb taxmin qiladi. **Bozor yondashuvi** jamiyatning

faqat uning har bir a'zosi uchun iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishi va daromad keltirishi uchun shart-sharoit yaratish majburiyatini nazarda tutadi.

Davlatning ijtimoiy siyosatini amalga oshirishda ikkala yondashuvning asosiy ko'rsatkichlari aholi turmush darajasining ko'rsatkichlari bo'lib, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- yalpi ichki mahsulot va milliy daromaddagi iste'mol fondining ulushi;
- aholi jon boshiga iste'mol fondining, yalpi ichki mahsulotning va milliy daromadning mutlaq hajmlari;
- mehnatga layoqatli aholining ish bilan bandlik darajasi;
- mehnat va ishlab chiqarish sharoitlari;
- sog'liqni saqlash, ta'lim, madaniyat, aholining ko'payishi va umr ko'rish davomiyligi;
- qulay uy-joylar va kommunal xizmatlar bilan ta'minlash darajasi;
- odamlar ekologik muhitining holati va boshqalar.

Davlat ijtimoiy siyosatining xususiyatlari qanday? Ushbu xususiyatlar namoyon bo'ladi:

- aholisining qashshoqlik ko'lamini kamaytirishda;
- mehnatga layoqatli aholining ommaviy ishsizligini kamaytirishda;
- iqtisodiyot barqaror rivojlanib borishi bilan aholining turmush darajasi va sifatini yaxshilash asoslarini yaratishda.

Dunyoning barcha mamlakatlarida "ijtimoiy xavfsizlik" atamasi keng tarqalgan. Biroq, uning talqini juda boshqacha. Qo'shma Shtatlarda bu faqat qarilik pensiyalariga taalluqlidir. Buyuk Britaniyada bu pul mablag'lari tizimini o'z ichiga oladi, Evropada bu pul mablag'lari va sog'liqni saqlash, Rossiyada bu keksa yoshdagi, kasallik, to'liq yoki qisman nogironlik, boquvchisini yo'qotgan va shuningdek, bolali oilalar. Shunday qilib, mamlakatimizda "ijtimoiy xavfsizlik" tushunchasi juda keng talqin qilingan.

Dunyoning deyarli barcha mamlakatlarida davlat ijtimoiy ta'minoti tizimi aholini ijtimoiy himoya qilish mexanizmidagi markaziy o'rinni egallaydi, bu ijtimoiy sug'urtaning nodavlat shakllarini, xususiyl xayriya va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Ijtimoiy sug'urta - bu davlat tomonidan majburiy ixtisoslashtirilgan badallar asosida yaratiladigan pul mablag'lari tizimi. Ijtimoiy sug'urta to'lovlari avvalgi ish haqining foizida to'lanadigan daromad bilan bog'liq bo'lgan imtiyozlarni nazarda tutadi.

Borgan sari "ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi" atamasi qo'llanilmoqda, bu tor ma'noda kambag'allikka qarshi kurash uchun to'lanadigan kam daromad uchun pul nafaqasi sifatida tushuniladi. Rasmiy va norasmiy ijtimoiy yordamni ajrata oling. Birinchisi, aholining muayyan guruhlariga qaratilgan bir qator davlat ijtimoiy sug'urtasi va yordam dasturlarini o'z ichiga oladi. Norasmiy ijtimoiy qo'llab-quvvatlash quyidagi turlar sifatida tushuniladi: shaxsiy uy uchastkalari, do'stlar va qarindoshlarning yordami.

O'z-o'zini tekshirish va muhokama uchun savollar

1. Bozor sharoitida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish zarurati nima sabab bo'ldi?
2. Tartibga solishning ma'muriy usullari iqtisodiy usullardan nimasi bilan farq qiladi?
3. Ijtimoiy siyosat nima?
4. "Tiriklik maoshi" tushunchasining tushunchadan farqi nimada? "Ratsional iste'mol darajasi"?
5. "Qashshoqlik" nima? Qashshoqlikning asosiy shakllari qanday?
6. "Inson taraqqiyoti indeksi" ni qanday tushunasiz?
7. Nominal va real daromad nima?
8. Bozor iqtisodiyoti sharoitida "daromadlarni adolatli taqsimlash" atamasini qanday tushunasiz?

XIII BOB. TOVAR VA PUL BOZORIDA UMUMIY MUVOZANATLIK. IS-LM MODELI

13.1. IS - LM modelining mohiyati va asosiy tenglamalari

IS - LM makroiqtisodiy muvozanat modeli birinchi boʻlib J. Xiks tomonidan A. Xansen bilan hamkorlikda namoyish etilgan va shu sababli u Xiks-Xansen modeli deb nomlangan.

IS - LM modeliga jamgʻarma (S), investitsiyalar (I), likvidlik (L) va pul (M) kiradi. Modelning birinchi qismi (IS) tovarlar bozoridagi muvozanat holatini, ikkinchisi (LM) pul bozoridagi aks ettiradi. Tovarlar bozoridagi muvozanatning sharti sarmoyalar va jamgʻarmalarning tengligi ($I = S$), pul bozorida esa pulga talab va ularning taklifi oʻrtasidagi tenglik ($L = M$) belgilaydi. IS - LM modeli qisqa muddatli davrga ham tovarlar ham pul bozorida birgalikda muvozanat oʻrnatilishi mexanizmini xarakterlaydi.

Tovar va pul bozorida umumiy muvozanatga erishish shartlari va makroiqtisodiy siyosat tadbirlarining bu ikki bozorga taʼsirini umumlashtirib tadqiq qilish IS - LM modeli yordamida bajariladi.

IS - LM modeli (investitsiyalar-jamgʻarmalar, likvidlikni afzal koʻrish – pul) – yalpi talab funksiyasini belgilovchi iqtisodiy omillarni aniqlash imkonini beruvchi tovar-pul muvozanatim modeli.

IS - LM modeli iqtisodiyotning real va pul sohalarini birlashtirgan nazariy qurilishdir.

AD-AS modelida tovar va pul bozorlarining aloqasi eʼtiborga olingan edi. Yaʼni tovarlar va xizmatlar baholarining koʻtarilishi pulga boʻlgan talabni oshirishi bu esa oʻz navbatida foiz stavkasining koʻtarilishiga olib kelishi, oqibatda investitsiya xarajatlari va umuman yalpi xarajatlar kamayishi AD-AS modelida koʻzda tutilgan edi. IS-LM modeli AD-AS modelini qisqa muddatli davrga aniqlashtiradi va bu modelda har ikkala bozor yagona makroiqtisodiy tizimning sektorlari sifatida namoyon boʻladi.

Model bu sektorlarda tarkib topgan sharoitlarga bogʻliq tarzda foiz stavkasi R bilan daromad darajasi Y ning muvozanatli darajasini belgilaydi.

Modelning asosiy tenglamalari. IS-LM (investitsiya - jamg'armalar, likvidlikning afzalligi - pul) modeli foiz stavkasi R bilan daromadlar Y ning bir vaqtning o'zida har ikkala bozorda muvozanatni ta'minlaydigan kombinatsiyalarini topish imkonini beradi.

Modelning asosiy tenglamalari quyidagilar:

1. $Y = C + I + G + X_n$ — asosiy makroiqtisodiy ayniyat.
2. $C = a + b(Y - T)$ — iste'mol funksiyasi, bu yerda $T = T_a + tY$.
3. $I = e - dR$ — investitsiya funksiyasi.
4. $X_n = d - mY - nR$ — sof investitsiya funksiyasi.
5. $M/P = kY - hR$ — pulga talab funksiyasi.

IS-LM modelida ko'rilgan barcha tenglamalar bajarilsa muvozanatga erishiladi.

Modelning endogen o'zgaruvchilari Y, C, I, X_n va foiz stavkasi R.
Modelning ekzogen o'zgaruvchilari G, Ms va chegaraviy soliq stavkasi t. *Eempirik koeffitsiyentlar* a, b, c, d, m, n, k va h bo'lib musbat va nisbatan barqarordir.

Y haqiqiy < Y potensial bo'lgan qisqa muddatli davrga muvozanat ko'rib chiqilayotganda, modelda, baholar darajasi o'zgarmas, foiz stavkasi R va daromad Y o'zgaruvchan deb olinadi.

Y haqiqiy = Y potensial bo'lgan, ya'ni to'liq bandlik sharoitida baholar darajasi R o'zgaruvchan, Ms nominal kattalik va boshqa barcha o'zgaruvchilar real kattaliklardir.

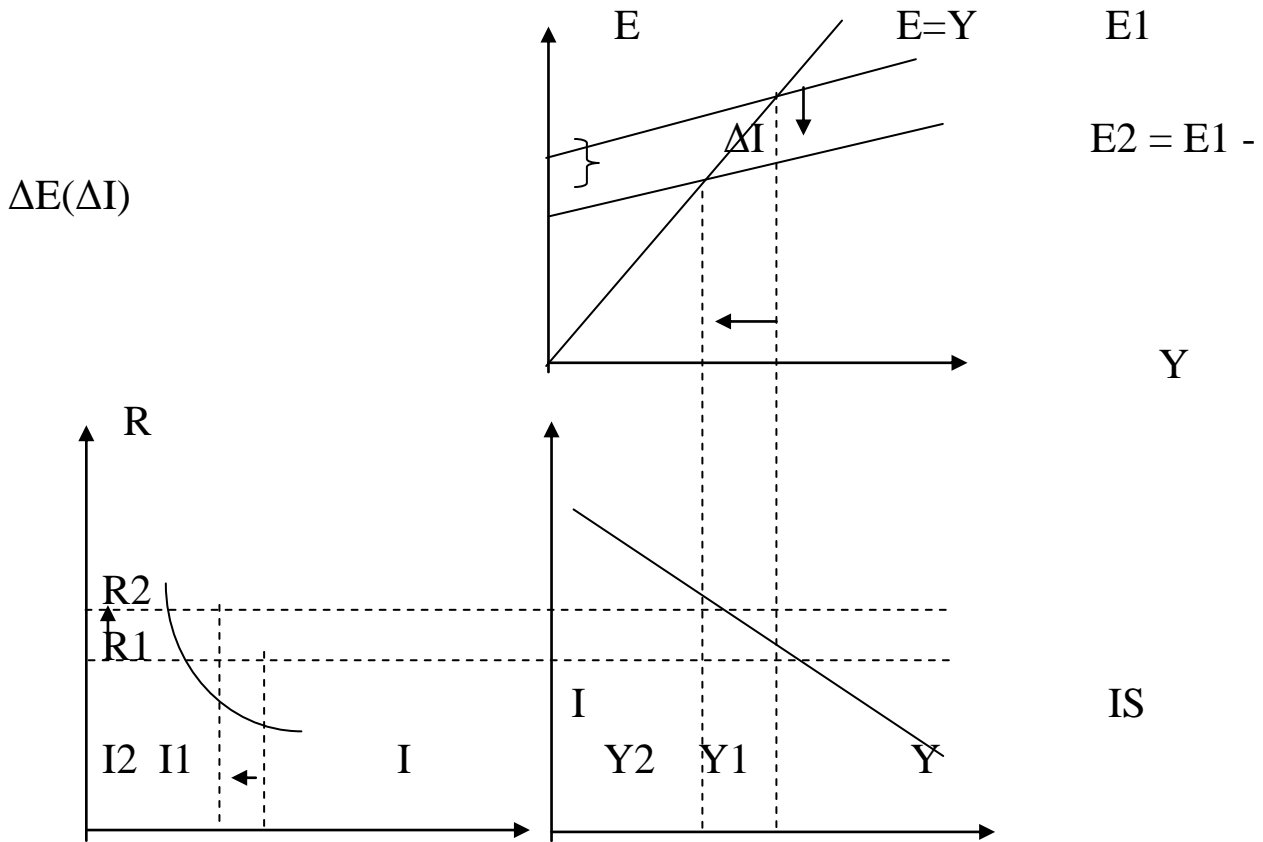
13.2. IS - egri chizig'i va uning tenglamasi

IS-egri chizig'i tovarlar xizmatlar bozorida foiz stavkasi R va daromadlar darajasi Y ning kombinatsiyalarini xarakterlovchi, bir vaqtning o'zida asosiy makroiqtisodiy ayniyat, iste'mol, investitsiya va sof eksport funksiyalari qondiriladigan nuqtalarning geometrik joylashuvini xarakterlaydi. Bu egri chiziqning har bir nuqtasida investitsiyalar va jamg'armalar o'zaro teng bo'ladi.

IS-egri chizig'ini Keynes xochi va investitsiya funksiyasi grafigi yordamida keltirib chiqarish mumkin. (13.1, 13.2 va 13.3-chizmalar.)

13.1-chizma.

Keyns xochi

13.2-chizma. Investitsiya funksiyasi. 13.3-chizma. IS-egri chizigi

Foiz stavkasining R_1 dan R_2 ga qadar ko‘tarilishi investitsiyalar miqdorini I_1 dan I_2 ga qadar kamayishiga olib keladi. Bu haqiqiy xarajatlar egri chizig‘ini Y_1 dan Y_2 ga qadar pastga tomon $\Delta E = \Delta I$ ga teng miqdorda surilishiga olib keladi. Oqibatda daromadlar miqdori Y_1 dan Y_2 qadar $\Delta Y = \Delta E \times m$ miqdorga pasayadi, bu yerda $(m = 1 / (1 - b(1 - T) + m'))$.

Demak tovarlar va xizmatlar bozorida daromadlar darajasi va foiz stavkasi dinamikasi o‘rtasida teskari bog‘liqlik mavjud. R o‘zgarmagan holda IS egri chizig‘ining o‘ngga yoki chapga siljishi quyidagi omillar ta‘sirida ro‘y beradi:

- Iste‘mol xarajatlari darajasi;
- Davlat xaridi darajasi;
- Sof soliqlar (soliqlar - subsidiyalar - transfertlar);

- Investitsiyalar hajmining (R ning mavjud stavkasida) o'zgarishi.

IS tenglamasini iste'mol, investitsiya va sof eksport funksiyalari tenglamalarini asosiy makroiqtisodiy ayniyatga qo'yib, uni R va Y ga nisbatan yechib topiladi.

R ga nisbatan topilgan IS tenglamasi:

$$R = \frac{a + e + g}{d + n} - \frac{1 - b(1 - t) + m'}{d + n} Y + \frac{1}{d + n} G - \frac{b}{d + n} Ta$$

bu yerda $T = Ta + t Y$

Y ga nisbatan topilgan IS tenglamasi:

$$Y = \frac{a + e + g}{1 - b(1 - t) + m'} - \frac{1}{1 - b(1 - t) + m'} G - \frac{b}{1 - b(1 - t) + m'} Ta - \frac{d + n}{1 - b(1 - t) + m'} R,$$

bu yerda $T = Ta + t Y$

$(1 - b(1 - t) + m') / (d + n)$ IS egri chizig'ining Y o'qiga nisbatan og'ish burchagini ko'rsatadi va fiskal hamda pul kredit siyosati samaradorligining nisbiy parametrlaridan biri hisoblanadi

13.3. LM - egri chizig'i va uning tenglamasi

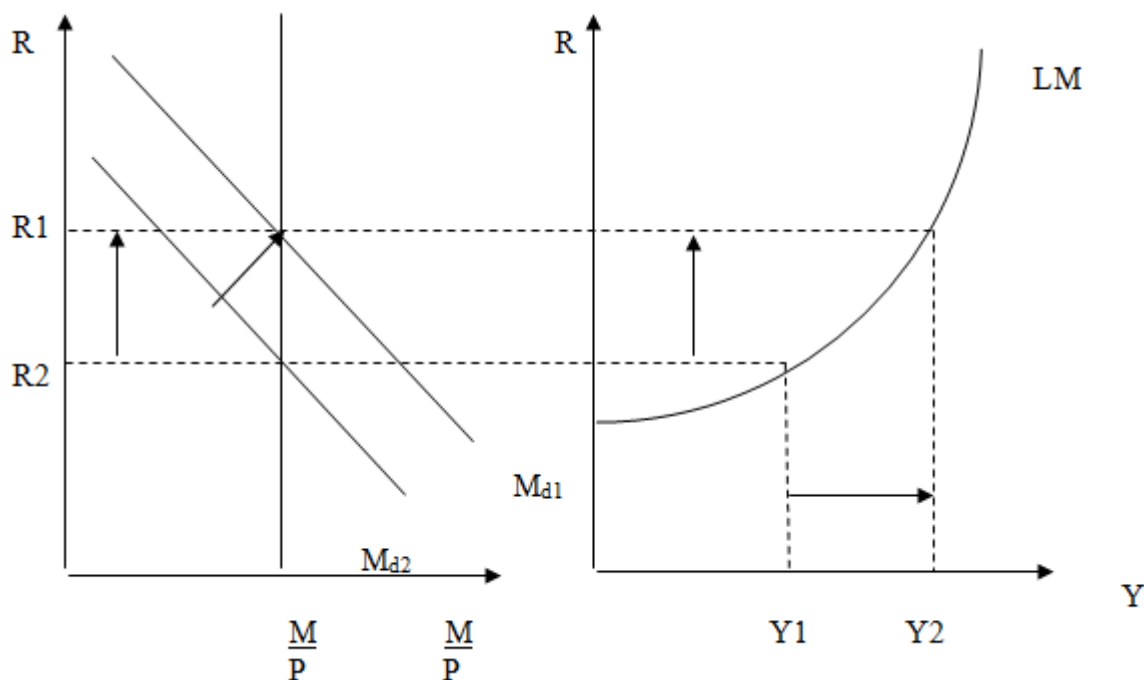
LM egri chizig'i o'zgarimas narxlar sharoitida pul vositalari bozorida vujudga keladigan foiz stavkasi va daromadlar darajasi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aks ettiradi.

LM egri chizig'ining har bir nuqtasida pulga talab Md pul taklifi Ms ga teng bo'ladi (liquidity Preference = Money Supply). Pul bozorida bunday muvozanatga daromad Y ning oshishi bilan foiz stavkasi R ko'tarilsagina erishiladi.

Daromadlarning o'sishi yuqoriroq foiz stavkasiga olib keladi va buni LM egri chizig'i aks ettiradi. U pul bozorida foiz stavkasi va daromad o'rtasidagi munosabatlarni ko'rgazmali tarzda ifodalaydi. Daromad darajasi qancha baland bo'lsa, pulga bo'lgan talab shuncha

yuqori va shunga muvofiq muvozanatli foiz stavkasi ham shuncha yuqori bo‘ladi.

13.4-chizma. Pul bozoridagi muvozanat grafigi **13.5-chizma. LM egri chizig‘i grafigi**

LM egri chizig‘i o‘ziga xos: gorizontaal va vertikal konfiguratsiyaga ega. LM egri chizig‘ining gorizontaal kesmasi foiz stavkasi foiz stavkasi R min darajadan pastga tushishi mumkin emasligini ko‘rsatadi. Egri chiziqning vertikal kesmasi foiz stavkasining maksimal daraja R max chegarasidan tashqarida hech kim jamg‘armalarini likvid (pul) shaklida ushlab turmaydi va ularni qimmatli qog‘ozlarga aylantiradi.

Baholarning o‘zgarishi hamda pul taklifi hajmidagi o‘zgarishlar LM egri chizig‘ining o‘ngga yoki chapga siljishiga olib keladi. LM egri chizig‘i tenglamasi pulga talab funksiyasini R va Y ga nisbatan yechib topiladi.

R ga nisbatan LM egri chizig‘i tenglamasi quyidagicha:

$$R = (k/h)Y - (1/h) (M/P).$$

Y ga nisbatan LM egri chizig‘i tenglamasi quyidagicha:

$$Y = (1/k) (M/P) + (h/k) R.$$

k/h koefitsenti LM egri chizig'ining Y o'qiga nisbatan og'ish burchagini xarakterlaydi hamda fiskal va pul kredit siyosatining nisbiy samaradorligi baholaydi.

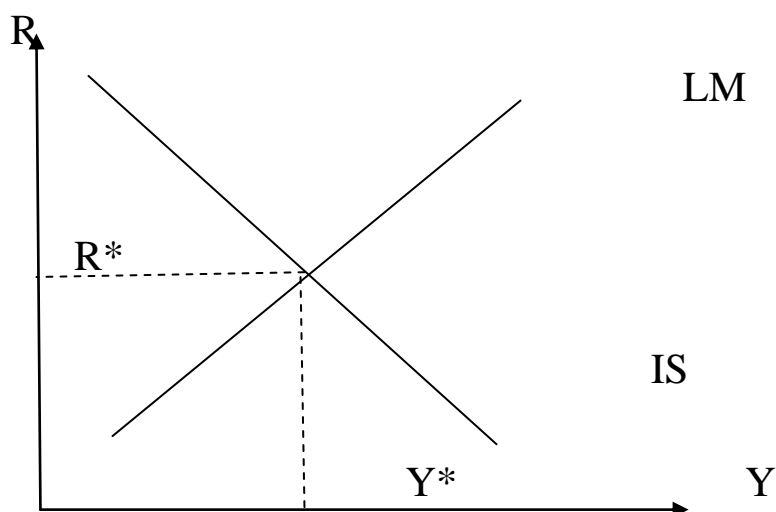
13.4. IS-LM modelida makroiqtisodiy muvozanat

IS-LM egri chiziqlari kesishadigan nuqta IS-LM modelidagi iqtisodiy muvozanat holatini ko'rsatadi.

Bu nuqta o'zida shunday foiz stavkasi « R » ni va daromad darajasi « Y » ni aniqlaydiki, bunda tovarlar va xizmatlar bozorida talab va taklif hamda real pul mablag'lariga bo'lgan talab va ularning taklifi o'zaro teng bo'ladi. (29-chizma.)

13.6-chizma.

IS – LM modelidagi iqtisodiy muvozanat

Bu yerda : R^* -muvozanatli foiz stavkasi; Y^* - muvozanatli daromad hajmi.

IS va LM egri chiziqlarining o'zaro kesishishi pul taklifi investitsiyalar va jamg'armalarni o'zaro tenglashtiruvchi foiz stavkasi shakllanishi uchun yetarli ekanligini anglatadi.

IS egri chizig'i rejalashtirilgan xarajatlarga bog'liq bo'lganligi uchun uning o'zgarishi fiskal siyosatidagi o'zgarishlarni xarakterlaydi. LM pul taklifiga bog'liq bo'lganligi uchun undagi o'zgarish monetar siyosat tadbirlari natijasini ko'rsatadi.

Bundan xulosa shuki IS-LM modeli fiskal va monetar siyosatning iqtisodiyotga birgalikda ko'rsatadigan ta'sirini baholash imkonini beradi. Davlat xarajatlarining o'sishi yoki soliqlarning kamayishi IS egri chizig'ini o'ngga siljitadi. Davlat xarajatlarining kamayishi va soliqlarning oshishi esa bu egri chiziqni chapga siljitadi. Xuddi shuningdek pul taklifining oshishi LM egri chizig'ini o'ngga, kamayishi esa chapga siljitadi. IS-LM modeli ma'lum makroiqtisodiy natijalarga erishishning turli variantlarni ko'rib chiqish imkoniyatini beradi

Agar modelda muvozanati LM egri chizig'ining gorizontal (keyns) kesmasida yuzaga kelsa pul massasining ko'paytirilishi investitsiyalar, ishlab chiqarish va bandlilikning o'sishiga olib kelmaydi. Bunda pul taklifining o'sishi tovarlar bozoriga ta'sir ko'rsata olmaydi, chunki pul bozorida foiz stavkasini kamaytirish imkoniyati qolmaydi. Bunday vaziyat likvidlilik tuzog'i nomini olgan.

Agar IS egri chizig'i vertikal ko'rinishda bo'lsa, ya'ni investitsiyalarga talab foiz stavkasi o'zgarishiga ta'sirchan (elastik) bo'lmagan, masalan investorlar kelajakdagi bozor konyukturasining noaniqligi sababli o'z investitsiyalari istiqboliga tushkun baho bersalar investitsion tuzoq yuzaga keladi. Investitsion tuzoq shuni anglatadiki IS egri chizig'i vertikal bo'lganda LM egri chizig'ining siljishlari real daromad miqdorini o'gartirmaydi. Bu holatda pul-kredit siyosati yalpi talab va milliy daromad hajmiga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi, fiskal siyosat esa samarali bo'ladi.

O'z-o'zini tekshirish va muhokama uchun savollar

1. Bozor sharoitida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish zarurati nima sabab bo'ldi?
2. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish subyektlari, ob'ektlari va maqsadlari qanday?
3. Ma'muriy tartibga solish usullari iqtisodiy usullardan nimasi bilan farq qiladi?
4. Dasturlash va davlatni rejalashtirish o'rtasidagi farq nimada? Iqtisodiy dasturlarning turlarini ayting.
5. Maqsadli dasturlar nima?

6. Ijtimoiy siyosat nima?
7. "Tiriklik maoshi" tushunchasining tushunchadan farqi nimada?
"Ratsional iste'mol darajasi"?
8. "Qashshoqlik" nima? Qashshoqlikning asosiy shakllari qanday?
9. "Inson taraqqiyoti indeksi" ni qanday tushunasiz?
10. Nominal va real daromad nima?
11. "Lorents egri chizig'i" nimani ko'rsatadi?

XIV BOB. XALQARO SAVDO NAZARIYASI

14.1. Merkantilistlar va fiziokratlarning xalqaro savdo konsepsiyalari

Xalqaro savdo dunyoning turli mamlakatlarining tashqi savdosi majmui sifatida jahon bozori (XVI-XVIII asrlar) va xalqaro mehnat taqsimotining paydo bo'lishi asosida vujudga keldi. Xalqaro savdoning rivojlanishi kapitalistik ishlab chiqarish usulining shakllanishi bilan chambarchas bog'liqdir. Feodal ishlab chiqarish uslubining parchalanishi va Evropada jahon bozorining paydo bo'lishi davrida nazariy iqtisodiy tushunchalar vujudga kela boshladi va rivojlana boshladi. Birinchi maktab merkantilizm edi.

Merkantilizm: 1) burjua siyosiy iqtisodining birinchi maktabi, savdogarlar tomonidan ilgari surilgan iqtisodiy siyosatni nazariy jihatdan asoslashga urinish; 2) iqtisodiy hayotga davlatning faol aralashuvi bilan tavsiflangan dastlabki kapitalizm davridagi iqtisodiy siyosat.

Dastlabki merkantilizm (XV asrning oxirgi uchdan bir qismi - XVI asr o'rtalari) vakillari Uilyam Stafford (Angliya), De Santis, G. Skaruffi (Italiya) edi. Dastlabki merkantilizmning asosiy ta'minoti pul balansi nazariyasi bo'lib, u pulni boyligini ko'p jihatdan qonunchilik asosida oshirishga qaratilgan siyosatni asoslab berdi. Mamlakatda pulni saqlash uchun uni chet elga eksport qilish taqiqlangan edi; sotishdan tushgan barcha pullar, chet elliklar mahalliy mahsulotlarni sotib olishga sarflashlari kerak edi.

Kechki merkantilizm (XVI asrning ikkinchi yarmi - XVII asrda gullab-yashnagan) o'zining iqtisodiy siyosatining markaziga faol savdo balansini qo'ydi, bu esa o'z mamlakatining tayyor mahsulotlarini eksport qilish va vositachilik savdosi orqali ta'minlandi, shu tufayli pulni chet elga olib chiqishga ruxsat berildi. Asosiy nazariyotchilar T. Mayn (Angliya), A. Serra (Italiya), A. Montkretien (Frantsiya) edi. Kechki merkantilizm quyidagi tamoyilni ilgari surdi: bir mamlakatda arzonroq sotib oling, boshqasida esa qimmatroqqa soting.

Fiziokratlar - 18-asr o'rtalarida Fransiyadagi siyosiy iqtisod maktabining vakillari, ular 1789–1794 yillardagi inqilobgacha o'z ta'sirini saqlab qolishdi. Xalqaro savdo muammolarini muhokama qilish jarayonida fiziokratlar konsepsiyasi shakllandi. Fransuz iqtisodchilari-fiziokratlari F.Kyene (maktab rahbari), A.R.J. Turgo, P. S. Dyupont merkantilizmni tanqid qildilar. Fiziokratlar jahon iqtisodiy fikrida birinchi marta ijtimoiy boylikning kelib chiqishi masalasini muomaladan ishlab chiqarish sohasiga ko'chirishdi.

Fiziokratlarning iqtisodiy konsepsiyasida markaziy o'rinni "sof mahsulot" muammosi egalladi, ular orqali tabiat foydalanadigan qiymatlarning ko'payishini tushundilar. Fiziokratlar erkin savdoning tarafdorlari edilar, ammo bunday savdo erkinligi, bu qishloq xo'jaligi mahsulotlarini eksport qilish mamlakatda ortiqcha bo'lganida yuqori narxda va hosil etishmay qolganda ularni import qilishda shu kabi erkinlikni anglatadi. Binobarin, fiziokratlar xalqaro savdo erkinligini ma'lum bir mamlakat manfaatlaridan kelib chiqib izohladilar.

14.2. Xalqaro savdoning klassik nazariyasi

Xalqaro savdo nazariyasining rivojlanishiga ingliz iqtisodchilari A. Smit, D. Rikardo, J. St. Millar o'z xissasini qo'shdilar.

Shu paytga qadar yuzaga kelgan barcha xalqaro savdo nazariyalari xalqaro savdoni erkinlashtirish barcha mamlakatlar uchun foyda keltiradi degan fikrni ilgari suradi. Erkin tashqi savdoning zarurligi va foydaliligi to'g'risida dastlabki nazariyalardan biri A.Smitning **mutlaq ustunlik nazariyasidir**. Bu nazariyaga ko'ra har bir mamlakat undagi mavjud sharoitlar va resurslar o'ziga xosligiga tayangan holda ma'lum bir tovarni eng kam xarajatlar hisobiga (yoki vaqt birligida bu tovarni eng ko'p) ishlab chiqirish imkoniyatiga ega. Shunday ekan mamlakat mutlaq ustunlikka ega bo'lgan tovar ishlab chiqarishga ixtisoslashadi va ushbu tovarning o'z iste'molidan ortiqcha qismini sotadi hamda boshqa tovarlarni sotib oladi. Chunki bu tovarlar ularni ishlab chiqarishda mutlaq ustunlikka ega bo'lgan davlatlarda ancha arzon ishlab chiqarilgan bo'ladi. Natijada har ikki davlat ham kam resurs sarflab

ko'proq mahsulotga ega bo'ladi. Masalan, O'zbekiston asosan paxta mahsulotlarini yetishtirishga ixtisoslashganligi uchun boshqa mahsulotlarga nisbatan ko'proq shunga e'tiborni qaratish lozim. Chunki, O'zbekiston qishloq xo'jaligi, ob-havosi va qolaversa, butun respublika sharoiti paxta yetishtirishga moslashgan va unga kam miqdorda mehnat va moliyaviy resurslarni sarf qilib, yuqori hosil olish texnologiyasiga ega. Shuningdek, boshqa mamlakatlar ham o'zi ixtisoslashgan sohaga ko'proq e'tiborni qaratishsagina dunyo bo'yicha ko'proq mahsulot ishlab chiqariladi va xalqaro savdoda ham katta muvaffaqiyatlarga erishish mumkin. Demak, shu yo'l bilan dunyo aholisining talablarini maksimum qondirish imkoniyatiga erishiladi.

Ammo qaysidir mamlakat hech qaysi mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha dunyoda mutlaq ustunlikka ega bo'lmasligi mumkin. Bu esa shu mamlakat hamma tovarlarni chetdan keltiradi-mi degan savolni tug'diradi. Agar shunday bo'lsa importni bu mamlakat qaysi mablag'lar hisobiga moliyalashtiradi. Bu savolga javob berish borasida mutlaq ustunlik nazariyasi boshi berk ko'chaga kirib qoladi.

D. Rikardo A. Smitning «Mutlaq ustunlik» nazariyasini yanada mulohaza qilish natijasida ushbu nazariya umumiy qoidaning bir qismi ekanligini isbotlab berdi. D. Rikardo «Siyosiy iqtisodning boshlanishi va soliqlar» nomli asarida klassik nazariyani boshi berk ko'chadan olib chiqadi. Uning fikricha, mamlakatlar ishlab chiqarish samaradorligini ta'minlashda yoki ko'proq ustunlikka ega bo'lgan yoxud kamroq zaiflikka ega bo'lgan mahsulot ishlab chiqarish va sotishga ixtisoslashsalar maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunday vaziyatlarda ikki mamlakat o'rtasidagi savdo ko'proq imkoniyatlar olib keladi. Har bir mamlakat o'zi ixtisoslashgan mahsulotlarni ishlab chiqaradi va shu orqali yutuqlarga erishadi. Uning mulohazalari ***nisbiy ustunlik nazariyasida*** o'z yechimiga ega bo'ldi.

Masalan, Portugaliyada ishlab chiqarilgan movut va Angliyada ishlab chiqarilgan vino individual xarajatlarga ega bo'lsin. Shuni hisobga olgan holda D. Rikardoning "Nisbiy ustunlik" nazariyasini qo'llaymiz:

14.1-jadval.

Mahsulot ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan mehnat sarfi

	Movut(bir dona)	Vino(barrel)
Portugaliya	90	80
Angliya	100	120

Yuqoridagi misoldan ko'rinib turibdiki Portugaliya barcha turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishda mutlaq ustunlikka ega. Ya'ni bir dona movut ishlab chiqarish uchun 90 mehnat birligi, bir barrel vino ishlab chiqarish uchun esa 80 mehnat birligini sarflaydi. Ammo, D. Rikardo Portugaliyada movut ishlab chiqarishga nisbatan vino ishlab chiqarish savdosini yo'lga qo'yish ko'proq foyda olib kelishini ta'kidlaydi. Chunki, bir dona movutga nisbatan bir barrel vino ishlab chiqarish arzonga tushmoqda. Bunda nisbiy ustunlikdagi farq har bir millat uchun xalqaro savdoda yutuqqa olib keladi. Ya'ni, Portugaliya bir barrel vinoni (80 birlikda) 120 birlikda Angliyaga sotsa va o'z navbatida, Angliyadan (100 birlikda) ushbu birlikda 1,2 dona movut sotib olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

O'zida ishlab chiqarilgan mahsulotga solishtirganimizda esa $8/9$ donaga ega bo'lar edi. Boshqacha aytganimizda, Portugaliyaning vino ishlab chiqarish va movutni sotib olish evaziga oladigan foydasi quyidagicha bo'ladi.

$$120 / 100 - 8 / 9 = 1,2 - 0,8 = 0,31 \text{ dona movut.}$$

Angliya esa movut ishlab chiqarishda kamroq zaiflikka ega. Ya'ni movut ishlab chiqarishga qilinadigan mehnat sarflari o'rtasidagi farq vino ishlab chiqarishdagiga nisbatan kamroq. Demak movut ishlab chiqarishga ixtisoslashish hisobiga xalqaro savdodan Angliya ham yutadi. Ya'ni, movut ishlab chiqarib, uni Portugaliyaga sotish hisobiga $11/8$ barrel vino (o'zidagiga nisbatan $5/6$ barrel) sotib olishi mumkin. Ushbu vaziyatda Angliyaning yutug'i:

$$9 / 8 - 5 / 6 = 7 / 24 = 0,29 \text{ barrel vino.}$$

Bu misolda Portugaliya uchun har bir barrel vinoga $9/8$ dona movut sotib olgandagina xalqaro sovda foydali hisoblansa, Angliya

uchun esa har bir barrel vinoga 5/6 dona movut almashganda savdo foydali hisoblanadi.

Shunday qilib, erkin savdo xalqaro ixtisoslashuvni rag‘batlantirib, quyidagi imkoniyatlarni yaratadi: har bir mamlakat biror turdagi mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashishguncha o‘tgan davriga nisbatan kamroq moddiy va mehnat xarajatlari sarflaydigan bo‘ladi. Ammo, bu borada barcha nazariyalar ham savdoda mamlakatlarning pul birliklari ishtorokida amalga oshishi hisobga olinmagan. Chunki, mamlakatlar o‘zaro hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun valyutalarini almashtirishadi. D. Rikardo ushbu vaziyatni ham tushuntirib bera olgan. U izohlaganidek yuqorida keltirilgan imkoniyat valyutalarni almashtirish sharoitida ham saqlanib qoladi. Bu vaziyatda eksport-import to‘lovlari o‘zaro balansga ega emas. Bunday vaziyat valyuta kurslaridagi o‘zgarishlar hisobiga yoki biror bir mamlakatdagi barcha baholarni o‘zgartirish hisobiga bartaraf etiladi. Yuqoridagi misol mavhum xususiyatga ega. U aniq vaziyatlarga asoslanishi uchun:

- mehnat savdo qilayotgan mamlakatlar o‘rtasida emas, balki mamlakat ichida harakatchan bo‘lishini;
- transport, bojxona xarajatlari, savdo ustamolari va boshqa cheklashlar hisobga olinmasligini;
- mahsulotlarning yangi namunalarni ishlab chiqarishda yangi texnika va texnologiyalarni qo‘llash hamda ularni ko‘p miqdorda seriyali ishlab chiqarishda xarajatlardagi o‘zgarishlar e‘tiborga olinmasligini ta’minlash imkoniyatlari yaratilishi lozim.

Angliya va Portugaliya misolida keltirilgan vaziyatlarda xalqaro savdo narxlarining keng amal qilayotgan shaklini qo‘llash mumkin. Chunonchi, bir barrel Portugaliya vinosini Angliyada tannarxidan kam narxda (80) va sotib olingan bahodan (120) yuqori narxda sotmaslik kerak. Shuningdek, angliyaliklar movutidan Portugaliyada (90 dan 100 gacha) shunday tartibda sotilishi kerak.

Mahsulotlar bahosi o‘rtasidagi o‘zaro nisbat aniqlab olingandan keyin «savdo sharoiti» (terms of trade) tushunchasi savdo sharoitini aniqlab olish uchun esa “savdo sharoiti indeks” tushunchasi kiritilgan. Bu indeks quyidagi formula orqali aniqlangan:

$$\text{Savdo sharoiti indeksi} = \frac{\text{Eksport narxlar indeksi } E_i}{\text{Import narxlar indeksi } I_i} \cdot 100 = \text{-----} \cdot 100$$

Indeksning oʻsishi (masalan, 100 dan 105 gacha) savdo sharoitlarining yaxshilanayotganligini koʻrsatadi. Yaʼni, ushbu miqdordagi importga hisob-kitob qilish uchun undan kam miqdorda eksport talab etiladi.

Amaliyotda savdo sharoiti, birinchidan, tovarlar bahosi oʻzgarishi hisobiga, unga boʻlgan talabning oshishi yoki kamayishiga bogʻliq. Ayrim mahsulot ishlab chiqaruvchilar (masalan, neft va neft mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar) narxlarda boʻlayotgan oʻzgarishlarga qaramay, katta yutuqlarga erishadilar.

Ikkinchidan, savdo sharoiti ishlab chiqaruvchilar yoki yetkazib beruvchilarning bozorga moslashishiga (egiluvchanligiga) bogʻliq boʻladi.

Uchinchidan, savdo sharoiti ishlab chiqarish sharoitlari yoki mahsulotlar isteʼmolidagi oʻzgarishlarga qarab oʻzgaradi.

Savdo sharoiti indeksi mamlakatning xalqaro savdodagi holati toʻgʻrisida maʼlumotlar bersada, koʻpgina kamchiliklardan xoli emas. Ularning eng asosiylaridan biri mamlakatda umumiy sharoitni yaxshilasada, sotilgan mahsulotlar miqdorini hisobga olmaydi. Boshqacha aytganda, savdo sharoiti yaxshilanishi eksport hajmi qisqarishi va import hajmi oshishiga olib keladi. Bu esa toʻlov balansini yomonlashtiradi.

A. Smit va D. Rikardo nazariyasida ishlab chiqarishga taʼsir qiladigan eng asosiy omil mehnat hisoblangan. Mahsulotlar narxi esa ishlab chiqarish xarajatlariga bogʻliq.

Keyingi tadqiqotlar ishlab chiqarishda asosiy omillar sifatida yer, kapital kabi omillardan foyda olish imkoniyatini hisobga olgan. Agarda, mehnatning bozor bahosi ish haqi sifatida gavdalansa, kapitalning bahosi foiz stavkalari koʻrinishida, yerning bahosi renta miqdorida aniqlangan.

J. St. Millning xalqaro savdo nazariyasi. Millning fikriga ko'ra, import qilinadigan tovarlarning narxi evaziga berilishi kerak bo'lgan eksport qilingan tovarlarning miqdori bilan o'lchanadi, ya'ni Millga ko'ra birja narxi talab qonuni va ta'minot qonuni bo'yicha aniqlanadi, bu esa mamlakat eksporti va importi o'rtasidagi muvozanatni ta'minlaydi. Binobarin, xalqaro savdo muammolarini tahlil qilishda u talab va taklif omillaridan foydalanadi. Mill shuni aniqladiki, tovarlari chet elda eng katta talabga ega bo'lgan va chet eldan tovarlarga eng kam ehtiyoj sezadigan mamlakat g'olib hisoblanadi. Demak, J. St. Millning xalqaro savdo nazariyasi, talab va taklifning o'zaro ta'siri asosida belgilanadigan va mamlakatlar o'rtasidagi tovar ayirboshlashni muvozanatlashtiradigan bozor narxi mavjudligidan kelib chiqadi.

14.3. Xalqaro savdoning neoklassik nazariyasi

D. Rikardo modelida ishlab chiqilgan va E. Xeksher, B. Olin, P.Samuelson hamda V.Stolperlar tomonidan to'ldirilgan savdo konsepsiyasiga nafaqat mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro foydali savdoni yo'lga qo'yish, balki mamlakatlar rivojlanishi o'rtasidagi farqlarni kamaytirish vositasi sifatida ham qaraladi.

Xalqaro savdodagi zamonaviy qarash tarafdorlari sifatida shved iqtisodchi-olimlari Eli Xeksher va Bertil Olinlarni (XX asrning 30-yillar) ko'rsatish mumkin.

E. Xeksher va B. Olinlar «Ishlab chiqarish omillariga bog'liq holda narxlarni tenglashishi» qoidasini oldinga surgan. Buning ma'nosi shundan iboratki, milliy ishlab chiqarishdagi farqlar ishlab chiqarishning mehnat, yer, kapital va shuningdek, u yoki bu mahsulotga ichki iste'moldagi o'zgarishlar kabi omillarga bog'liq.

Ularning qoidalaridagi asosiy vaziyatlar quyidagicha keltirilgan:

1. Mamlakatlar o'zlarida ortiqcha bo'lgan ishlab chiqarish omilini ko'p talab qiladigan mahsulotlarni eksport qilishadi va aksincha, o'zlarida taqchil bo'lgan ishlab chiqarish omillarini ko'p talab qiladigan mahsulotlarni import qiladilar.

2. Xalqaro savdo yoʻlidagi cheklashlar bekor qilinsa tovarlarning turli mamlakatlardagi «omil narxi» (tannarxi) ning tenglashishi kabi oʻzgarishlar kuzatiladi.

3. Mahsulotlar eksporti oʻrnini asta sekin ishlab chiqarish omillari eksporti egallaydi.

Agar mamlakatdagi bir ishlab chiqarish omili miqdori bilan boshqa omillar miqdori oʻrtasidagi nisbat boshqa mamlakatdagiga nisbatan yuqori boʻlsa shu omil bu mamlakatda nisbatan ortiqcha deb hisoblanadi.

Xeksher-Olin konsepsiyasiga asosan tashqi savdo quyidagi koʻrinishlarga ega: Faraz qilaylik, bir vaqtda ikki mamlakat, yaʼni, «sanoatlashgan» va «agrar» mamlakat faoliyat koʻrsatmoqda.

Sanoatlashgan mamlakatda ortiqcha kapital va maʼlum miqdorda ortiqcha ishchi kuchi mavjud boʻladi. Agrar mamlakatda esa ortiqcha yer mavjud, ammo kapital yetishmaydi.

Ayrim turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishda kapital asosiy omil hisoblanadi. Masalan, neftni qayta ishlash, elektron mashinasozlik va mashina ishlab chiqarish sohalari kam ishchi kuchidan foydalangan holda kapital talabchan ishlab chiqarish hisoblanadi. Kapital ortiqchaligiga ega boʻlgan mamlakatlar aynan ushbu yoʻnalishlarga ixtisoslashadilar. Shu bilan birga, don yetishtirish va chorvachilik bilan shugʻullanadigan mamlakatlarda koʻproq yer resurslari kerak boʻladi va ular shu yoʻnalishga ixtisoslashgan boʻladilar.

Xeksher–Olin konsepsiyasini tadqiq qilish borasidagi izlanishlar 50 yillarda “Leontyev taajjubi” yuzaga kelishiga sabab boʻldi. V.Leontyev AQSh kapital ortiqcha boʻlgan mamlakat boʻlishiga qaramasdan 1947 yilda kapital talabchan emas, balki mehnat talabchan mahsulot eksport qilganligini koʻrsatib berdi. Yaʼni Xeksher-Olin konsepsiyasiga zid keladigan vaziyat yuzaga keldi. Keyingi tadqiqotlar esa AQSh da kapitaldan koʻra yer va ilmiy texnik mutaxassislar nisbiy ortiqcha ekanligi tasdiqlandi. AQSh ishlab chiqarilishida aynan shu omillar koʻproq foydalaniladigan tovarlarning sof eksportiyori boʻlib chiqdi.

1948 yil amerikalik iqtisodchilar P. Samuelson va V.Stolperlar Xeksher-Olin konsepsiyasini takomillashtirishdi. Ularning nazariyasi bo'yicha xalqaro savdo – ishlab chiqarish omillari bilan ta'minlanganlik darajasidan notekislik, texnologiyalarining bir-biriga mosligi, raqobatning rivojlanishi va mahsulotlarning harakatchanligi kabi sharoitlarda mamlakatlar o'rtasidagi ishlab chiqarish omillari narxleri tenglashadi.

Shuningdek M.Pozner, GXufbauer va R.Vernon tadqiqotlari ham nisbiy ustunlik nazariyasini yana bir bor tasdiqladi. Ular ishchi kuchi nisbatan qimmat turadigan mamlakatlarda ilg'or texnologiyaga asoslangan mehnattalab mahsulot ishlab chiqarish baribir daromadli bo'ladi, degan xulosaga kelishdi. Masalan, mehnattalab sintetik gazlamalarni dastlab faqat ilmiy-gexnikaviy salohiyati yuqori bo'lgan mamlakatlardagina ishlab chiqarish mumkin edi. So'ngra, bu texnologiyani o'zlashtirilishi va keng yoyilishi tufayli sintetik gazlamalarni ishlab chiqarish ishchi kuchi arzon bo'lgan rivojlanayotgan mamlakatlarga ham ko'cha boshladi. Buning natijasida G'arb ilmiy-texnikaviy omil tufayli o'zi ega bo'lgan nisbiy ustunlikni qullay boshladi.

M. Porteriga o'z tadqiqotlari natijasida mamlakat tarmoqlari va firmalarining raqobat ustunligini belgilovchi omillarni ikki guruhga bo'ladi:

1.Asosiy omillar:

-zarur sifatga ega va yetarlicha miqdordagi ishlab chiqarish omillarining mavjud bo'lishi;

-mamlakat ichida mazkur tarmoq mahsulotiga bo'lgan talabning xususiyatlari, uning sifat va miqdor xarakteristikalarini;

-mamlakatda ushbu tarmoqqa yo'ldosh va uni ta'minlab turuvchi, jahon bozorida raqobatbardosh bo'lgan tarmoqlarning mavjudligi;

-firmaning strategiyasi, shuningdek ichki bozordagi raqobat xarakteri

2.Qo'shimcha omillar:

-tasodifiy hodisalar;

-tashqi iqtisodiy faoliyat yurituvchi korxonalarni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha hukumat faoliyati.

Mahsulot eksport qiluvchi korxonalarni qo‘llab-quvvatlash, mamlakat ichida qulay biznes muhitini yaratish, ishlab chiqarish va bozor infratuzilmasini rivojlantirish, bojxona bojlarining pasaytirilishi, subsidiyalar va imtiyozli kreditlar berish, boshqa xalqaro shartnomalar tuzish orqali milliy korxonalarining chet mamlakatlardagi faoliyati uchun qulay sharoitlar yaratish kabi tadbirlar ularning raqobat ustunliklarini oshirishga xizmat qiladi.

O‘z-o‘zini tekshirish va muhokama uchun savollar

1. Xalqaro savdoni rivojlantirishning obyektiv va subyektiv sabablari nimalardan iborat?

2. Xalqaro savdoning shakllari va ular xajmini belgilovchi omillarni tushuntirib bering.

2. A. Smitning «Mutlak ustunlik» nazariyasi kamchiligi nimada ko‘rinadi?

3. «Nisbiy ustunlik» nazariyasining mohiyatini tushuntirib bering.

4. Savdo sharoitlari tushunchasini izoxlab bering. Savdo sharoitining yaxshilanishi qanday okibatlarga olib keladi?

5. Xeksher-Olinning neoklassik konsepsiyasini izoxlab bering.

6. “Leontev taajubi” qaysi sababli yuzaga keldi va qanday yechim topti?

XV BOB. TASHQI SAVDO SIYOSATI

15.1. Xalqaro savdoning zaruriyati va uning asosiy ko‘rinishlari

Hozirgi zamon iqtisodiyotining ochiqlik darajasi ya'ni mamlakatlarning ixtisoslashuvi va ular o'rtasida kooperatsiya chuqurlashib bormoqda. Mamlakatlar o'z iqtisodiyotini rivojlantirish, iqtisodiy muammolarni hal qilish borasida tadbirlar ishlab chiqish va ularni amalga oshirishda bu holatlarni etiborga olishi shart.

Jahon savdosi tashqi iqtisodiy aloqalarning asosiy shaklidir. Uning kengayishi va chuqurlashuvi natijasida kapitalni chetga chiqarish imkoniyatlari yuzaga keldi va unga bog'liq ravishda xalqaro moliya-valyuta, kredit munosabatlari rivojlandi.

Tashqi savdoning vujudga kelishi ikki muhim obyektiv sabab bilan izohlanadi.

Birinchidan, bu tabiiy va xom ashyo resurslarining mamlakatlar o'rtasida notekis taqsimlanganligi. Eng katta hududga ega bo'lgan yoki rivojlangan davlatlar ham barcha resurslar bilan o'zini to'liq ta'minlay olmaydi. Ular o'zlarida ortiqcha bo'lgan resurslarni eksport qilishga va mamlakatda taqchil bo'lgan resurslarni import qilishga majburlar.

Xalqaro savdo rivojlanishining zarurligini belgilovchi ikkinchi muhim sabab shundaki hamma mamlakatlar ham barcha turdagi mahsulotni bir xil samaradorlik bilan ishlab chiqara olmaydi. Ya'ni bir tovar Yaponiyada arzon ishlab chiqarilsa, ikkinchi tovar O'zbekistonda arzon ishlab chiqarilishi mumkin. Shu sababli resurslardan samarali foydalanish maqsadida mamlakatlar ixtisoslashadilar va o'zaro savdosotiqni yo'lga qo'yadilar. Bu ikki obyektiv sabab har qanday milliy iqtisodiyotning takror ishlab chiqarishi jarayonida xalqaro savdoning ahamiyatini aniqlaydi.

Tashqi savdo xalqaro ayirboshlashning an'anaviy shakli sifatida quyidagi ko'rinishlarni o'z ichiga oladi:

- mahsulotlarni ayirboshlash: yoqilg'i-xom ashyo mahsulotlari, qishloq xo'jaligi mahsulotlari, sanoat mahsulotlari;
- xizmatlarni ayirboshlash: muhandislik-maslahat xizmatlari;

- transport xizmatlari, sayyohlik va boshqa xizmatlar. Hozirgi vaqtda xizmatlarning jahon eksportidagi hissasi 30 foizdan oshib ketdi;
- yangi ilmiy-texnik ma'lumotlarni ayirboshlash: lisenziyalar va «nou-xou'lar. Ular hissasiga xalqaro savdo aylanmasining 10 foiziga yaqini to'g'ri keladi.

Xalqaro savdo mahsulotlari, xizmatlar va fan-texnika ma'lumotlarini ayirboshlashning barcha ko'rinishlari tashqi savdo operatsiyalari yordamida amalga oshiriladi. Ular o'z navbatida eksport, import, reeksport va reimport operatsiyalariga bo'linadi.

Eksport operatsiyasi - mahsulotlarni chet mamlakatlarga chiqarish.

Import operatsiyasi - mahsulotni xorijiy sherikdan sotib olish va uni mamlakatga olib kelish.

Reeksport operatsiyasi - avval import qilingan va qayta ishlov berilmagan mahsulotni chet elga olib chiqib sotish.

Reimport operatsiyasi - avval eksport qilingan va u yerda qayta ishlov berilmagan mahsulotni chet elda sotib olish va mamlakatga olib kelish.

15.1-jadval

Asosiy hamkor davlatlar (2019 yil yakuniga ko'ra) Importdagi yirik hamkor davlatlar

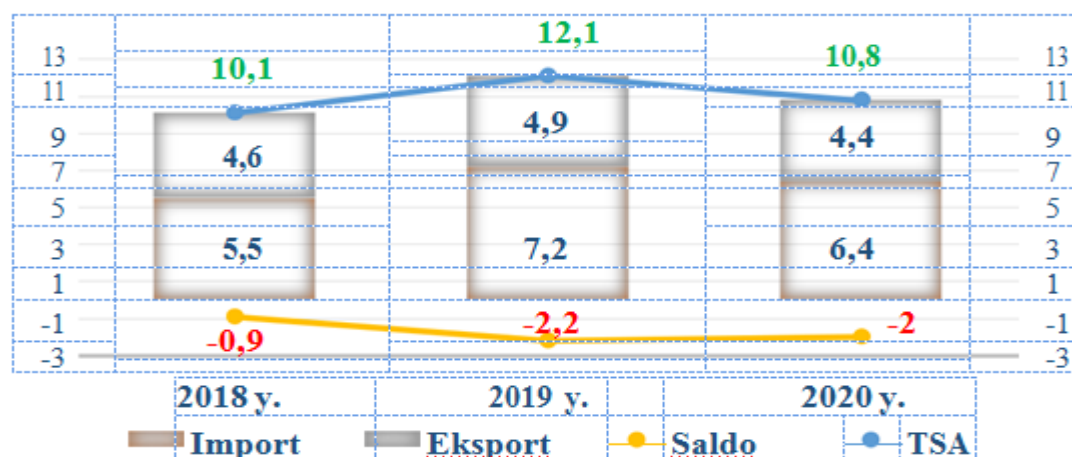
Davlatlar	mln.doll.		o'zgarish sur'atlarda, %		o'rni	
	2018 y.	2019 y.	2018 y.	2019 y.	2018 y.	2019 y.
XXR	3 558	5 109	130,4	143,6	1	1
Rossiya	3 539	4 138	130,6	116,9	2	2
Koreya	2 051	2 665	164,8	130,0	3	3
Qozog'iston	1 567	1 942	157,0	123,9	4	4
Turkiya	1 113	1 326	164,9	119,2	5	5
Germaniya	725	928	123,4	127,9	6	6
AQSH	378	567	206,8	150,0	7	7

Eksportda yirik hamkor davlatlar

Davlatlar	mln.doll.		o'zgarish		o'rni	
			sur'atlarda, %			
	2018 y.	2019 y.	2018 y.	2019 y.	2018 y.	2019 y.
Rossiya	2 117	2 532	104,9	119,6	2	1
XXR	2 875	2 529	142,0	87,9	1	2
Qozog'iston	1 352	1 393	127,9	103,0	3	3
Turkiya	945	1 218	107,6	128,9	4	4
Qirg'isiston	270	670	151,3	248,3	6	5
Afg'oniston	603	617	97,9	102,4	5	6
Tojikiston	238	328	127,6	137,9	7	7

15.2-jadval

O'zbekiston Respublikasining tashqi savdo aylanmasi Tashqi savdo aylanmasi, dinamikasi va balansi (yanvar-aprel mld.doll)

15.2. Tashqi savdo siyosatining mohiyati va vositalari

Tashqi savdo siyosati – byudjet-soliq siyosatining tashqi savdo hajmlarini soliqlar, subsidiyalar, valyuta nazorati va import yoki eksportni to'g'ridan-to'g'ri cheklashlar orqali tartibga solishni o'z ichiga olgan nisbatan mustaqil yo'nalishidir.

Tashqi savdoni cheklash borasida olib borilayotgan har qanday chora-tadbirlar qisqa muddatli samara beradi. Uzoq davrda esa, faqat

erkin savdogina iqtisodiy resurslarni samarali joylashtirish imkonini beradi

Tashqi savdoni cheklash usullarining 50 dan oshiqroq turi mavjud. Ularning ayrimlari davlat g'aznasini to'ldirishga yo'naltirilgan bo'lsa, ba'zilar umuman importni cheklashga va yana boshqasi esa eksportni cheklashga yoki rag'batlantirishga yo'naltirilgan. Amaliyotda tashqi savdoni tartibga solishning ta'rif va nota'rif usullaridan foydalaniladi.

Ta'rif usullariga import va eksport bojlarini joriy qilish kirsam, nota'rif usullariga eksporterlar va ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalar berish, kvotalash, lisenziyalash kabilar kiradi.

Bojxona bojlari avvalo import bojlari va eksport bojlariga ajraladi.

Import bojlari davlat byudjetini to'ldirish maqsadida va ichki bozorlarga tushadigan chet el tovarlari oqimini tartibga solish uchun belgilanadi. Mahalliy ishlab chiqaruvchilar bojxona tariflarini joriy qilishdan foyda ko'rishadi, chunki ularning tovarlari tariflarga bo'ysunmaydi, buning natijasida ular jahon bozoriga nisbatan yuqori narxlarda tovar ishlab chiqarishi mumkin. Davlat ham g'alaba qozonadi. Ushbu yutuq import qiymati mahsulotining tarif qiymati bo'yicha qiymati bilan belgilanadi. Bu xaridorlardan davlatga o'tkazmalarning bir turi.

Biroq, import tarifi ichki xaridorlarga zarar yetkazadi, chunki tarif joriy etilishi import qilinadigan tovarlarning milliy narxini jahon narxidan yuqori qiladi, ya'ni ichki xaridorlarga qo'shimcha soliq solinadi.

Eksport bojlari mamlakat ichida talab ko'p bo'lgan mahsulotlar taqchilligining oldini olish maqsadida belgilanadi. Eksport tarif stavkalari tovarlar turiga qarab belgilanadi.

Eksport boji ichki narxni jahon darajasidan past darajaga tushiradi, natijada mamlakat ichkarisida tovarlarni iste'mol qilish hajmi oshadi, eksporti kamayadi va milliy ishlab chiqarish ham kamayadi.

Eksport tarifining joriy etilishi mahalliy ishlab chiqaruvchilar uchun katta yo'qotishlarga olib keladi, ammo xaridorlar foyda ko'rishadi, chunki tovarlarning narxi jahon narxlaridan past bo'ladi. Bunday holda, davlat ham foyda ko'radi, chunki eksport qiluvchi

mamlakatning monopol holati import qiluvchi mamlakatlarni import qilinadigan tovarlarga ortiqcha to'lashga majbur qiladi.

Boj olinadigan mahsulotlar, boj olinmaydigan mahsulotlar, olib kelish va olib ketish taqiqlangan mahsulotlar, shuningdek, bojxona bojlari stavkasi, ya'ni, ularning tartibga solingan ro'yxati *bojxona tariflari* deb ataladi.

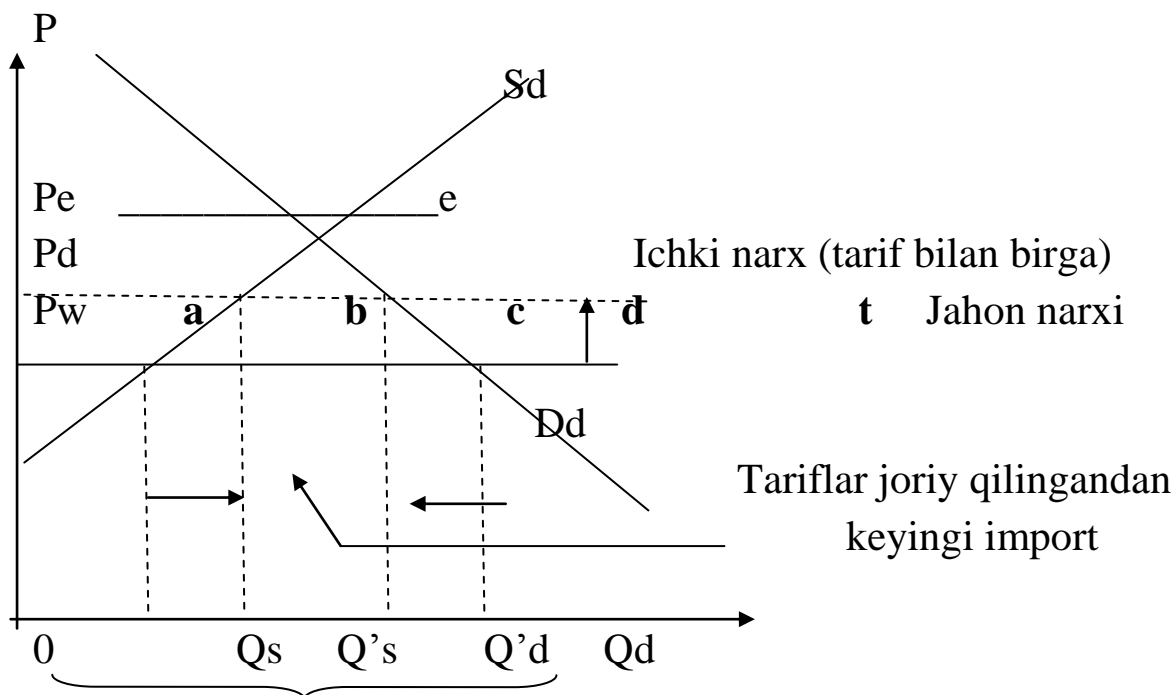
Xalqaro savdoni tartibga solishda eng ko'p qo'llaniladigan usul bo'lib tarif, ya'ni importga solinadigan bojxona boji hisoblanadi.

Aytaylik, import tarifining joriy etilishi tufayli narx tovarning P_w dan P_d ga ko'payishi, natijada tovarga talab Q_d dan Q_d' ga kamayadi va ichki taklif Q_s dan Q_s' gacha ko'tariladi. Importning umumiy hajmi kamayib, $Q_d' - Q_s'$ difference farqni hosil qiladi. Mamlakat iqtisodiyoti ochiq bo'lgani va importga cheklovlar yo'qligi tufayli milliy bozordagi narxlar jahon bozori narxlari R_w bilan bir xil. Importga tarif joriy qilinishi natijasida ichki baholar R_w dan R_d ga qadar ko'tariladi. Natijada:

$$R_d = R_w + (R_w \times \text{Tarif stavkasi})$$

15.1-chizma.

Import tariflari kiritilishi natijalari

Tariflar joriy qilingunga qadar bo'lgan import

Oqibatda iste'molchilar ma'lum bir yo'qotishlarga duch keladilar. Bu yo'qotishlar grafikda a, b, c, d sohalar bilan ko'rsatilgan.

Baholarning ko'tarilishi ilgari raqobatbardosh bo'lmagan ayrim ichki ishlab chiqaruvchilar uchun ham foyda ko'rib ishlashga imkon beradi. Umuman shu sohada band milliy ishlab chiqaruvchilar ishlab chiqarish hajmini Q_s dan $Q's$ ga qadar oshiradi va $Q_d - Q'd$ hajmdagi mahsulot P_d bahoda sotiladi. Shu hajmdagi mahsulotni iste'molchilar oshirilgan narxda sotib oladilar va a sohaga teng yo'qotishga duch keladilar. Ammo, bu yo'qotish ichki ishlab chiqaruvchilarning o'sgan foydasiga aylanadi.

Tarif kiritilishi oqibatida iste'molchilar talabi arzon import tovaridan qimmat ichki tovarga yo'naltiriladi. Iste'molchilarning o'sgan to'lovlari yuqori chegaraviy xarajatga ega, raqobatbardosh bo'lmagan samarasiz ichki ishlab chiqarishni kengayishiga olib keladi. Iste'molchilarning bu yo'qotish v sohasi bilan belgilangan bo'lib tarifning «ishlab chiqarish samarasi» deyiladi va hech kimning foydasi bilan qoplanmaydi.

Iste'molchilarning yo'qotishlari	Ishlab chiqaruvchilar foydasi	Davlat daromadi	Jamiyatning sof yo'qotishi
$a + b + c + d$ --	a --	s =	$b + a$

Bojxona tariflarini kiritishni yoqllovchi mutaxassislar fikriga ko'ra import tariflari:

- mamlakatda bandlilik darajasi o'sishini ta'minlaydi va yalpi talabni rag'batlantiradi, importning nisbatan cheklanishi natijasida sof eksport o'sadi va joriy operasiyalar bo'yicha to'lov balansi holati yaxshilanadi;
- milliy iqtisodiyotdagi yangi tarmoqlarni himoya qilish uchun zarur;
- davlat byudjeti daromadlarini to'ldirish manbai bo'lib xizmat qiladi;

- milliy ishlab chiqaruvchilarni demping ko‘rinishidagi chet el raqobatidan himoya qiladi;

- iqtisodiyot tuzilishini qayta qurishni boshqarish vositasi hisoblanadi va ular yordamida mamlakat iqtisodiyotidagi ilg‘or siljishlar rag‘batlantiriladi va h.k.

Bojxona bojlarini joriy qilishni qo‘llovchi fikrlarga aksincha bo‘lgan mulohazalar ham mavjud. Chunki sanab o‘tilgan natijalarga boshqa usullar bilan kamroq yo‘qotishlar hisobiga ham erishsa bo‘ladi degan fikrlar ham qaysidir darajada asoslidir.

*Birinchi*dan, import tariflari iste‘molchilar turmush darajasining pasayishiga olib keladi.

*Ikkinchi*dan, import tariflari kiritilishi oqibatida ular vositasida himoya qilinayotgan tarmoqlarda resurslar samarasiz sarflanadi.

*Uchinchi*dan, tariflarni kiritish va ular stavkasini belgilash masalasida mamlakat imkoniyatlari xalqaro bitimlar bilan cheklangan.

15.3-Jadval.

O‘zbekiston respublikasi tashqi savdosining Tovar tarkibi, jamiga nisbatan foiz xisobida

	1990 y	2000 y	2010 y	2018 y
Eksport- jami	100	100	100	100
Paxta tolasi	59,7	27,5	12,1	1,6
Oziq-ovqat mahsulotlari	3,9	5,4	9,7	7,7
Kimyo va kimyo mahsulotlari	2,3	2,9	5,1	6,3
Energiya tashuvchilar va neft mahsulotlari	17,1	10,3	22,8	18,7
Qora va rangli metallar	4,6	6,6	6,9	8,2
Mashina va asbob-uskunalar	1,7	3,4	5,5	1,5
Xizmatlar	1,3	13,8	10,3	21,3
Boshqalar	9,4	30,2	27,7	34,6
Shu jumladan				
Oltin	...	17,0	20,1	20,4
To‘qimachilik mahsulotlari	...	7,2	4,9	11,2

Savdo embargosi - davlat tomonidan tovarlarning ayrim turlarini istalgan mamlakatga olib kirishni yoki istalgan mamlakatdan olib chiqishni taqiqlash. Bunday iqtisodiy sanksiyalar iqtisodiy manfaatlar uchun emas, balki siyosiy sabablarga ko'ra amalga oshiriladi. Savdo embargosi BMT qaroriga binoan bir mamlakatga taalluqli yoki jamoaviy xarakterga ega bo'lishi mumkin. Savdo aloqalarini cheklaydigan embargo unda ishtirok etayotgan barcha mamlakatlarga iqtisodiy zarar etkazadi. Shu bilan birga, savdo embargosiga qo'shilmaydigan mamlakatlar ma'lum foyda keltirishi mumkin, chunki ularning tovarlari eksportining o'sishi uchun sharoitlar yuzaga keladi.

15.3. Ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalari va eksport subsidiyalari

Miliy ishlab chiqaruvchilarni xorijiy firmalar raqobatidan himoya qilishning muqobil usuli ularga bevosita subsidiya berish hisoblanadi.

Ishlab chiqarish subsidiyasining tariflardan afzalligi shundan iboratki, u bir tomondan, milliy ishlab chiqarishni o'sishini ta'minlasa, ikkinchi tomondan, iste'molning mutlaq kamayishiga olib kelmaydi. Chunki, ichki narxlar jahon narxlaridan qimmatlashmaydi.

Ammo subsidiyalarni joriy qilgandan so'ng ularni bekor qilish qiyin bo'ladi, raqobat muhiti yo'qoladi hamda bu xarajatlarni moliyalashtirish muammosi kuchayib boraveradi.

Jahon amaliyotida tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning bilvosita usullariga qaraganda bevosita usullaridan kengroq foydalaniladi. Bevosita usullar mazmuniga ko'ra, iqtisodiy, ma'muriy, me'yoriy - huquqiy ko'rinishga ega bo'lishi mumkin.

Lisenziyalash va kvotalash iqtisodiy xarakterdagi bevosita usullar ichida keng tarqalgani hisoblanadi.

Lisenziyalash – bu, tashqi iqtisodiy operatsiyalarni amalga oshirishga davlat tashkilotlaridan ruxsat olishning ma'lum tartibidir.

Lisenziyalar berish huquqiga O'zbekiston Respublikasining quyidagi boshqaruv tashkilotlari ega: Vazirlar Mahkamasi, Moliya,

Adliya, Ichki ishlar, Sog'liqni saqlash, Xalq ta'limi vazirliklari, shuningdek, Markaziy bank.

Lisenziyalash bilan bir qatorda jahon amaliyotida mahsulotlarni, shuningdek, ishchi kuchi eksport va importini chegaralash maqsadida *kvotalash* keng qo'llaniladi. Bu usulning mohiyati shundan iboratki, unda vakolatli davlat yoki xalqaro tashkilot alohida mahsulotlar, xizmatlar, mamlakatlar va mamlakatlar guruhi bo'yicha ma'lum davrga eksport va importga miqdoriy yoki qiymat chegaralarini belgilaydi. Davlat tomonidan tartibga solish tadbiri sifatida kvotalash to'lov balanslarini ichki bozorda talab va taklifni balanslashtirish uchun muzokaralarda o'zaro kelishuvga erishish uchun qo'llaniladi. O'zbekistonda kvotalash xalq iste'moli mollarni va strategik xom ashyoning muhim turlarini olib chiqishni chegaralash usuli sifatida qo'llanilmoqda.

Kvotalash faqat mahsulot oqimlarinigina emas, balki ishchi kuchi oqimlarini tartibga solishda ham qo'llaniladi. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlar ichki mehnat bozorini himoyalash maqsadida xorijdan ishchi kuchi importiga kvotalar o'rnatadi.

Import kvotalari erkin raqobat sharoitiga ko'proq mos keladi. Tariflarga nisbatan kvotalarni joriy qilishdan ko'riladigan farovonlikdagi yo'qotishlar ikki holatda katta bo'ladi. Birinchidan, kvotalar mahsulotlar import qilayotgan milliy ishlab chiqaruvchilar yoki xorijiy firmalar monopol hukumronligi darajasini oshirsa. Ikkinchidan, importga lisenziyalar samarasiz joylashtirilsa.

Ko'pchilik hollarda eksportni davlat tomonidan rag'batlantirish tadbiri sifatida ko'pgina mamlakatlarda eksport subsidiyalari qo'llaniladi. Bunda tajriba - konstruktorlik ishlari va eksportga mo'ljallangan ishlab chiqarishni bevosita moliyalashtirish yoki bu maqsadlarga davlat byudjetidan imtiyozli kreditlar berish ko'zda tutiladi.

Eksport subsidiyalari turli shakllarda qo'llaniladi. Bularga:

- eksport qiluvchi firmalarga yoki xorijiy sheriklarga past foizli kreditlar berish;

- reklama xarajatlarini davlat hisobidan qoplash, bozor konyukturasi haqida tekin axborot yetkazib berish;
- firmalarga ishlab chiqarish hajmidagi eksport ulushiga muvofiq soliq imtiyozlarini berish;
- bevosita subsidiyalash kiradi.

Eksport subsidiyalarining berilishi milliy ishlab chiqaruvchilarining tashqi bozorda raqobatbardoshligini oshiradi. Ammo importyor davlatlar tomonidan kiritiladigan kompensatsion import bojlari bu yutuqni yo‘qqa chiqarishi mumkin. Oqibatda eksportyor davlat byudjeti yo‘qotishga uchraydi, importyor davlat byudjeti esa qo‘shimcha daromad ko‘radi. Bu tadbir dempingga qarshi kurash ko‘rinishlaridan biridir.

Eksportga tariflar yoki eksport bojlari kiritilishining oqibati import bojlari kiritilishi oqibatining aynan aksidir. Eksport bojlari kiritilishi sharoitida mahsulotlar ichki bahosi ularning tashqi bahosidan pasayadi. Bunday vaziyatlarda ichki iste‘mol o‘sadi, ishlab chiqarish va eksport kamayadi. Eksportga bojlarni joriy qilish natijasida milliy ishlab chiqaruvchilarda yo‘qotishga duch bo‘ladilar. Tashqi bozordagi baholarga nisbatan ichki bahoning kamayishidan iste‘molchilar yutuqqa erishsa, davlat esa daromadga ega bo‘ladi.

Ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash eksport kvotalarining bir turi bo‘lib, xorij mamlakatlarining ayrim mamlakatlarga “ixtiyoriy” eksport miqdorlarini cheklashdan iborat.

Bu yerda «ixtiyoriy so‘zi» shartli xarakterga ega. Chunki, eksport qilayotgan mamlakat savdo siyosatida o‘z hamkorlari tomonidan birorta noxushlikka duch kelmasligi uchun eksport miqdorini cheklaydi.

Ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash ikki xil xususiyatga ega:

1. Ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash milliy iste‘molchilar uchun tarif va kvotalarni belgilashga nisbatan ancha sezilarsiz. Shuning uchun iste‘molchilar ularni e‘tiborsiz qabul qiladilar va hukumatga norozilik bildirmaydilar.

2. Ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash sharoitida xorij iste‘molchilari ular sotib olayotgan eksport mahsulotiga yuqoriroq narx belgilashlari mumkin.

Kompensatsiya bojlari - bu xalqaro savdoda keskinlikni kuchaytiradigan eksport subsidiyalariga javobdir. To'lovli import bojlaridan foydalanish natijasida eksport qiluvchi mamlakat milliy eksportni subsidiyalashtirmaydi, aksincha, import qiluvchi mamlakat byudjetini moliyalashtiradi. Kompensatsiya (yoki antidemping) bojlari xorijiy eksport subsidiyalarini zararsizlantiradi. Maxsus antidemping qonunchiligi eksport dotatsiyasini "adolatsiz" raqobat sifatida tavsiflaydi. Shu munosabat bilan Subsidiyalar va kompensatsiya choralari to'g'risida Shartnoma qabul qilindi ("Subsidiyalar to'g'risidagi kodeks", 1993 yil, Urug'vayning GATT bo'yicha ko'p tomonlama savdo muzokaralari).

"Subsidiyalar kodeksi" jahon bozorida raqobat uchun normal sharoitlarni yaratishni, taqiqlangan eksport subsidiyalarini yo'q qilishni nazarda tutgan. Biroq, bu muammoni hal qilmaydi, chunki ichki eksportni JSTni chetlab o'tib davlat tomonidan subsidiyalash usullari mavjud (1995 yilgacha GATTgacha).

15.4-jadval

2020 yil yanvar-aprel eksport-import tarkibi (MSTK-2008)

SST	Nomi	EKSPORT			IMPORT		
		mln.dol l	o'sish sur'atla ri,% da	ulushi, % da	mln.dol l	o'sish sur'atlar i,% da	ulushi, % da
008	JAMI	4 416,9	89,4	100,0	6 406,3	89,2	100,0
1	Oziq-ovqat mahsulotlari	275,4	75,9	6,2	481,0	91,3	7,5
1	Ichimlik va tamaki	9,6	147,6	0,2	11,9	80,4	0,2
2	Noiste'mol xomashyo, yoqilg'idan tashqari	188,2	69,8	4,3	332,3	100,5	5,2
3	Mineral yoqilg'i, yog'lash moylari	352,4	53,6	8,0	365,5	125,1	5,7
4	Hayvon va o'simliklar moylari yog'lar va mumlar	5,8	160,9	0,1	80,2	81,4	1,3
5	Kimyoviy vositalar va	251,9	90,7	5,7	848,2	106,6	13,2

	mahsulotlar						
6	Material turiga qarab klassifikatsiyalangan sanoat tovarlari	753,8	83,7	17,1	1 055,3	84,2	16,5
7	Mashinalar va transport asbob uskunalari	105,1	99,6	2,4	2 327,4	84,1	36,3
8	Turli xil buyimlar	159,8	121,3	3,6	365,9	87,0	5,7
	Boshqa tovarlar	1 565,5	124,8	35,4	16,9	103,7	0,3
9	Xizmatlar	749,3	77,2	17,0	521,7	78,8	8,1

O‘z-o‘zini tekshirish va muhokama uchun savollar

1. Importga tariflarning kiritilishidan iqtisodiy natijalariga izoh bering.

2. Ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalarning importga tariflardan afzalligi va kamchiliklari nimada ?

3. Import kvotalarini kiritilishining iqtisodiy oqibatlarini nimalarda ko‘rinadi?

4. Eksportni ixtiyoriy cheklash qachon qo‘llaniladi, va uning oqibatlarini qanday?

5. Savdoni cheklash tadbirlarining makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarga ta‘siriga izoh bering.

6 O‘zbekiston Respublikasi tashqi savdosi siyosatining maqsadlarini aytib bering.

7. Keyingi yillarda respublikamiz tashqi savdosi tarkibida ro‘y bergan o‘zgarishlarga izoh bering.

XVI BOB. TO‘LOV BALANSI VA VALYUTA BOZORI

16.1. To‘lov balansini tushunchasi, tuzilishi, tayyorlash tamoyillari

To‘lov balansini — ma‘lum davr mobaynida mamlakat rezidentlari va tashqi dunyo o‘rtasida bo‘ladigan bitimlar statistik qayd qilingan hujjatdir. U mamlakatning iqtisodiy aloqalarini aniq-lo‘nda ifodalab pul-kredit, valyuta, byudjet-soliq, xalqaro savdo siyosatining hamda davlat qarzini boshqarish yo‘nalishlarini tanlash uchun indikator vazifasini bajaradi.

Mamlakatning ma‘lum vaqtdagi barcha xalqaro iqtisodiy faoliyati, shu jumladan, tashqi savdo, kapital va ishchi kuchi migratsiyasi ham to‘lov balansida o‘z aksini topadi. Har qanday tashqi iqtisodiy bitim valyuta ayirboshlash va valyuta operatsiyalari orqali amalga oshiriladi. Demak, mamlakatning jahon bozoridagi faoliyati natijalari pirovardida xorijiy valyuta tushumlari va xarajatlarida ifodalanadi. Shuning uchun ham to‘lov balansini bir tomondan, chetdan keladigan barcha tushumlar, ikkinchi tomondan esa, chetga chiqariladigan barcha to‘lovlar ko‘rsatilgan hujjatdir deb qarash mumkin. Tushumlarning to‘lovlardan oshib ketishi to‘lov balansining *aktiv balansini* (profisiti) tashkil etadi va to‘lovlarning tushumlardan oshib ketishi to‘lov balansining *passiv balansini* (defisiti) hisoblanadi.

To‘lov balansida barcha iqtisodiy bitimlar ikkita katta guruhga bo‘linadi: joriy operatsiyalar va kapital harakati bilan bog‘liq operatsiyalar. Shunga ko‘ra to‘lov balansini strukturasi ham ikki qismdan iborat:

1. Joriy operatsiyalar hisobi;
2. Kapital harakati hisobi.

Joriy operatsiyalar hisobida mahsulotlar va xizmatlar eksporti “plyus”, import esa “minus” ishoralari bilan belgilanadi. Ya‘ni, joriy operatsiyalar hisobida ichki mahsulotlar eksporti kredit, aksincha mamlakatga mahsulotlar olib kelish - import esa debet sifatida ko‘rsatiladi. Chunki, mahsulotlar eksporti xorijiy valyuta ishlab topib, mamlakat valyuta zahirasini boyitsa, import esa mamlakatdan valyuta

chiqib ketishiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida mamlakat valyuta zahirasi kamaytiradi.

Joriy operatsiyalarning asosiy moddasi *tovarlar eksporti va importi* hisoblanadi, ularning farqi tashqi savdo balansining qoldig'i deb yuritiladi.

Joriy operatsiyalarning keyingi moddasi – bu, *xizmatlar (transport, sug'urta, sayyohlik xizmatlari va boshqalar) eksporti va importidir*. Misolimizda tovarlar bilan bo'lgan operatsiyalardagi kabi xizmatlar bilan bo'lgan operatsiyalarda ham mamlakat xorijiy xizmatlarni ko'proq oladi ya'ni, masalan, mamlakatda yashovchilar xorijga chetdan mamlakatga keladigan sayyohlarga nisbatan ko'proq boradilar, shuningdek, mamlakatdagi tadbirkorlarga xorijiy transport va sug'urta xizmatlarini ko'rsatish hajmi xorijiy tadbirkorlarga mamlakatda transport va sug'urta kompaniyalari ko'rsatadigan xizmatlar hajmiga qaraganda yuqoriroq va h.k.

Investitsiyalardan daromadlar, foizlar va dividendlar bo'yicha to'lovlarni o'z ichiga oladi. Agar xorijga qo'yilgan milliy kapital uchun chet to'lovlari bo'yicha tushumlar mamlakat iqtisodiyotiga jalb etilgan xorijiy kapital uchun to'lanadigan to'lovlar miqdoridan ko'p bo'lsa, unda sof daromad musbat bo'ladi.

Transfert ko'rinishida pul o'tkazishlar shu mamlakatlarning xorijda yashayotgan fuqarolariga to'lanidigan nafaqalarni, muhojirlarning xorijdagi o'z qarindoshlariga pul o'tkazmalari, turli ko'rinishdagi hukumat yordamlarini o'z ichiga oladi. Jadvaldan ko'rinib turibdiki, xorijga jo'natilayotgan pul o'tkazishlar miqdori olinayotganiga nisbatan yuqori, ya'ni, operatsiyalar mamlakatdagi xorijiy valyuta zahiralarini kamaytiradi.

Makroiqtisodiy modellarda joriy operatsiyalar balansi qoldig'i quyidagicha beriladi:

$X - M = X_n = Y - (S + I + G)$; bu yerda: X - eksport; M - import; X_n - sof eksport;

$S + I + G - Y$ - IM ning bir qismi (absorbsiya)

Joriy operatsiyalar balansida kamomad bo'lgan sharoitda, mamlakatning eksportdan olgan daromadlari importga qilgan

xarajatlaridan kam bo‘ladi va uni tashqaridan qarz olish hisobiga yoki mavjud aktivlarning bir qismini xorijiy investorlarga sotish orqali qoplashi mumkin. Bu operasiyalar sof xorijiy aktivlarning kamayishiga olib keladi.

Investitsiyalash va kreditlash bilan bog‘liq operasiyalar to‘lov balansining keyingi bo‘limida, ya’ni, **kapitallar harakati hisobida** aks ettiriladi.

Mamlakatda ma’lum bir vaqtda moddiy va moliyaviy aktivlarini sotib olish va sotish bilan bog‘liq operasiyalariga kapital harakati hisobi deyiladi. Kapital harakati hisobi balansida korxonalar, yer, uy-joylar, qimmatbaho qog‘ozlar, aksiyalar, xazina majburiyatlari va boshqa aktivlarni olish-sotish bilan bog‘liq kapitallar oqimi aks ettiriladi.

Kapital xarajatlari hisobida aktivlar bo‘yicha barcha xalqaro operasiyalar ko‘rsatiladi.

Kapital harakati balansi = Aktivlarni sotishdan tushadigan barcha tushumlar – Xorijiy aktivlarni sotib olishga kilingan xarajatlar.

Xorijga aktivlarni sotish valyuta zahirasi ko‘paytirsa, sotib olish esa uni kamaytiradi. Shuning uchun kapital harakati balansi barcha operasiyalardan keladigan sof valyuta tushumlarini ko‘rsatadi. Kapital harakati hisobining ijobiy qoldig‘i mamlakatda kapital ko‘payishini bildirsa, uning salbiy qoldig‘i mamlakatda kapital kamayishini bildiradi.

Joriy operasiyalar bo‘yicha balans va kapital harakati balansi o‘zaro chambarchas bog‘liq, ya’ni balansning bu ikki bo‘limi bir-biri bilan tenglashib boradi.

To‘lov balansi qoldig‘i = Joriy operasiyalar + Kapital harakati balansi

Biroq, amalda to‘lov balansining bu qismida ham ko‘pincha kamomad yoki ortiqchalik yuzaga keladi. Barcha mamlakatlarning Markaziy banklari rasmiy zahiralar deb ataluvchi xorijiy valyuta zahiralariga ega bo‘lib, bu zahiralar joriy operasiyalar bo‘yicha balans va kapital harakati bo‘yicha balans nomutanosibligini bartaraf etishda qo‘llaniladi.

Joriy operatsiyalar hisobi bilan kapital harakati hisobining o'zaro aloqalarini umumlashtirsak, uning makroiqtisodiy ko'rinishi quyidagicha bo'ladi:

$$Y=C+I+G+X_n;$$

$$Y-C-G = C+I+G+X_n-(C+G);$$

$$S_n = I+X_n$$

$(I-S)+X_n=0$ (egiluvchan valyuta kursi rejimida markaziy bank aralashmagan sharoitda).

Bu yerda: S_n – milliy jamg'arish; $(I-S)$ – miqdori ichki investitsiyalarning ichki jamg'armalardan ortiqchaligini ko'rsatadi va kapital harakati hisobi qoldig'ini bildiradi.

Asosiy makroiqtisodiy ayniyatga ko'ra joriy operatsiyalar va kapital harakati hisoblari bir-biriga tenglashadi:

$$X-M = X_n=-(I-S)=S-I \text{ ichki balans}$$

Bu shuni bildiradiki, to'lov balansining joriy operatsiyalar bo'ycha kamomadi kapitalning sof oqib kelishi hisobiga moliyalashtiriladi.

$$\begin{cases} X_n < 0 \Rightarrow X-M < 0 \Rightarrow X < M; \\ I-S > 0 \Rightarrow I > S \Rightarrow \text{xorijdan kapital kiritilishi.} \end{cases}$$

Agarda investitsiyalar (I) milliy jamg'armalardan ko'p bo'lsa ($I > S$), ortiqcha investitsiyalar xorijdan olinadigan qarz hisobiga moliyalashtirilishi lozim. Bu qarzlarni mamlakatga tovar va xizmatlarni eksport qilishga nisbatan ko'proq import qilinishini taminlaydi ($M > X$). Ya'ni, sof eksport manfiy qoldiqqa ($X_n < 0$) ega bo'ladi. Mamlakat xalqaro jarayonga qarzdor bo'lib qatnashadi.

Joriy operatsiyalar musbat qoldiqqa ega bo'lganda, ortiqcha mablag'lardan xorijga investitsiya qilishda yoki xorijdan ko'chmas mulk sotib olishda foydalaniladi.

$$\begin{cases} X_n > 0 \Rightarrow X-M > 0 \Rightarrow X > M; \\ I-S < 0 \Rightarrow I < S \Rightarrow \text{xorijga kapital chikarilishi} \end{cases}$$

Davlatlar rasmiy zahiralarni va qarzlarni hisobiga qoplash qobiliyatiga ega bo'lmagan to'lov balansining katta davriy taqchilligi bo'lgan

hollarda o‘z valyutalari devalvasiyasini amalga oshirishlari mumkin. Bu importning fizik hajmi ko‘payishiga va oqibatda mamlakatda xorijiy valyuta tushumining o‘sishi hamda to‘lov balansi kamomadi tugatiladi.

16.2. To‘lov balansini tartibga solish vositalari va usullari

Har bir mamlakat muvozanatli to‘lov balansiga intiladi. Ayni paytda, dunyo davlatlarining to‘lov balanslari doimo muvozanat holatida bo‘lmaydi, chunki joriy operatsiyalar hisobvarag‘i balansi va yakuniy balans qoldig‘i nolga teng emas va ularni balanslash kapital harakati, davlat balansi operatsiyalari va zaxiralarning o‘zgarishi orqali amalga oshiriladi. Agar ilgari to‘lov balansining muvozanatsiz holati nisbatan kamdan-kam kuzatilgan bo‘lsa, endi bu deyarli doimiy hodisaga aylandi va keskinlashmoqda. Bunday holat global iqtisodiyotdagi sezilarli o‘zgarishlar bilan bog‘liq.

To‘lov balansi muvozanatini ta‘minlash uchun joriy hisoblar va kapital harakati qoldiqlari bir-birini aynan qoplashi zarur bo‘ladi. Markaziy Bank valyuta intervensiyasini amalga oshirish chorasini ko‘rmasa, va rasmiy valyuta zahiralari miqdorini o‘zgartirmasa to‘lov balansi hisoblarini valyuta kursining erkin tebranishi hisobiga o‘zaro tartibga solish amalga oshiriladi.

Erkin tebranuvchi valyuta kurslari to‘lov balansini tenglashtirishda katta imkoniyatlarga ega bo‘lsada, kamchilikliklardan xoli emas. Chunonchi, bunday valyuta birinchidan, savdoning noaniqligi va qisqarishiga, ikkinchidan, savdo sharoitining yomonlashishiga, uchinchidan, beqarorlikka va boshqalarga olib keladi.

Agar Markaziy Bank rasmiy valyuta zahiralari vositasida chet el valyutasini sotib yoki sotib olib valyuta kursini erkin tebranishiga barham bersa valyuta kursining erkin tebranishi vositasida to‘lov balansini tartibga solish zarurati yo‘qoladi.

Bunda to‘lov balansi taqchilligi Markaziy Bank rasmiy zahiralari qisqartirish hisobiga moliyalashtirilishi mumkin. Bunday vaziyatda ichki bozorda chet el valyutasi taklifi oshadi. Qayd etilgan operatsiya eksportga xos bo‘lib kreditda plyus belgisi bilan (Markaziy Bankda

xorijiy valyuta zahirasi kamayishiga qaramasdan) hisobga olinadi. Ushbu tadbir natijasida ichki bozorda milliy valyuta taklifi kamayadi, uning almashinuv kursi nisbatan ko‘tariladi va bu investitsiyalar hajmiga hamda iqtisodiy o‘sishga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

To‘lov balansining aktiv-(musbat) qoldig‘i esa Markaziy bankning rasmiy valyuta zahiralarini miqdorining ortishiga olib keladi. Bunda Markaziy bank valyuta zahiralarini to‘ldirish uchun chet el valyutasini sotib olishi natijasida ichki bozorda milliy valyuta taklifi nisbatan oshadi, uning almashinuv kursi kamayadi, bu hol esa iqtisodiyotga (investitsiyalar hajmi va iqtisodiy o‘sishga) rag‘batlantiruvchi ta‘sir ko‘rsatadi.

Markaziy bank tomonidan o‘tkaziladigan bunday operatsiyalar rasmiy rezervlar bilan bo‘ladigan operatsiyalar deyiladi. Bu operatsiyalar natijasida to‘lov balansi qoldig‘i nolga tenglashishi kerak.

16.3. Valyuta va valyuta tizimi tushunchasi

Valyuta – keng ma‘noda mamlakat pul birligini (masalan, so‘m, dollar, marka, funt-sterling va hokazo) anglatadi. Qisqa ma‘noda valyuta atamasi chet davlatlarning pul belgisi ma‘nosida qo‘llaniladi.

Har bir milliy bozor xususiy milliy valyuta tizimiga ega.

Milliy valyuta tizimi bazasida jahon bozori rivojlanishi natijasida tarkib topadigan va davlatlararo kelishuvlar bilan mustahkamlangan xalqaro valyuta munosabatlarini tashkil qilish shakli bo‘lgan jahon valyuta tizimi amal qiladi.

Jahon valyuta tizimi - bu, xalqaro ayirboshlashning barcha shakllariga xizmat qilishga va ularning samarali rivojlanishini ta‘minlashga qaratilgan mamlakatlar o‘rtasidagi valyuta munosabatlarining yig‘indisidir. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarning tarkibiy qismi sifatida u quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

1. Xalqaro bitimlarda foydalaniladigan to‘lov va kredit vositalarini (oltin, eng rivojlangan mamlakatlarning milliy valyutalari, xalqaro pul birliklari);

2. Valyuta kurslarini o‘rnatish va saqlab turish mexanizmini;

3. Valyuta bozorining ishlash tartibini;
4. Xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tartib va qoidalarini;
5. Valyuta yordamida tartibga solish va nazorat qilish tizimini;
6. Valyuta munosabatlarini tartibga solib turuvchi va jahon valyuta tizimining barqaror faoliyatini ta'minlovchi xalqaro tashkilotlar tizimi (Xalqaro valyuta fondi, Umumjahon banki, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki).

Xalqaro valyuta yoki xalqaro to'lov-hisob va kreditlash vositalariga javob berishi kerak bo'lgan talab ularning konvertirlashuvi hisoblanadi

Davlat valyuta kurslarini barqororlashtirish uchun valyuta bozorining amal qilishiga bevosita yoki bilvosita aralashishi zarur. Buning bir qator usullari mavjud:

1. Zahiralaridan foydalanish- valyuta kursini mustahkamlash uchun rasmiy zahiralar bilan bozorda manipulyasiya qilish hisoblanadi

2. Savdo siyosati- savdo va moliyaviy oqimlar ustidan to'g'ri va to'g'ri nazorat qilish. Masalan, AQSh dollarining yetishmasligi sharoitida valyuta kursini tegishli darajada importni cheklash hisobiga ushlab turish mumkin.

3. Valyuta nazorati- milliy eksportyorlar olgan barcha tegishli chet el valyutalarini davlatga sotish talabi bilan ularning yetishmasligi muammosini hal qilishi va chet el valyutasining bu zahirasini turli milliy importyorlar o'rtasida taqsimlash.

4. Ichki makroiqtisodiy tartibga solish- ichki soliq yoki pul-kredit siyosatidan tegishli chet el valyutasining yetishmasligi bartaraf qilish maqsadida foydalanish. Masalan, cheklovchi soliq va pul kredit siyosati tadbirlari mamlakat milliy daromadini boshqa bir davlat milliy daromadiga nisbatan pasaytiradi

16.4. Valyuta bozori va valyuta kursini belgilovchi omillar

Valyuta bozori - bu valyuta operatsiyalari amalga oshiriladigan bozor, ya'ni ma'lum bir nominal kurs bo'yicha bir mamlakat valyutasini boshqa mamlakat valyutasiga almashtirish.

Valyuta kursi - bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakatlarning pul birliklarida ifodalangan narxi; ularning xarid qobiliyati va boshqa bir qator omillar (to'lov balansining holati, inflyatsiya darajasi, qisqa muddatli kapitalning davlatlararo migratsiyasi) bilan belgilanadigan turli mamlakatlarning pul birliklari o'rtasidagi nisbat.

Valyuta kursini o'rnatish *kotirovkalash* deb ataladi. U to'g'ri va teskari kotirovkalashga ajratiladi. Agar xorijiy valyuta birligining bahosi milliy valyutada ko'rsatilsa, bunga to'g'ri kotirovkalash deb ataladi. Masalan, 1 AQSh dollari 1600 so'mga teng. Teskari kotirovkalashda milliy valyutaning bir birligiga to'g'ri keladigan xorijiy valyutaning miqdori o'rnatiladi.

Dunyoning ko'p mamlakatlarida, shu jumladan, O'zbekistonda ham to'g'ri kotirovkalash qabul qilingan.

Turli pul birliklari uchun valyuta kurslarini o'rnatish jarayonida bozor kuchlarining ta'sir etish darajasi bir xil emas. Bu ta'sir kuchiga bog'liq holda valyuta kurslarini qabul qilishning bir-biridan farq qiluvchi ikki varianti mavjud.

1. Talab va taklifga asosan aniqlanadigan egiluvchan yoki erkin suzib yuruvchi valyuta kursi tizimi.

2. Davlat aralashuvi asosida aniqlanadigan qat'iy belgilangan valyuta kursi tizimi.

Erkin suzib yuruvchi valyuta kurslari talab va taklif asosida aniqlanadi. Masalan, bir o'zbek so'mining AQSh dollariga almashishini qarab chiqamiz. Milliy valyuta kursining pasayishi natijasida dollarga talab kamayadi va taklif esa oshadi.

Qayd etilgan valyuta kursi – bu, xorijiy valyutada ifodalangan, davlat tomonidan rasmiy o'rnatilgan milliy pul birligining bahosi bo'lib, unga valyuta bozorida talab va taklifning o'zgarishi bevosita ta'sir qilmaydi.

Qayd qilingan valyuta kursi tizimi tarafdorlari ta'kidlaydilarki, undan foydalanish xalqaro savdo va moliya bilan bog'liq bo'lgan tahlika va noaniqlikni kamaytiradi. Qayd qilingan valyuta kurslarini qo'llash o'zaro foydali savdo va moliyaviy operatsiyalar hajmini kengaytirishga

olib keladi. Ammo, qayd qilingan valyuta kurslari tizimining hayotga layoqatliligi o‘zaro aloqalar jarayondagi ikki sharoitga bog‘liq:

- zahiralarning mavjudligi;

- o‘z hajmi bo‘yicha sezilarsiz kamyoblik yoki to‘lov balansi aktivlarining tasodifiy vujudga kelishi. Katta va doimiy kamyobliklar mamlakat zahiralari yo‘qqa chiqarishi mumkin.

Valyuta kurslarining o‘zgarishiga bir qator omillar ta’sir ko‘rsatadi. Ularni qisqacha qarab chiqamiz:

1. Iste’molchilar didining boshqa mamlakat buyumlariga nisbatan o‘zgarishi.

2. Turli mamlakatlarda daromadlardagi nisbiy o‘zgarishlar..

3. Bahodagi nisbiy o‘zgarishlar.

4. Nisbiy real foiz stavkalari.

5. Spekulyasiya.

Nominal valyuta kursi valyutalarning almashinuv kursi deyiladi.

Yuqorida biz aynan nominal valyuta kursi haqida fikr yuritdik.

Real valyuta kursi ikki mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlarning nisbiy bahosidir.

Real valyuta kursi bir mamlakat tovarlari boshqa mamlakat tovarlariga almashishi mumkin bo‘lgan nisbatni ko‘rsatadi, shu tufayli u savdo sharoiti ham deb yuritiladi.

Nominal va real valyuta kurslari o‘rtasidagi nisbat quyidagi ko‘rinishga ega.

$$Y_r = Y_n \frac{P_d}{P_t}$$

Bu yerda : Y_r – real valyuta kursi;

Y_n - nominal valyuta kursi ;

R_d – milliy valyutada ko‘rsatilgan ichki baholar darajasi (indeksi);

R_t – xorijiy valyutada ko‘rsatilgan chet eldagi baholar darajasi (indeksi).

Har ikkala mamlakatdagi baholar darajasi (indeksi) bir xil bazis yilga nisbatan berilgan. Real valyuta kursining ko‘tarilishi (pasayishi) bu mamlakat tovarlari raqobatbardoshligining pasayganligi (oshganligi) to‘g‘risida guvohlik beradi.

Xarid qobiliyati pariteti konsepsiyasi narxlarning tenglashuvi nazariyasiga asoslanadi. Ya’ni, bir xil tovar turli joylarda har xil narxlarda sotilishi uzoq davom etmaydi. Xarid qobiliyati pariteti konsepsiyasiga ko‘ra valyuta kursi doimo turli mamlakatlarda baholar darajasining o‘zgarishi natijasida kelib chiqadigan farqni qoplash uchun zarur bo‘lgan darajada o‘zgaradi. Ya’ni:

$$r = \frac{Pd}{Pt}$$

Bu yerda: r — xorijiy valyutaning milliy valyutadagi bahosi;
 Pd — ichki baholar darajasi;
 Pt — chet eldagi baholar darajasi.

Valyuta kurslarining oshishi mamlakatlar eksport imkoniyatlarini yomonlashtiradi. Valyuta kurslarining beqarorligi tashqi iqtisodiy aloqalarga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Uning tebranishi xalqaro bitimlarda noaniqlik va tahlika darajasini ko‘paytiradi. Shu sababli valyuta kursi ham mamlakat ichida va xalqaro munosabatlarda tartibga solishning muhim obyekti hisoblanadi.

Valyuta kurslarining dinamikasi deganda, ma'lum bir vaqt oralig‘ida bir valyuta kursining ikkinchisiga nisbatan qiymatining ketma-ketligi tushuniladi, bu ikkala valyutaning bir-biriga nisbatan dinamikasi holatini aks ettiradi.

Valyutalar savati - bu milliy valyuta kursini hisoblash uchun ishlatiladigan valyutalar to‘plamidir. To‘plamdagi valyutalar soni, ularning tarkibi, shuningdek, valyuta qismlarining hajmi o‘rtacha tortilgan kursni o‘rnatish vazifalaridan kelib chiqib belgilanadi. Valyuta savatini hisoblashda o‘ziga xos "tarozisi" bo‘lib ma'lum bir mamlakatning YaIMning umumiy hajmidagi ko‘rsatkichlari, ma'lum bir guruh mamlakatlarning tashqi savdo aylanmasi, jahon zaxiralarida va boshqalar.

O‘z-o‘zini tekshirish va muhokama uchun savollar

1. To‘lov balansini tuzishda ikki bor yozuv prinsipi nimani anglatadi?
2. To‘lov balansini tarkibiy qismlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushuntirib bering.
3. Erkin tebranuvchi valyuta kursi tizimida to‘lov balansini qay yo‘sinda barqarorlashadi?
4. To‘lov balansini makroiqtisodiy tartibga solish deganda nimani tushunasiz? Bunda qanday vositalardan foydalaniladi?
5. To‘lov balansini tahlili makroiqtisodiy jarayonlar to‘g‘risida qanday ma’lumotlar olish imkonini beradi?
6. Valyuta bozori davlat tomonidan qaysi usullar bilan tartibga solib turiladi?
7. Valyuta kursi nima va uni qanday omillar belgilaydi?
8. Foiz stavkasi va valyuta kursi o‘rtasida qanday bog‘liqlik bor?
9. Xarid qobiliyati pariteti atamasining mohiyati nimadan iborat?

GLOSSARIY

Agrar inqirozlar	Agrarian crises	Аграрные кризисы	– qishloq xo‘jaligida ro‘y beradigan iqtisodiy inqirozlar bo‘lib, siklli tavsifga ega bo‘lmaydi va sanoat sikllariga qaraganda ancha uzoq davr davom etadi.
Agrar munosabatlar	Agrarian relations	Аграрные отношения	– yerga egalik qilish, tasarruf etish, undan foydalanish va ishlab chiqarish natijalarini o‘zlashtirish jarayonida vujudga keladigan munosabatlar.
Agrosanoat majmuasi	Agro-industrial complex	Агропромышленный комплекс	– qishloq xo‘jalik mahsulotlarini yetishtirish, uni saqlash, qayta ishlash va iste‘molchilarga yetkazib berish bilan bog‘liq xo‘jalik tarmoqlarining birligi.
Aksiyadorlik jamiyati	Joint-stock company	Акционерное общество	– ko‘proq foyda olish maqsadida aksiyalar chiqarish orqali mehnat, mehnat qurollari va boshqa ishlab chiqarish vositalari hamda pul resurs (kapital)larini

			birlashtirgan uyushma.
Amortizasiya normasi	Depreciation rate	Норма амортизации	– amortizasiya ajratmalari yillik summasining asosiy kapital qiymatiga nisbatining foizdagi ifodasi.
Aholining tabiiy o‘sishi	Natality	Естественный прирост населения	– bu aholining emigrasiya va immigrasiyadan tashqari harakati.
Aholi daromadlari	Incomes	Доходы населения	– aholining ma’lum vaqt davomida pul va natural shaklda olgan daromadlari miqdori.
Ayirboshlash	Exchange	Обмен	– jamiyat a’zolarining iqtisodiy faoliyat turlari yoki ishlab chiqarish natijalari bo’yicha o‘zaro almashish jarayoni.
Bank	Bank	Банк	– iqtisodiyotning me’yorda amal qilishi uchun zarur bo‘lgan pul massasi harakatini tartibga soluvchi moliya-kredit muassasasi, kredit munosabatlariga xizmat qilib, kredit tizimining negizini tashkil qiluvchi maxsus muassasalar.
Bank krediti	Bank loan	Банковский кредит	– pul egalari (banklar va maxsus

			kredit muassasalari) tomonidan qarz oluvchilarga (tadbirkorlar, davlat, uy xo'jaligi sektori) beriluvchi pul ssudalari.
Bank operatsiyalari	Bank operations	Банковские операции	– mablag'larni jalb qilish va ularni joylashtirish bo'yicha amalga oshiriladigan operatsiyalar.
Bank foydasi (marja)	Banking profit (margin)	Банковская прибыль (маржа)	– olingan va to'langan foiz summalari o'rtasidagi farq.
Bank foyda normasi	Banking profit margins	Банковская норма прибыли	– bank sof foydasining uning o'z kapitaliga nisbatining foizdagi ifodasi.
Bevosita usullar	Direct methods	Прямые методы	– iqtisodiyotni tartibga solishning taqiqlash, ruxsat berish va majbur qilish tavsifidagi ma'muriy vositalari.
Bilvosita usullar	Indirect methods	Косвенные методы	– iqtisodiyotni tartibga solishning iqtisodiy vosita va dastaklari.
Birja	exchange	Биржа	– namuna (yoki standart)lar asosida ommaviy tovarlarning muntazam savdo-sotiq ishlarini o'tkazuvchi tijorat

			muassasasi.
Bozor	Market	РЫНОК	– ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar (sotuvchilar va xaridorlar) o'rtasida pul orqali ayirboshlash jarayonida bo'ladigan munosabatlar yig'indisi.
Bozor iqtisodiyoti	Market economy	РЫНОЧНАЯ ЭКОНОМИКА	– tovar ishlab chiqarish, ayirboshlash va pul muomalasi qonun-qoidalari asosida tashkil etiladigan va boshqariladigan iqtisodiy tizim.
Bozor iqtisodiyotiga o'tish davri	The transition to a market economy	Переходный период к рыночной экономике	– ma'muriy-buyruqbozlik tizimini bartaraf etish yoki tubdan o'zgartirish hamda bozor iqtisodiyoti tizimining asoslarini shakllantirish jarayonlari amalga oshiriluvchi tarixiy davr.
Bozor infratuzilmasi	market infrastructure	Инфраструктура рынка	– bu bozor aloqalarini o'rnatish va ularning bir maromda amal qilishga xizmat ko'rsatuvchi muassasalar tizimidir.

Bozor mexanizmi	market mechanism	Рыночный механизм	– bozor iqtisodiyotining faoliyat qilishini tartibga solishni va iqtisodiy jarayonlarni uygʻunlashtirishni taʼminlaydigan dastak va vositalar.
Bozor obyekti	market Objects	Объекты рынка	– ayirboshlash munosabatlariga jalb qilingan iqtisodiy faoliyat natijalari va iqtisodiy resurslar, tovar, pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar.
Bozor subyekti	market participant	Субъект рынка	– ayirboshlash munosabatlari qatnashchisi.
Bozor narxi	Market price	Рыночная цена	– bir tomondan, tovarlarning sotilishi taʼminlovchi, boshqa tomondan, bozorda tovarlar taqchilligini yuzaga keltirmaydigan muvozanatlashgan narx.
Bozor islohotlari	market reforms	Рыночные реформы	– bozor iqtisodiyotini va bozor iqtisodiyoti munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmui.
Davlat byudjeti	The state budget	Государственный бюджет	– davlat daromadlari va xarajatlari hamda ularni moliyaviy

			ta'minlash manbalarining tartiblashtirilgan rejasi.
Davlatning iqtisodiy vazifalari	The economic functions of the state	Экономические функции государства	– iqtisodiy tizimning amal qilishiga shart-sharoit yaratish va iqtisodiyotni tartibga solish hamda iqtisodiy o'sishni ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar.
Davlat tassarrufidan chiqarish	privatization	Разгосударствление	– mulkni davlat hisobidan chiqarilib, boshqa nodavlat mulk shakllarining vujudga keltirilishi.
Davlat tashqi qarzi	The external debt of the state	Внешний долг государства	– xorijiy davlatlardan, ulardagi jismoniy va yuridik shaxslardan, shuningdek, xalqaro moliyaviy tashkilotlardan olingan qarz.
Faktoring	factoring	Факторинг	– boshqa iqtisodiy subyektlarning qarzдорlik buyicha majburiyatlarini sotib olish yoki qayta sotish munosabatlari.
Fiskal (soliq-byudjet) siyosati	Fiscal (fiscal) policy	Фискальная (налогово-бюджетная) политика	– davlat tomonidan iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatish maqsadida soliqqa tortish va davlat sarfi tarkibini o'zgartirish bo'yicha

			qo‘llaniluvchi chora-tadbirlar.
Foiz normasi (stavkasi)	The norm (rate) percent	Норма (ставка) процента	– foiz yoki foizli daromadning qarzga berilgan pul summasiga nisbatining foizda ifodalanishi.
Fond birjasi	Stock Exchange	Фондовая биржа	– qimmatli qog‘ozlar oldi-sotdisi bo‘yicha rasmiy jihatdan tashkil etilgan va muntazam amal qiluvchi bozor shakli.
Forfeyting	forfeiting	Форфейтинг	– uzoq muddatli faktoring munosabatlari.
Foyda normasi	profit rate	Норма прибыли	– foyda massasining ishlab chiqarish xarajatlariga bo‘lgan nisbatining foizdagi ifodasi.
Friksion ishsizlik	Frictional unemployment	Фрикционная безработица	– malakasiga mos ish qidirayotgan va ish o‘rinlar bo‘shashini kutayotganlarni namoyon etuvchi ishsizlik.
Inflyasiya	Inflation	Инфляция	– qog‘oz pul birligining qadsizlanishi.
Inflyasion farq	inflation gap	Инфляционный разрыв	– yalpi sarflarning sof milliy mahsulot hajmidan ortiqcha bo‘lgan miqdori.
Intensiv	Intensive	Интенсивный	– ishlab chiqarish

iqtisodiy o'rish	economic growth	экономический рост	omillarini rivojlantirish va ulardan foydalanish samaradorligini oshirish orqali mahsulot ishlab chiqarish hajmining ko'payib borishi.
Iste'molga o'rtacha moyillik	The average propensity to consume	Средняя склонность к потреблению	– shaxsiy daromadning iste'molga ketadigan ulushi.
Ishsizlik darajasi	Unemployment rate	Уровень безработицы	– ishsizlarning ishchi kuchi tarkibidagi foizli nisbati.
Ish haqi	Wage	Заработная плата	– ishchi va xizmatchilarning mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga qarab milliy mahsulotdan oladigan ulushining puldagi ifodasi.
Ishchi kuchi	Work force	Рабочая сила	– insonning mehnat qilishga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlarining yig'indisi; insonning mehnatga bo'lgan aqliy va jismoniy qobiliyatlarining yig'indisi.
Ishsizlik	Unemployed	Безработные	– mehnatga layoqatli bo'lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmagan ishchi kuchi.
Ishchi kuchi	Demand for	Спрос на рабочую	– muayyan vaqtda

talabi	labor	силу	ish haqining tarkib topgan darajasida turli ish beruvchilar tomonidan ishchi kuchi miqdori va sifatiga bildirilgan talab.
Ishchi kuchini takror hosil qilish	The reproduction of the labor force	Воспроизводство рабочей силы	– insonning mehnatga bo‘lgan jismoniy kuchlari va aqliy qobiliyatlarini uzluksiz qayta tiklash va ta’minlab turish, ularning mehnat malakasini muttasil yangilab va oshirib borish, umumiy bilim va kasbiy darajasi o‘shirishni ta’minlash, qarigan ishchilar o‘rnini bosadigan yosh ishchilar avlodini yetishtirish jarayoni.
Ishlab chiqarish	Production	Производство	– kishilik jamiyatining mavjud bo‘lishi va rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan hayotiy ne‘matlarni yaratish jarayoni.
Ishlab chiqarish funksiyasi	production function	Производственная функция	– ishlab chiqarish omillari bilan uning samarasi o‘rtasidagi bog‘liqlik.
Ilmiy abstraksiya usuli	The method of scientific abstraction	Метод научной абстракции	– tahlil paytida xalal berishi mumkin bo‘lgan ikkinchi

			darajali narsalar, voqyea-hodisalarni fikrdan chetlashtirib, o'rganilayotgan jarayonning asl mohiyatiga e'tiborni qaratish.
Import	Import	Импорт	– chet ellik mijozlardan tovarlar (xizmatlar) sotib olib, ularni mamlakatga kiritish.
Investitsiya	Investments	ИНВЕСТИЦИИ	– ishlab chiqarishni va xizmat ko'rsatish sohalarini kengaytirishga, ya'ni asosiy va aylanma kapitalga pul shaklidagi qo'yilma.
Ipoteka krediti	Mortgage	Ипотечный кредит	– ko'chmas mulklar (yer, bino) hisobiga uzoq muddatli ssudalar shaklida beriluvchi qarz mablag'lari.
Ishlab chiqarish jarayoni	The production process	Процесс производства	– kishilik jamiyatining amal qilishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlarni yaratishga qaratilgan maqsadga muvofiq faoliyat.
Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash	Modernization of production	Модернизация производства	– ishlab chiqarishni zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash, uni ma'naviy jihatdan

			yangilash, tarkibiy jihatdan texnik va texnologik qayta tuzish kabi chora-tadbirlarni o'z ichiga oluvchi jarayon.
Ijtimoiy takror ishlab chiqarish	Public reproduction	Общественное воспроизводство	– jamiyat miqyosida ishlab chiqarish jarayonlarining muntazam ravishda yangilanib va takroran amalga oshirilib turishi.
Ijtimoiy infratuzilma	social infrastructure	Социальная инфраструктура	– odamlar yashash va turmush faoliyatining umumiy sharoitlarini ta'minlaydigan sohalar.
Ijtimoiy to'lovlar	Social payments	Социальные платежи	– kam ta'minlanganlarga pul yoki natural shaklda yordam ko'rsatishga qaratilgan turli xil to'lovlar.
Ijtimoiy siyosat	Social politics	Социальная политика	– davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni, iqtisodiyot qatnashchilari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilishga yo'naltirilgan siyosat.
Investitsiyalar samaradorligi	soundness of investments	Эффективность инвестиций	– milliy daromad (foyda) o'sgan

			qismining investision sarflar summasiga nisbatining foizdagi ifodasi.
Iqtisodiy muvozanat	Economic equilibrium	Экономическое равновесие	– iqtisodiy jarayonlar, hodisalarning ikki yoki bir necha tomonining bir-biriga mos kelish holati.
Iqtisodiy o‘shish	The economic growth	Экономический рост	– YaIM, SMM, MD miqdorining mutloq hajmi va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga ko‘payishida va sifatining yaxshilanishida ifodalanadi.
Iqtisodiy o‘shishning ko‘rsatkichlari	Economic growth	Показатели экономического роста	– iqtisodiy o‘shishni aniqlashda foydalaniladigan qiymat, ijtimoiy naflilik va natural (jismoniy) ko‘rsatkichlar tizimidan iborat.
Iqtisodiy o‘shish mezonlari	The criterion of economic growth	Критерий экономического роста	– iqtisodiy o‘shishni nisbatan to‘liq darajada baholash imkonini beradigan ko‘rsatkichni xarakterlaydi.
Iqtisodiy o‘shish omillari	Factors of Economic	Факторы экономического	– iqtisodiy o‘shishga ta‘sir ko‘rsatishda

	Growth	роста	o‘z o‘rniga ega bo‘lgan va uni aniqlab beruvchi talab, taklif va taqsimlash omillarini bildiradi.
Iqtisodiy qonun	Economic laws	Экономические законы	– iqtisodiy hayotning turli tomonlari, iqtisodiy hodisa va jarayonlar o‘rtasidagi doimiy, takrorlanib turadigan, barqaror sabab-oqibat aloqalari, ularning o‘zaro bog‘liqligi.
Iqtisodiy yoki sof foyda	Economic or pure profit	Экономическая или чистая прибыль	– yalpi pul tushumidan barcha xarajatlar chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismi.
Iqtisodiy mutanosiblik	Economic proportionality	Экономическая пропорциональность	– iqtisodiyotning turli tomonlari va sohalari o‘rtasida miqdor va sifat o‘lchamlarning mos kelishlik darajasi.
Iqtisodiy islohotlar	Economic reforms	Экономические реформы	– iqtisodiyotda tub o‘zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan iqtisodiy chora-tadbirlar majmui.
Iqtisodiy jamg‘arish	Economic savings	Экономическое сбережение	– milliy daromadning bir qismining asosiy va aylanma kapitallarni, shuningdek, ehtiyot va zahiralarni

			ko‘paytirish uchun sarflanib borishi.
Iqtisodiy uklad	economic structure	Экономический уклад	– turli mulkchilikka asoslangan xo‘jalik yuritishning shakllari va turlari.
Iqtisodiy tizim	economic system	Экономическая система	– mavjud iqtisodiy munosabatlar majmuasining iqtisodiyotni tashkil qilish shakllari, xo‘jalik mexanizmi va iqtisodiy muassasalar bilan birgalikdagi tizimi.
Iqtisodiy bitimlar	Economic transactions	Экономические сделки	– qiymatning har qanday ayirboshlanishi, ya’ni tovarlar ko‘rsatilgan xizmatlar yoki aktivlarga mulkchilik huquqining bir davlat rezidentlaridan boshqa davlat rezidentlariga o‘tishi bo‘yicha kelishuvlar.
Iqtisodiyotni barqarorlashtirish	economy stabilizing	Стабилизация экономики	– tanglik holatlariga barham berish asosida makroiqtisodiy muvozanatlikni saqlash va ishlab chiqarishni yuksaltirish uchun shart-sharoitlarni vujudga keltirish.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish	liberalization of the economy	Либерализация экономики	– bu xo‘jalik hayotining barcha sohalaridagi to‘siq hamda cheklovlarni, shuningdek, davlat nazoratini keskin ravishda qisqartirish yoki bekor qilishga yo‘naltirilgan chora-tadbirlar tizimi.
Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish	State Regulation of Economy	Государственное регулирование экономики	– qonunchilik, ijro va nazorat qilish xususiyatidagi tadbirlar tizimini ishlab chiqish va amalga oshirish.
Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish maqsadi	The purpose of state regulation of economy	Цель государственного регулирования экономики	– iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlash, iqtisodiy tizimni mustahkamlash va uni o‘zgarib turuvchi sharoitga moslashtirish.
Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish usullari	Methods of state regulation of the economy	Методы государственного регулирования экономики	– tartibga solishning ma‘muriy va iqtisodiy vositalari birligi.
Iste‘molga keyingi qo‘shilgan moyillik	The marginal propensity to consume	Предельная склонность к потреблению	– daromad hajmining o‘zgarishi natijasida iste‘mol sarflari hajmining o‘zgarishi darajasi.
Ishchi kuchi taklifi	Labor supply	Предложение рабочей силы	– muayyan vaqtda ish haqining tarkib topgan darajasida ishga yollanishga

			tayyor bo'lgan mehnatga layoqatli ishchi kuchi miqdori.
Jamg'arish	Saving	Сбережение	– aholi, korxonalar (firma) va davlat joriy daromadlarining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va foizli daromad olish maqsadida to'plab borilishi.
Jamg'arish normasi	The rate of savings	Норма сбережения	– jamg'arish summasining milliy daromadga nisbatining foizdagi ifodasi.
Jamg'arishga o'rtacha moyillik	The average propensity to save	Средняя склонность к сбережению	– shaxsiy daromadning jamg'arishga ketadigan ulushi.
Jamg'arishga keyingi qo'shilgan moyillik	The marginal propensity to save	Предельная склонность к сбережению	– daromad hajmining o'zgarishi natijasida jamg'arish hajmining o'zgarishi darajasi.
Jonlanish	recovery	Оживление	– iqtisodiy siklning ishlab chiqarishning barqaror kengayib borishiga o'tishini tavsiflovchi fazasi.
Kapitalning markazlashuvi	The centralization of capital	Централизация капитала	– bir kapital tomonidan boshqa birining qo'shib olinishi yoki bir qancha mustaqil kapitallarning aksiyadorlik jamiyati

			va boshqa shakllarda ixtiyoriy birlashishi orqali kapital hajmining oʻsishi.
Kasaba uyushmasi	trade union	Профсоюз	– ish beruvchi va ishga yollanuvchi oʻrtasidagi mehnat munosabatlarning shakllanishi, amalga oshirilishi va tartibga solinishida ishga yollanuvchilarning manfaatlarini himoya qiluvchi jamoat tashkiloti.
Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish	Extended reproduction	Расширенное воспроизводство	– ishlab chiqarish miqyoslarini muntazam ravishda oshirib borishga asoslangan holdagi takrorlanishi.
Laffer egri chizigʻi	Laffer curve	Кривая Лаффера	– davlat byudjeti daromadlari va soliq stavkasi oʻrtasidagi bogʻliqlikning tasvirlanishi.
Lizing	leasing	Лизинг	– odatda ishlab chiqarish vositalari va boshqa moddiy boyliklarni keyinchalik foydalanuvchilar tomonidan muntazam ravishda haq toʻlab borib, sotib olish sharti bilan uzoq muddatli ijaraga berishdan iborat kreditning

			pulsiz shakli.
Lorens egri chizig'i	Lorenz curve	Кривая Лоренса	– daromadlar tengsizligi darajasini miqdoriy jihatdan ifodalovchi geometrik egri chiziq.
Макроiqtisodiy ot	Macroeconomics	Макроэкономика	– moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish sohalarini yaxlit bir butun qilib birlashtirgan milliy iqtisodiyot va jahon xo'jaligi darajasidagi iqtisodiyotdir.
Ma'naviy boylik	Spiritual wealth	Духовное богатство	– ashyoviy-buyum ko'rinishiga ega bo'lmagan nomoddiy qimmatliklardan va insoniyatning intellektual salohiyati natijalaridan iborat.
Mehnat predmetlari	labor objects	Предметы труда	– bevosita mehnat ta'sir qiladigan, ya'ni mahsulot tayyorlanadigan narsalar.
Mehnat unumdorligi	productivity	Производительность труда	– ishchi kuchining vaqt birligi mobaynida mahsulot yaratish qobiliyati.
Milliy daromad(MD)	National income (ND)	Национальный доход (НД)	– yangidan vujudga keltirilgan mahsulotning puldagi ifodasi bo'lib, hozirgi hisoblar tizimida

			SMMdan egri soliqlarni chiqarib tashlash yo‘li bilan aniqlanadi.
Milliy boylik	National wealth	Национальное богатство	– insoniyat jamiyati taraqqiyotida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg‘arilgan moddiy va ma’naviy boyliklar hamda foydalanishga jalb qilingan tabiat in’omlari.
Milliy hisoblar tizimi	System of National Accounts	Система национальных счетов	– milliy mahsulotni ishlab chiqarish, taqsimlash hamda ulardan foydalanishni tavsiflaydigan o‘zaro bog‘liq ko‘rsatkichlar tizimi.
Mulkdan foydalanish	The use of property	Пользование собственностью	– mol-mulkning iqtisodiy faoliyatda ishlatilishi yoki ijtimoiy hayotda qo‘llanilishi, ya’ni uning nafli jihatlarining bevosita iste’mol qilinishi.
Mehnat qurollari	Tools	Орудия труда	– inson uning yordamida tabiatga, mehnat predmetlariga ta’sir qiladigan vositalar.
Modernizatsiyalash	Modernization	Модернизация	– jamiyat hayotining turli jabhalarini tubdan o‘zgartirish,

			yangilash, bu borada taraqqiyotni jahondagi mavjud ilg'or andozalar tomon yo'naltirish va takomillashtirish jarayonlarining majmui.
Moliyaviy siyosat	financial policy	Финансовая политика	– davlatning o'z vazifalarini amalga oshirish uchun moliyani tashkil etish va foydalanish bo'yicha chora-tadbirlar majmui.
Moliyaviy munosabatlar	financial relations	Финансовые отношения	– davlat, mintaqalar, tarmoqlar, korxonalar va tashkilotlar hamda alohida fuqarolar o'rtasida pul mablag'lari fondlarining harakati bilan bog'liq holda vujudga keluvchi iqtisodiy munosabatlar majmui.
Moliya tizimi	Financial system	Финансовая система	– moliyaviy munosabatlar va turli darajada ularga xizmat qiluvchi moliyaviy muassasalar majmuasi.
Mulkka egalik qilish	ownership of property	Владение собственностью	– mulkdorlik huquqining uning egasi qo'lida saqlanib turishi va yaratilgan moddiy

			boyliklarni o'zlashtirishning iqtisodiy shakli.
Mulkchilik munosabatlari	property relations	Отношения собственности	– mulkka egalik qilish, undan foydalanish, uni o'zlashtirish va tasarruf etish jarayonida vujudga keladigan munosabatlari.
Multiplikator samarasi	The multiplier effect	Эффект мультипликатора	– bu sofi milliy mahsulotdagi o'zgarishning yalpi sarflardagi o'zgarishga nisbati.
Narx	Price	Цена	– real bozor iqtisodiyoti sharoitida tovar va xizmatlarning ijtimoiy qiymati va ijtimoiy nafliligining puldagi ifodasi.
Nominal YaIM	Nominal GDP	Номинальный ВВП	– joriy narxlarda hisoblangan YaIM.
Nominal daromad	nominal income	Номинальный доход	– aholi tomonidan pul shaklida olingan daromadlari summasi.
Oddiy takror ishlab chiqarish	Simple reproduction	Простое воспроизводство	– ishlab chiqarish miqyoslarining o'zgarmagan holda takrorlanishi.
Ouken qonuni	Okun's Law	Закон Оукена	– ishsizlik darajasi va YaIM hajmining orqada qolishi o'rtasidagi nisbatning matematik ifodasi.

Pul tizimi	monetary system	Денежная система	– tarixan tarkib topgan va milliy qonunchilik bilan mustahkamlangan, mamlakatda pul muomalasini tashkil qilish shakli.
Pul	Money	Деньги	– umumiy ekvivalent rolini bajaruvchi maxsus tovar.
Pul muomalasi	Money turnover	Денежное обращение	– tovarlar aylanishiga hamda notovar tavsifidagi to‘lovlar va hisoblarga xizmat qiluvchi naqd pullar va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlarning harakati.
Real YaIM	Real GDP	Реальный ВВП	– narxlarning o‘zgarishini hisobga olib, o‘zgarmas yoki qiyosiy narxlarda hisoblangan YaIM.
Real daromad	real income	Реальный доход	– narx darajasi o‘zgarishini hisobga olib aholi ixtiyoridagi daromadning zarur bo‘lgan moddiy va ma’naviy ne’matlarni sotib olishga yetadigan quvvati, ya’ni aholi daromadining xarid quvvati.
Real ish haqi	Real wages	Реальная заработная плата	– nominal ish haqi summasiga sotib

			olish mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdori yoki nominal ish haqining sotib olish layoqati.
Reeksport	reexport	Реэкс­порт	– biror bir mamlakat boshqa mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlarni o'z iste'moli uchun emas, balki uchinchi mamlakatga qayta sotish uchun xarid qilishi.
Reimport	reimport	Реим­порт	– iste'molchi mamlakatdan reeksport tovarlarni sotib olish.
Tarkibiy inqirozlar	Structural crises	Структурные кризисы	– iqtisodiyotning ayrim tarmoqlari va sohalari rivojlanishi o'rtasidagi chuqur nomutanosibliklarni ifodalovchi iqtisodiy holat.
Tarkibiy ishsizlik	Structural unemployment	Структурная безработица	– ishlab chiqarish va yalpi talab tarkibidagi o'zgarishlar natijasida vujudga keladigan ishsizlik.
Qimmatli qog'ozlar bozori	Stocks and bonds market	Рынок ценных бумаг	– turli ko'rinishdagi qimmatli qog'ozlar (aksiya, obligasiya, veksel, chek, depozit kabilar)ni oldi-sotdi munosabati.
Qo'shilgan	Added value	Добавленная	– ishlab chiqarilgan

qiymat		СТОИМОСТЬ	mahsulot qiymatidan sotib olingan va unumli iste'mol qilingan xom ashyo va materiallar qiymati chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismining bozor qiymati.
Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish infratuzilmasi	Agricultural production infrastructure	Сельскохозяйственная производственная инфраструктура	– bevosita qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga xizmat ko'rsatuvchi sohalar.
Qiyosiy narx	Comparable prices	Сопоставимые цены	– ishlab chiqarishning natijalari ma'lum yil (bazis yil) asosida hisoblanuvchi va boshqa yillar bilan taqqoslanuvchi narx.
Sof milliy mahsulot (SMM)	Net National Product (NNP)	Чистый национальный продукт (ЧНП)	– yil davomida jonli mehnatning unumli harakati bilan yaratilgan yangi mahsulotdir.
Soliq	Tax	Налог	– jamiyatda vujudga keltirilgan sof daromadning bir qismini byudjetga jalb qilish shakli.
Soliq stavkasi	tax rate	Ставка налога	– soliq summasining soliq olinadigan summaga nisbatining foizdagi ifodasi.
Ssuda kapitali bozori	The market of loan capital	Рынок ссудного капитала	– pul shaklidagi kapitalning foiz to'lash sharti bilan qarzga berish bo'yicha oldi-sotdi

			munosabati.
Shaxsiy daromad	Personal income	Личный доход	– milliy daromaddan ijtimoiy sugʻurta ajratmalari, korxonada foydasidan olinadigan soliqlar va korxonaning taqsimlanmaydigan foydasini chiqarib tashlash hamda aholi qoʻliga kelib tushadigan ijtimoiy toʻlovlar summasini qoʻshish yoʻli bilan aniqlanadi.
Shaxsiy isteʼmol	private consumption	Личное потребление	– isteʼmolchilik tavsifidagi neʼmatlar va xizmatlardan bevosita foydalanishni, yaʼni ularning individual tarzda isteʼmol qilinishi.
Umumiy mahsulot	Total product	Общий продукт	– jalb qilingan barcha ishlab chiqarish omillaridan foydalanish evaziga olingan mahsulotning mutlaq hajmi.
Unumli isteʼmol	productive consumption	Производительное потребление	– ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchidan foydalanish.
Uy xoʻjaliklari	Households	Домашние хозяйства	– iqtisodiyotning isteʼmol sohasida faoliyat koʻrsatuvchi asosiy tarkibiy birlik.

Valyuta birjasi	Currency exchange	Валютная биржа	– milliy valyutalar kurslari bo‘yicha ularning erkin oldi-sotdisi amalga oshiriladigan, rasmiy jihatdan tashkil etilgan bozori shakli.
Valyuta kursi	Exchange rate	Валютный курс	– bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasida ifodalangan narxi.
Xalqaro kredit	international credit	Международный кредит	– ssuda kapitalining xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasidagi harakati.
Xalqaro valyuta tizimi	International monetary system	Международная валютная система	– xalqaro valyuta munosabatlarining davlatlararo bitimlarda huquqiy jihatdan mustahkamlangan shakli.
Xrapovik samarasi	ratchet effect	Эффект хrapовика	– yalpi talab oshganda narxning o‘rtacha darajasi ko‘tarilishi, lekin talab kamayganda, qisqa davr ichida narx pasayish tamoyiliga ega bo‘lmasligini ifodalovchi ko‘rsatkich.
Xo‘jaliklararo kredit	off-farm credit	Межхозяйственный кредит	– bir korxonada (muassasa) tomonidan ikkinchisiga berilib, ularning kapital

			qurilish, qishloq xo‘jalik sohalaridagi munosabatlarga, shuningdek, ichki xo‘jalik hisobi bo‘g‘inlari bilan munosabatlarga xizmat qiluvchi qarz mablag‘lari.
Xufyona iqtisodiyot	Shadow economy	Теневая экономика	– Yalpi ishlab chiqarish, taqsimlash va undan foydalanishning rasmiy iqtisodiyotdan yashirin qismi.
Xususiylashtirish	privatization	Приватизация	– mulkka egalik qilish huquqining davlatdan xususiy va boshqa shaxslarga o‘tishi.
Xususiy muvozanatlik	Partial equilibrium	Частное равновесие	– bu ikkita o‘zaro bog‘liq bo‘lgan iqtisodiy ko‘rsatkichlar yoki iqtisodiyot tomonlarining miqdoran teng kelishi.
Yalpi ishchi kuchi	The total labor force	Совокупная рабочая сила	– jamiyat yoki alohida olingan mamlakat miqyosida qiymat va iste’mol qiymatlarini yaratishda ishtirok etuvchi bir-biri bilan chambarchas bog‘liq holda faoliyat qiluvchi ishchi

			kuchlarining umumlashtirilgan majmui.
Yalpi milliy mahsulot (Yamm)	Gross national product (GNP)	Валовой национальный продукт (ВНП)	– milliy iqtisodiyotda bir yil davomida vujudga keltirilgan va bevosita iste'molchilarga borib tushadigan pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor narxlaridagi summasi.
Yalpi taklif	total supply	Совокупное предложение	– mamlakatda narxlarning muayyan darajasida ishlab chiqarilgan va sotishga tayyor bo'lgan barcha tovarlar va xizmatlar hajmi.
Yalpi talab	Aggregate demand	Совокупный спрос	– barcha iste'molchilar, ya'ni aholi, korxonalar va davlat tomonidan narxlarning muayyan darajasida turli tovarlar va xizmatlarni sotib olish mumkin bo'lgan milliy iqtisodiyotdagi real pul daromadlari hajmi.
Yuksalish	Climb	Подъём	– iqtisodiy siklning iqtisodiyotda to'liq bandlikka erishilishi, ishlab chiqarishning

			inqirozdan oldingi darajadan ham ortib ketishi va to'lovga layoqatli talabning kengayib borishini tavsiflovchi fazasi.
O'rtacha mahsulot	Average product	Средний продукт	– jalb qilingan barcha ishlab chiqarish omillarining bir birligiga to'g'ri keladigan mahsulot hajmi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi. T.: «O‘zbekiston», 2017-76b,
2. O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi.//O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to‘plami, 2010 yil yanvar.
3. O‘zbekiston Respublikasining Byudjet kodeksi - T.: O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, 2017.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 10 iyuldagi“Soliq ma‘muriyatchiligini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4389-sonli qarori.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 29 iyundagi “O‘zbekiston Respublikasining soliq siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi to‘g‘risida”gi PF-5468-son Farmoni.
6. O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Banki to‘g‘risida”gi Qonuni, 1995yil. 21 dekabr // O‘zbekiston bank tizimini isloh qilish va erkinlashtirish bo‘yicha qonunchilik hujjatlari to‘plami.T.: O‘zbekiston, 2003., 7-29 b.b.
7. O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni,. 1996 yil. 25 aprel. // O‘zbekiston bank tizimini isloh qilish va erkinlashtirish bo‘yicha qonun- ilik hujjatlari to‘plami.T.: O‘zbekiston, 2003., 30-48 b.b.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 30 dekabdagi «2020 yil uchun O‘zbekiston Respublikasining davlat budjeti to‘g‘risida”gi qonuni ijrosini ta‘minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PQ-2270-sonli qarori. // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2020 y., 50-son
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning 2017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida" gi PF-4947-sonli [Farmon](#). // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari milliybazasi, 31.07.2018 y., 06/18/5483/1594-son; 11.12.2019 y., 06/19/5892/4134-son

10. O‘zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksi (yangitahriri) // qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 31.12.2019-y., 02/19/sk/4256-son; 11.03.2020-y., 03/20/607/0279-son
11. Абел Е., Бернанке Б. Макроэкономика. 5-е изд.- СПб.: Питер, 2008. – 768 с.
12. Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика. Учебник. 7-е изд. - М.: «Дело и Сервис», 2005. - 464 с.
13. Axmedov D.Q., Ishmuhamedov A.E., Jumayev Q.X., Djumayev Z.A. Макроиктисодиёт. - Т.: «O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasining Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti», 2004 - 240 b.
14. Alan Grinspen. Эпоха потрясениу. Проблемы и перспективы мировоу финансовоу системы.-М.: AlpinaBiznes Books, 2008. – 528с
15. Вечканов Г.С., Вечканова Г.Р. Макроэкономика; Учебник для вузов , 3-е изд., дополненное.-СПб.: Питер, 2009.- 350 с.
16. Vaxabov A.V. va boshq. Xorijiy investitsiyalar.-Т.: Moliya, 2010 у.-328 b.
17. Vaxobov A., Kosimova G., Jamolov X. Byudjet-soliq siyosati yahlitligi, O‘quv qo‘llanma, - Т.: Iqtisod va moliya. 2005.
18. Gadoyev E.F., Qurbonov X.A. Moliya. - Т. O`zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg`armasi nashriyoti, 2005.- 189 b
19. Дорнбуш Р. “Макроэкономикс” - Бостон, 2001.,- 574 с.
- Золотарчук, В.В. Макроэкономика: учебник / В.В. Золотарчук. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2015. – 537с.
20. Ивашковскиу С.Н. Макроэкономика: Учебник. - 2-е издание. М.: Дело, 2002,- 472 с.
- 21.Макроэкономика. Теория и россиуская практика: учебник / под ред. А.Г.Грязневоу и Н.Н. Думноу.-5-е изд., перераб. И доп.-М.: КНОРУС, 2008.- 688 с.
22. Макроэкономика: учебник / Л.П. Кураков, Г.Е. Яковлев, В.Л. Ку- раков, А.В. Тимирясоваи др.; под общ. ред. Л.П. Куракова. – Саранск: Изд-во Морд. ун-та, 2014. – 240с.
- 23 Менкю Н.Г. Принципы макроэкономики: 4-е изд./ Пер.с англ. – СПб.: Питер, 2009. - 544 с.

24. Самуэльсон Пол Е., Нордхаус, Вилям Д. Макроэкономика, 18-е изд.: пер. с англ., -М.: ООО «И.Д. Вилямс», 2009.-592 с.

25. Тарасевич Л.С., Гребников П.И., Лусскиу А.И. Макроэкономика: Учебник.- 6-е изд. , испр. идоп. – М.: Высшее образование», 2006, - 654 с.

26. Tuxliyev V.K., Aliyeva L.K., Aliyev S.K. O‘zbekiston Respublikasi byudjet tizimi: O‘quv qo‘llanma – T.: TDIU., 2007. – 144 b.

27. Экономическая теория: микроэкономика, макроэкономика, мегаэкономика: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям / [И.Д. Афанасенко и др.]; под ред. А.И. Добрынина, Л.С.Тарасевича.–4-еизд.–СПб.:Питер,2009.–556с.

28. Экономическая теория: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям и направлениям / [В.В. Багинова и др.].–2-еизд.–М.:ИНФРА-М,2010.–746с.

Internetsaytlari:

1. <http://www.gov.uz>
2. <http://www.press-service.uz>
3. <http://www.mineconomy.cc.uz>
4. <http://www.mf.uz>
5. <http://www.stat.uz>
6. <http://www.soliq.uz>
7. <http://www.edu.uz>
8. <http://www.tsue.uz>
9. <http://www.tfi.uz>

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
I BOB. MAKROIQTISODIYOT FANINIGA KIRISH.....	4
1.1. Asosiy makroiqtisodiy masalalar. Makroiqtisodiyot fanining predmeti.....	4
1.2. Makroiqtisodiyot fanining tadqiqot usullari.....	10
1.3. Chegaralangan resurslar va “daromadlar –xarajatlar”ning doiraviy oqimi modeli.....	12
II BOB. ASOSIY MAKROIQTISODIY KO‘RSATKICHLAR VA ULARNI HISOBLASH.....	18
2.1 Milliy iqtisodiyotni tahlil qilishda qo‘llaniladigan asosiy ko‘rsatkichlar.....	18
2.2 Yalpi ichki maxsulot tushunchasi va uni hisoblash usullari...	19
2.3 Milliy hisobchilik tizimidagi boshqa ko‘rsatkichlar.....	24
2.4 Nominal va real YaIM.....	28
III BOB. BOZOR IQTISODIYOTINING DAVRIY RIVOJLANISHI. ISHSIZLIK.....	32
3.1 Iqtisodiy davrlar va iqtisodiy tebranishlarning sabablari.....	32
3.2 Mehnat bozori va ishsizlik.....	35
3.3 Ishsizlikning iqtisodiy oqibatlarini. A. Ouken qonuni.....	38
3.4 Mehnat bozorini davlat tomonidan tartibga solish.....	39
IV BOB. INFLYATSIYA VA AKSILINFLYATSIYA SIYOSATI...	43
4.1 Inflyatsiyaning mohiyati va hisoblanish usullari.....	43
4.2 Inflyatsiyaning turlari. Talab va taklif inflyatsiyasi.....	46
4.3 Inflyatsiya va ishsizlik o‘rtasidagi bog‘liklik. Fillips egri chizig‘i.....	51
4.5 Aksilinflyatsiya siyosati.....	53
V BOB. YALPI TALAB VA YALPI TAKLIF (AD – AS) MODELII.	57
5.1 Yalpi talab-yalpi taklif modeliga umumiy tavsif. Yalpii talab tushunchasi va grafigi.....	57
5.2 Yalpi talabning baho va bahodan boshqa omillari.....	58
5.3 Yalpi taklif grafigi va omillari.....	61
5.4 AD-AS modelida makroiqtisodiy muvozanat.....	63
VI BOB. ISTE‘MOL, JAMG‘ARISH VA INVESTITSIYA FUNKSIYALARI.....	69
6.1 Iste‘mol va jamg‘arish, ularning grafiklari va funksiyalari.....	69

6.2	Iste'mol va jamg'arishga o'rtacha hamda chegaralangan moyillik.....	73
6.3	Investitsiyalarning mohiyati, grafigi va funksiyasi.....	74
6.4	Investitsiyalar dinamikasini belgilovchi foiz stavkasidan boshqa omillar.....	77
VII BOB.	KEYNSNING TOVARLAR VA XIZMATLAR BOZORIDA MAKROIQTISODIY MUVOZANAT MODELI.....	80
7.1	Klassik umumiy iqtisodiy muvozanat modeli.....	80
7.2	Keynsning makroiqtisodiy muvozanat nazariyasi asoslari.....	82
7.3	"Keyns xochi". Ishlab chiqarish hajmining muvozanat darajasiga erishish mexanizmi.....	84
VIII BOB.	PUL BOZORIDA MUVOZANAT.....	90
8.1	Pul tushunchasi, funktsiyalari, pul muomalasi va uni o'lchash	90
8.2	Pulga bo'lgan talab. Pulga bo'lgan talab konsepsiyalari.....	92
8.3	Pul taklifi. Bank multiplikatori.....	95
8.4	Pul bozorida muvozanat.....	97
IX BOB.	IQTISODIYOTNING MOLIYAVIY SEKTORI.....	101
9.1	Davlat byudjetining mohiyati va funktsiyalari.....	101
9.2	Soliqlarning turlari va funktsiyalari.....	103
9.3	Byudjet–soliq siyosatining mohiyati, usullari va byudjet multiplikatorlari.....	110
9.4	Diskret va nodiskret fiskal siyosat. Byudjet taqchilligi va ortiqchaligi.....	116
X BOB.	BANK TIZIMI VA PUL-KREDIT SIYOSATI	121
10.1	Banklar va ularning bozor iqtisodiyotidagi vazifalari.....	121
10.2	Kredit, uning vazifalari va turlari.....	123
10.3	Pul-kredit siyosatining maqsadlari, vositalari va ko'rinishlari...	125
XI BOB.	IQTISODIY O'SISH VA IQTISODIYOTDA DINAMIK MUVOZANAT.....	132
11.1	Iqtisodiy o'sish tushunchasi, o'lchanishi, omillari va tiplari...	132
11.2	Iqtisodiy o'sishning neokeynscha modellari. Ye.Domar va R.Xarrod modeli.....	135
11.3	Iqtisodiy o'sishning neoklassik modellari asoslari. R. Solou, J.Mid va A. Lyuis modellari.....	138
XII BOB.	DAVLAT VA IQTISODIYOT. DAVLATNING IJTIMOIIY SIYOSATI.....	150
12.1	Davlatning iqtisodiyotni tartibga solish zarurligi, funktsiyalari va vositalari.....	150

12.2	Daromadlarni va resurslarni ijtimoiy manfaatlarni e'tiborga olgan holda qayta taqsimlash.....	156
12.3	Davlatning ijtimoiy siyosati: kontseptsiyasi, printsiplari va uni amalga oshirish usullari.....	158
12.4	Aholining daromadi: ularning shakllanish manbalari va taqsimotning tengsizligi o'lchash.....	160
12.5	Qashshoqlik va uning xususiyatlari.....	164
12.6	Aholini ijtimoiy himoya qilish.....	168
XIII BOB.	TOVAR VA PUL BOZORIDA UMUMIY MUVOZANATLIK. IS-LM MODEL.....	171
13.1	IS - LM modelining mohiyati va asosiy tenglamalari.....	171
13.2	IS - egri chizig'i va uning tenglamasi.....	172
13.3	LM - egri chizig'i va uning tenglamasi.....	174
13.4	IS-LM modelida makroiqtisodiy muvozanat.....	176
XIV BOB.	XALQARO SAVDO NAZARIYASI.....	179
14.1	Merkantilistlar va fiziokratlarning xalqaro savdo konsepsiyalari.....	179
14.2	Xalqaro savdoning klassik nazariyasi.....	180
14.3	Xalqaro savdoning neoklassik nazariyasi.....	185
XV BOB.	TASHQI SAVDO SIYOSATI.....	189
15.1	Xalqaro savdoning zaruriyati va uning asosiy ko'rinishlari.....	189
15.2	Tashqi savdo siyosatining mohiyati va vositalari.....	191
15.3	Ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalari va eksport subsidiyalari...	196
XVI BOB.	TO'LOV BALANSI VA VALYUTA BOZORI.....	201
16.1	To'lov balansi: tushunchasi, tuzilishi, tayyorlash tamoyillari...	201
16.2	To'lov balansini tartibga solish vositalari va usullari.....	205
16.3	Valyuta va valyuta tizimi tushunchasi.....	206
16.4	Valyuta bozori va valyuta kursini belgilovchi omillar.....	207
	GLOSSARIY.....	212
	FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	241

Mirzaxodjayev A.B., Sharifov Sh.S., Boboqulov S.B.

“MAKROIQTISODIYOT”

fanidan o‘quv qo‘llanma

Muharrir X. Rahimova
Musahhah O. Shukurov
Texnik muharrir B. Egamberdiyev

ISBN – 978-9943-

2021 yil 11 iyulda tahririy-nashriyot bo‘limiga qabul qilindi.
2021 yil 19 iyulda original-maketdan bosishga ruxsat etildi.
Qog‘oz bichimi 60x84_{1/16}. “Times New Roman” garniturasini.
Offset qog‘ozini. Shartli bosma tabog‘i –15,5.
Adadi 50 nusxa. Buyurtma № 468

SamDU tahririy-nashriyot bo‘limida chop etildi.
140104, Samarqand sh., Universitet xiyoboni, 15.

